SVEUČILIŠTE U SPLITU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

Mr. Marko Babić, ofm

LITURGIKA

2. dio

POVIJEST LITURGIJE

Skripte za potrebe studenata

Split - 2010.

U v o d

"Ovo činite meni na spomen!" (Lk 22,19). Tu zapovijed svoga Vođe i Učitelja, Crkva je ostvarivala u vremenu kao posljednju želju svoga Utemeljitelja i kao svoju prvotnu zadaću po kojoj će se predstavljati svijetu u kojemu živi i po kojoj će je taj svijet prepoznavati. Proučavati kako je Crkva u pojedinim vremenima i geografskim prostorima odgovarala na tu zapovijed, znači proučavati povijest kršćanskog bogoslužja u kome se zrcali izražaj življene vjere Kristove Zaručnice.

Crkva je tu uspomenu na Gospodina izražavala molitvama i izričajima teoloških doumljivanja. Pojedine su kulturne i geografske okolnosti utjecale na način i izgled toga odgovora. Kršćansko se bogoslužje uklapalo u konkretan kulturni život određenog mjesta i naroda gdje su kršćani živjeli, preuzimalo njihov način doživljavanja i prikazivanja svijeta u sebi i oko sebe. Zbog toga možemo pratiti utjecaj pojedinih kultura na kršćansko bogoslužje, i obratno. Da bi se pravilno vrednovala kulturna povijest jednoga naroda, veoma je važno proučavati povijest bogoslužja toga naroda. I obratno: potrebno je proučavati kulturnu povijest dotičnoga naroda da bi se pravilno vrednovala povijest njihova bogoslužja.

U ovom kratkom panoramskom prikazu povijesnog slijeda kršćanskog bogoslužja kronološki ćemo pratiti taj razvoj u sklopu razvoja opće Crkve i društveno-političkih datosti. U svemu će tome doći do izražaja "katolicitet" Crkve Kristove koje će nam omogućiti kratko i pregledno upoznavanje različitih liturgijskih obitelji na kršćanskom Istoku i Zapadu. Uz pregledan prikaz različitih liturgijskih obitelji unutar kršćanstva mi ćemo glavno težište staviti na Rimski obred koji je najutjecajniji i najrasprostranjeniji kršćanski obred sve do naših dana. Čovjek mora najprije dobro upoznati i zavoljeti svoje da bi mogao pravilno vrednovati i cijeniti dosege drugih. Tako čuva zdravu predaju i otvara put opravdanom napretku. Zbog toga Crkva s pravom želi da "obnavljanju pojedinih dijelova liturgije uvijek prethodi brižljivo teološko, povijesno i pastoralno proučavanje" (SC 23).

Liturgija je *"**vrhunac** prema kojemu teži djelatnost Crkve i ujedno **izvor** iz kojega proističe sva njezina snaga"* (SC 10). Zbog toga govorimo da se liturgija nalazi u samome srcu Crkvenoga života koji trajno stvara življenu predaju. To je baština apostolska koja se življenjem prenosi s generacije na generaciju sve do konačnog raspleta sudbine ovoga svijeta kad se Krist očituje svim ljudima.

Povijesno istraživanje različitih liturgijskih ustanova pomaže otkrivanje onoga što su Krist i apostoli ustanovili kao i ono što je tijekom stoljeća pridodano prema pastoralnim potrebama i specifičnim zahtjevima pojedinih vremenskih epoha. Povijesni studij

kršćanskoga bogoslužja koristi pravila i metode znanstvenog istraživanja povijesti, što uključuje analiziranje dostupnih dokumenata i proučavanje ambijenta u kome su ti izvori nastali. No to nije dostatno za pravilno vrednovanje i shvaćanje smisla pojedinih kršćanskih obreda ili s tim povezanih ustanova. Tome fenomenu moramo pristupiti i kao vjernici koji u tome uočavaju tragove djelovanja Duha Svetoga koji nadahnjuje i ravna životom Crkve, Kristove Zaručnice.

Povijesno proučavanje kršćanskog bogoslužja, kao i svaka druga povijesna znanost, polazi od čitanja i analiziranja sačuvanih povijesnih izvora. Imajući na pameti da je Crkva u počecima trpjela nevjerojatne progone, nije ni čudno što nam nedostaju mnogi dokumenti koji bi nam pomogli pravilnije procijeniti neki obred ili neku liturgijsku ustanovu. Ipak, na ugodno iznenađenje broj je tih izvornih dokumenata iz prvoga tisućljeća kršćanstva, uza sve naznačene poteškoće, toliko velik da nam ipak omogućuje pratiti nastanak i glavne pravce razvoja pojedinih dijelova kršćanskog bogoslužja kroz povijest a otkrivanje novih dokumenata još nije iscrpljeno. Uz to, moramo uzeti u obzir da se kršćanski liturgijski život u prvom mileniju odvijao dosta različito od suvremenog. U to je vrijeme usmena predaja igrala puno važniju ulogu nego danas, a ona najčešće nije zapisivana, ili barem ne doslovno. U toj je usmenoj predaji improvizacija predvoditelja igrala puno važniju ulogu nego danas.

Uza sve rečeno, moramo imati na pameti da je kršćansko bogoslužje, kao i starozavjetno hebrejsko, zahvalna i prosna molitva Bogu njegova naroda koji je po savezu s Bogom Narod Božji, a njegovo je bogoslužje organizirano kao organizirana molitva jedne skladne zajednice. Zbog toga povijesno proučavanje kršćanskoga bogoslužja koje ne bi vodilo računa o životu i duhu zajednice Božjega naroda, bilo bi nedostatno i najčešće krivo.

1. POČECI KRŠĆANSKOGA BOGOSLUŽJA

Nastanak i početak kršćanskoga bogoslužja nosi obilježja jakog utjecaja starozavjetnog hebrejskog bogoslužja i helenističke (grčko-rimske) kulture. Kršćanstvo je nastalo u okrilju starozavjetne religiozne prakse a prve misionarske korake i utočišta nakon prvih progona u Jeruzalemu proživljavalo je u krajevima duboko prožetim helenističkom kulturom. To će se najviše očitovati u nazivlju, ali i u nekim idejnim obilježjima. To je osobito očito kad uspoređujemo kršćansko bogoslužje sa starozavjetnim bogoslužjem. Npr. središnja je svetkovina i u jednom i u drugom bogoslužju Pasha - Pedesetnica.

Slično se može govoriti i o poganskom, helenističkom ambijentu onoga vremena, osobito o tzv. "misterijskim religijama". Sama činjenica da kršćanska liturgija veoma često upotrebljava termin "misterij" (sakrament, otajstvo) i da neki kršćanski obredi imaju određene sličnosti s obredima misterijskih religija, navelo je neke istraživače da zastupaju tvrdnju o "misterijskom zaokretu kršćanstva" i kultnom sinkretizmu. Prema njima, izvorna usredotočenost kršćanstva na smrt i uskrsnuće Kristovo prerasla je u kultno-misterijsku stvarnost: preko uranjanja u smrt Kristovu (krštenje) i blagovanja njegova žrtvenog tijela (euharistija), kršćanin postaje sudionik otkupiteljske djelotvornosti smrti Kristove. Taj zaokret se pripisao sv. Pavlu za koga tvrde da je sakramentalizirao kršćanstvo mijenjajući prvotno eshatološko iščekivanje kršćana u korist usredotočenosti na Kristovu prisutnost u otajstvenom životu.[1] Da bi se izbjegli mogući nesporazumi, odmah je potrebno istaknuti da se ne može govoriti o izravnoj ovisnosti kršćanske liturgije o kultu poganskih misterija. Može se govoriti jedino o analogiji za koju O. Casel kaže da je *"providonosno pripravljanje poganskog svijeta na Evanđelje"*,[2] o čemu je već govorio Euzebije Cezarejski početkom 4. stoljeća.[3] To će postati jasnije iz usporedbe onoga što je ušlo u bogoslužje prve kršćanske zajednice iz starozavjetnog bogoslužja a što iz helenističke kulture i odgovarajuće poganske liturgije.

---

[1] Opširnije o tome usp: LOISY, *Les mystères païnes et le mystère chretien,* Paris 1930.

[2] CASEL O., *Il mistero del culto cristiano,* Torino 1966, 65.

[3] EUSEBIUS CAES., *Praeparatio Evangelica,* PG 21, 28

1.1. Tragovi starozavjetnog bogoslužja

Današnji povjesničari početke kršćanskog bogoslužja snažno povezuju s hebrejskim vjerničkim ambijentom, kako biblijskim, tako i izvan biblijskim. Time se smanjuje donedavno uvriježeno uvjerenje da je kršćansko bogoslužje u svojim počecima pod jakim utjecajem grčkih misterijskih obreda. To je važno uočiti jer radi se o bitnim razlikama. Religije naroda susjednih Hebrejima su prirodne religije s temeljnim obredima obnavljanja trajna povratka, neprestana umiranja i rađanja svemira. Svetopisamska hebrejsko-kršćanska religija je vezana na povijesne događaje i njezini obredi odražavaju pojam uspomene na te događaje (zikkarôn).

Izlazak iz Egipatskog ropstva za Hebreje je temeljno povijesno iskustvo oslobođenja i formiranja naroda na političkom području, ali i na religioznom. To je temelj prihvaćanja vjere u Boga koji ih je izbavio iz ropstva ali i novog obilježja štovanja. Svi oblici štovanja kod Izraelaca nakon izlaska iz Egipta i sklapanja saveza na Sinaju bit će usmjereni na obnavljanje uspomene na taj događaj koji je ključ raspoznavanja i tumačenja svih oblika štovanja Boga kod Izraelaca.

O odnosu starozavjetnog i kršćanskog bogoslužja pozabavit ćemo se detaljnije u 3. dijelu ovoga poglavlja. Ovdje se sumarno osvrćemo samo na očite tragove starozavjetnog bogoslužja koje zamjećujemo u kršćanskoj liturgiji i upozoravamo na važnost starozavjetnog kulta za nastanak i razvoj kršćanskog bogoslužja. I ovdje treba imati na pameti kolosalnu izreku sv. Augustina o jedinstvu Staroga i Novoga zavjeta: *Novi zavjet se u Starom skriva, a Stari u Novom otkriva.* [4]

Bogoslužje Riječi Božje kao bitna sastavnica kršćanskog bogoslužja preuzeto je iz starozavjetne liturgijske prakse i u bitnim crtama zadržano do danas. Struktura je u biti ostala ista: čitaju se dva odlomka Svetoga pisma, između njih se pjeva psalam a nakon čitanja održi homilija na pročitani tekst. Taj je običaj prešao u kršćansku liturgiju iz jutarnje subotnje svečanosti u sinagogi. Nadalje, tu je i *euharistijska molitva* koja sadrži stil i neke sadržaje stare zahvalne molitve. To osobito dolazi do izražaja u predslovljima i misnom kanonu. Hebrejska molitva "tefilah" ili "Molitva osamnaest blagoslovnih zaziva" utjecala je na uvođenje i strukturu sveopće molitve vjernika u misi. *Tjedni krug od sedam dana i tjedni kultni dan* (iako premješten sa subote na prvi dan po suboti) kršćani su naslijedili od sinagoge. Istoga je porijekla i središnja godišnja svetkovina Pasha - Uskrs i Duhovi. Isto možemo reći i o općenitom uređenju liturgijske godine.

Hebrejskog je porijekla i *štovanje mučenika i molitva u različito doba dana* (molitveni časovi) kao i *računanje liturgijskog dana od večeri do večeri*. U isti izvor svrstavamo i *doksologije* (slavoslovlja), najčešće *poklike* (Amen, Aleluja, Hozana...), trostruki poklik "Svet, svet, svet" (Iz 6,3), *obred polaganja ruku...*

1.2 Tragovi helenističkog utjecaja

[4] Opširnije o problematici odnosa drevnog hebrejskog kulta i kršćanskog bogoslužja usp: MARSILI S., *Dalle origini della Liturgia cristiana alla caratterizzazione rituale;* u: ANAMNESIS, vol.2. *La Liturgia, panorama storico generale*, Marietti, 1978, 11- 46.

Premda začetak kršćanskog bogoslužja nastaje u starozavjetnom ambijentu i prema njemu se odnosi na razini obećanje – ispunjenje, početak – usavršavanje, ipak je i helenistički ambijent sa svojim misterijskim religioznim kultom imao utjecaja i na oblikovanje kršćanskog bogoslužja. Ti se utjecaji uočavaju na izvanjskom, izvedbenom planu i nazivlju i plod su inkulturacije kršćana u helenističku kulturu koja je dominirala ondašnjim mentalitetom mediteranskog svijeta. Zbog toga je dobro uočiti, barem sumarno, što su to kršćani preuzeli od te kulture i ugradili u svoju obrednu praksu i nazivlje.

Kršćani su pod utjecajem helenističke kulture u obred slavljenja sakramenta krštenja uveli *egzorcizme i mazanja uljem*, način slavljenja *bdjenja*, tzv. *"disciplina arcana"* (tajna o svetinjama i običaj da se za vrijeme najvažnijeg dijela bogoslužja šuti), *podvrgavanje molitvenih obrazaca zakonima antikne retorike* kao što su simetrija i ritmički završetak, okretanje prema istoku za vrijeme molitve i gradnja crkava u pravcu istok-zapad.

Kršćanska je liturgija iz helenističke kulture posudila veoma značajne i često upotrebljavane *termine*: liturgija, euharistija, misterij, prefacija, kanon, anamneza, epikleza, agape, epifanija, advent, egzorcizam, doksologija, vigilija, himan ... Iz istoga su izvora i neki molitveni načini, kao npr. litanijski način prosnih zaziva te završeci molitvenih obrazaca: *U vijeke; U vijeke vjekova; Kyrie eleison, Bogu hvala, Dostojno je i pravedno ...*

1.3. Stari zavjet i kršćansko bogoslužje

Odnos kršćanskog bogoslužja i starozavjetnog kulta razlikuje se od odnosa kršćanskog bogoslužja i poganskih misterijskih religija. Ukratko rečeno, starozavjetno i novozavjetno bogoslužje su dva susljedna svjedočanstva jedne te iste objave Božje koja se odvija u dva različita vremena. O tome lijepo govori poslanica Hebrejima: "Bog je *nekoć* govorio po prorocima, a u *ove dane* progovori nam po Sinu" (1,1). Prvo je, dakle, vrijeme navještaja i obećanja, a drugo je ostvarenje tih navještaja utjelovljenjem Božje riječi i ostvarenjem jedinog i vječnog saveza.

Budući da ta dva vremena stoje u međuovisnosti, starozavjetno bogoslužje zauzima posebno mjesto u odnosu prema Novom zavjetu. Ne radi se samo o vremenskim kategorijama "prije" i "poslije" nego o kategorijama "navještaj" i "obećanje" s jedne strane i "ostvarenje" i "ispunjenje" s druge strane. Zbog toga je pretpovijest Staroga zavjeta već povijest spasenja, ali pod vidom najave i predočavanja onoga što će se ostvariti u Novom zavjetu.

Kad govorimo o odnosu Staroga i Novoga zavjeta ne možemo to svesti samo na "riječi" Pisma i njihovo ostvarenje u Kristu. Riječi u Starome zavjetu imaju zadatak protumačiti ili prizvati događaj koji je Bog učinio za spas svoga naroda. Time se obnavlja uspomena na taj događaj. Kad se to obnavljanje obavlja na kultnom planu, onda se radi o "obredu" koji je vidljiv znak obnavljanja toga događaja. Zbog toga govorimo da Stari zavjet ne daje samo riječi navještaja koji će se ostvariti u budućnosti, nego se Stari zavjet predstavlja i u obredima koji obnavljaju uspomenu na već poznate događaje. Najočitiji

primjer je starozavjetna pasha i događaj izbavljenja iz Egipatskog ropstva i ulazak u Obećanu zemlju.

Zbog toga je veoma važno proučavati izvore kršćanskog bogoslužja, u ovom konkretnom slučaju hebrejskog bogoslužja. Jer, ne situirati kršćansku liturgiju, osobito njezine početke, na područje gdje je nastala, znači lišiti je korijena i izložiti opasnosti da se krivo shvati i cjelokupna ekonomija spasenja. Zato prilikom vrednovanja i pravilnog shvaćanja nekog liturgijskog znaka ili obreda potrebno je voditi računa i o povijesnom izvoru iz kojega je proizišao i o značenju koje ima u izvoru.

1. 4. Isus i hebrejsko bogoslužje

Isusovo oštro kritiziranje pismoznanaca i farizeja često se prenosi i na njegovo tobožnje suprotstavljanje starozavjetnom kultu kao takvom. Međutim, pažljivo čitanje evanđeoskih tekstova daje nam drukčiju sliku o Isusovu odnosu prema starozavjetnom, hebrejskom kultu koje se odvijalo u Hramu i po sinagogama. Uočavamo da je Isus stvarno imao poseban stav prema tome bogoslužju. Taj je stav djelomično bio potpuno izvoran, a djelomično je to bio već poznati stav starozavjetnih proroka. U nikakvom se slučaju ne može reći da se Isus suprotstavljao hebrejskom bogoslužju kao takvom.

Njegov odnos prema hebrejskom bogoslužju možemo izložiti u dvije tvrdnje: 1. Isus pročišćava hebrejski kult; 2. Isus najavljuje završetak hebrejskog kulta.

1.4.1. *Isus pročišćava hebrejski kult*

Isus je najoštrije osuđivao materijaliziranje hebrejskog kulta i stavljanje vanjštine u prvi plan. U tome je potpuno na liniji starozavjetnih proroka koje on u tim zgodama redovito i citira: *"Narod me ovaj usnama časti a srce mu je daleko od mene!"* (Mt 15,8; Iz 29,13). *"Milosrđe mi je milo, a ne žrtva; poznavanje Boga, a ne paljenice"* (Mt 9,13; Hošea 6,6). Isus ne želi dokinuti žrtve u Hramu, iako zna da je već "došlo vrijeme kad mjesto klanjanja Bogu neće biti brdo na kome je izgrađen Jeruzalemski hram" (Usp. Iv 4,20-21).

Isus već unaprijed najavljuje da od Hrama neće ostati ni kamen na kamenu, pa prema tome dobro zna da će i žrtve u tom Hramu prestati. Ali, dok još traje stara uredba, i sâm se podlaže propisima Zakona i Hram je za njega, kao i za Izaiju, "kuća Božja" i "kuća molitve" (Iz 56,7). Zbog toga on nikako ne dopušta da se žrtve prinosnice u Hramu vrednuju samo po tome koliko je tko platio za prinošenje te žrtve.

Isusovo bučno čišćenje Hrama proročki je znak koji označava završetak starih uredaba o žrtvama u kojima su žrtvene životinje nadomještale unutarnju duhovnu žrtvu čovjeka, umjesto da budu samo znak te nutarnje žrtve. Isus ne odbacuje proročko naučavanje da se *"Bogu ne mile žrtve"* jer traži poslušnost svojoj riječi i ljubav prema bližnjemu (1 Sam 15,22; Hoš 6,6), ali ipak pristaje da se prinose Bogu žrtve ako je uz to prinošenje povezano zajedništvo s bližnjim u pomirenju i ljubavi (Mt 5,23-24).

Evanđelja nam predstavljaju Isusa kako revno ispunja i drugi vid kulta: *molitvu.* On *subotom* sudjeluje sa svojim sunarodnjacima u službenim molitvama u sinagogama (Mt 4,23) Mk 1,38-39; Lk 4,16; Iv 6,59 itd.). On moli *javno* (Mt 11,25-28) pred svima ili samo

pred učenicima (Mtč6,9-13). Ali on također moli i *privatno* (Mt 14,23). Uza sve to što Isus veoma često moli, on je kategoričan da molitva i post ne smiju postati uzrok hvastanja pred drugima nego to radije treba biti dostojan i pobožan poklon Bogu. U tom smislu molitva i post su svedeni na razinu obrednih pranja koja su samo vanjsko čišćenje tijela i predmeta nesposobna proizvesti čistu nutrinu koja dolazi jedino po vršenju Božjih zapovijedi.

I sama subota, koja je bila očitovanje religioznosti jednoga Hebreja u Isusovo vrijeme, za Isusa vrijedi samo utoliko ukoliko ne sprječava dostojanstvo čovjeka (Usp. Mt 12,1-13; Mk 2,2-3 itd.). Prema Isusovu naučavanju, bogoslužje koje umnaža molitve i smatra da će na taj način ugoditi Bogu, zbog mnoštva riječi, je nesposobno uvesti u kraljevstvo Božje. Ljudi koji to prakticiraju idu za ispunjavanjem vlastitih želja, a ne traže ispunjenje volje Očeve. (Mt 7,21).

Isusov susret s Martom i Marijom u Betaniji je tipičan primjer dvostrukog shvaćanja štovanja Boga: Marta postavlja svu svoju pobožnost prema Gospodinu u posluživanje, a Marija u slušanje Isusovih riječi. Isus ne osuđuje prvi način služenja, nego ponavlja još jednom proročki navještaj iz Jer 7,21-23 i Mih 6,6-8: "Ništa ne rekoh ocima vašim o paljenicama i klanicama niti im što o tom zapovjedih kad ih izvedoh iz zemlje egipatske. Ja im ovo zapovjedih: Slušajte moj glas pa ću biti vaš Bog!"

1.4.2. *Isus naviješta završetak hebrejskog kulta*

Kao što smo istaknuli, Isus je prihvatio oblike obrednog bogoštovlja svojih sunarodnjaka, poštivao bogoslužna mjesta (hram i sinagoge), opsluživao posvećena vremena (subotu, Pashu, Sjenice, Posvetu Hrama, itd.) i molitvene časove prema hebrejskom običaju. Ipak je činjenica da je Isusovo prihvaćanje kompletnog hebrejskog bogoslužja bilo uvjetovano s dvije stvari:

1. Isus se drži suzdržano prema stavu svojih sunarodnjaka koji svoje izražavanje bogoštovlju nisu produhovili niti pounutrašnjili, iako je to zahtijevano već u knjizi Izlaska (usp. Izl 3,12; 19,4-6), a osobito u propovijedima starozavjetnih proroka.

2. Isus je svjestan da *"nije došao dokinuti zakon i proroke ... nego dopuniti"*. A ta će se dopuna ostvariti u punini tek kad dođe punina objave i kad štovanje Boga postane potpuno unutarnje i duhovno. Tu vidimo da je Isus shvaćao hebrejsko bogoslužje kao oblik štovanja Boga kojemu je potrebna duboka promjena, iako je plod objavljene religije. Isus zna da to bogoslužje treba prestati i pretočiti se u izražaj novozavjetnog bogoslužja. Govoreći biblijskim jezikom, to znači da figurativno-proročka oznaka liturgije treba prijeći u stvarnu oznaku.

1.5. Isus začetnik kršćanskog bogoslužja

Isusovo pročišćavanje kulta ("čišćenje hrama") važi za svako bogoslužje, ali je prvenstveno usmjereno na hebrejsko bogoslužje. Isus nije namjeravao, niti je mogao, suprotstaviti se bîti hebrejskog bogoslužja kao takvog, jer to je bila "uspomena" Božje

spasiteljske objave koja se prije dogodila i sveti "znak" nove Božje objave po kojoj je Bog trebao jednoga dana izvesti savršenije spasenje za sve ljude i za sva vremena. Suprotstaviti se tome kultu ne bi značilo samo dokinuti hebrejski obred nego bi to značilo brisati povijest spasenja koju je Bog stvorio spašavajući svijet. A toj povijesti spasenja hebrejski kult bijaše "spomen" i "znak".

Krist nije došao dokinuti Božje spasiteljsko djelo među Hebrejima nego ga dopuniti i uključiti u njega sve ljude u svim vremenima. Drugim riječima rečeno, Krist je došao ostvariti sveukupno spasiteljsko djelo koje je dotada prenošeno kao navještaj, riječ i obredni znak.

Radi se, dakle, o dopunjavanju koje je Krist izveo ne samo u odnosu na proročke riječi Staroga zavjeta nego na čitavo Sveto pismo za koje sâm Gospodin kaže da je život onima koji u njima otkrivaju Gospodina (Iv 5,39-40). Sveto pismo otkriva Isusa i u obrednim znakovima Staroga zavjeta ukoliko su kultni izražaj spasenjsko-proročkih događaja. A to je upravo važno za ovo naše istraživanje.

Ukratko ćemo se osvrnuti na dva temeljna obreda Novoga zavjeta koji se pokazuju kao "dopuna" analognih proročkih obreda i navještaja u starozavjetnim obredima. Govor je o krštenju i euharistiji.

1.5.1. *Krštenje*

Septuaginta obrede "čišćenja" izražava glagolom *baptein* (hebr. tabhàl) od čega je u Novom zavjetu napravljen iterativni oblik *baptizein*.U oba je slučaja značenje: "potopiti", "uroniti", "prati". Takvi su se obredi "pranja" opsluživali čitavoga života, ali su bili i kao poseban znak obraćenja ili ulaska nekog poganina u židovstvo, ili pak pripuštanje nekog Hebreja u zbor sinova saveza. Ivan Krstitelj obavlja taj obred kao znak oproštenja grijeha i pripreme za mesijanska vremena.

Isus se također pribrojio među one koji su primali krštenje Ivanovo potvrđujući tako da je došao "dopuniti" taj obred i donijeti "krštenje Duhom Svetim". Isus je tako ostvario ono što su svi ti stari obredi predoznačavali, kao npr. prijelaz preko Crvenoga mora, prijelaz preko Jordana i Ivanovo krštavanje na Jordanu. To su sve bili znakovi pashalnog prijelaza koje je Gospodin stvarno učinio djelotvornim svojim pashalnim prijelazom i obredom koji to obnavlja: krsnim pranjem. O tome Klement Aleksandrijski već u 3. st. piše: *"Krist je svojim jedinim krštenjem (pranjem) zaključio mnoga hebrejska krštavanja (pranja)."*[5]

Zbog toga Kristovo krštenje nije nešto potpuno novo, nego je to obred koji zaključuje , tj. "dopunja", sve analogne obrede i to činjenicom da uspostavlja krštenje Duhom Svetim, a to stvarno uvodi u Kraljevstvo Božje. Zbog toga onaj koji je kršten u ime Isusovo nije samo očišćen od grijeha nego se postavlja iznad toga, preporađa se na novi život (Iv 3,3-5), proglašava se ljubljenim djetetom Božjim (Mt 3,17). Tako je temeljni obred kršćanstva -

[5] *Stromata III,* 12; PG 8,1184 B.

krštenje - tijesno povezan s hebrejskim obredima premda ih nadilazi kao nova stvarnost koja "nadopunja" hebrejski kult.

U ovom je kontekstu potrebno prisjetiti se i Isusova poslanja učenika na završetku Matejeva evanđelja: *Idite i učinite sve narode učenicima mojim! Krstite ih (perite ih) u ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Učite ih da vrše sve što sam vam zapovjedio. Ja sam s vama u sve vrijeme do svršetka svijeta.*

1.5.2. *Euharistija*

Da je Isusova Posljednja večera bila "pashalna večera" to danas nitko ozbiljan ne sumnja. Zna se da su beskvasni kruh i pehar vina, koje je kućedomaćin blagoslivljao i dijelio sustolnicima, bili znakovi spomena na ropstvo od kojega je Bog oslobodio njihove očeve u Egiptu (Izl 13,7-8) i spomen saveza koji je sklopljen u žrtvenoj krvi na Sinaju (Izl 24,8). Isus je došao na ovaj svijet da bude sluga Jahvin koji na sebe uzima naše boli i naše slabosti te se predstavlja kao "jaganjac (pashalni) Božji koji oduzima grijehe svijeta" (Iv 1,29.36; 19,36). Zato nam Krist može dati u kruhu i vinu spomen oslobođenja i stvarno novoga saveza. Kruh označava njegovo žrtvovano tijelo, vino označava krv prolivenu za savez s ljudima.

Obred hebrejske pashe je težio dovesti sva pokoljenja do trenutka konačne mesijanske pashe. Svoje "dopunjenje" hebrejska pasha je našla u obredu koji je u biti nastavio njezin obred, ali je dobio potpuno nov sadržaj: to je uspomena na pravu i jedinu Pashu - Kristov prijelaz od smrti na uskrsnuće. To više nije samo "navještaj" nego je stvarnost.

Krist je istinski tvorac i začetnik kršćanskog bogoslužja u smislu da je dao stvarni sadržaj ustanovama Staroga zavjeta i ostvario njihov proročanski značaj. Na taj način Krist je istovremeno ispunio i "nadopunio" sve religiozne težnje koje su ljudi pokazivali u obredima prirodnih religija.

1.6 Temelj novoga kulta[6]

Dok glasoviti starozavjetni obrazac ispovijesti vjere, "Šema Jišrael", ispovijeda da je "*Jahve naš Bog i jedini Gospodar*", prva kršćanska zajednica ispovijeda da je "*Isus Krist Gospodin*" (Fil 2,11). Od tada se kršćansko štovanje Boga ispunja u Kristu Isusu. Premda Prva Crkva neće odmah prekinuti pupčanu poveznicu s Jeruzalemskim hramom, sinagogom i općenito s judejskim kultom, ona ipak uvodi novi fenomen: temelj kršćanskog kulta je Evanđelje. U shvaćanju i prikazivanju kršćanskog kulta, svi novozavjetni spisi sadrže dvije temeljne tvrdnje:

1. Raspetoga i umrloga Isusa iz Nazareta Bog je uskrsnuo. Sve ono što će se nakon toga događaja nazivati imenom štovanja Boga, bit će obilježeno tim događajem što ga je Bog izveo na korist ljudima.

---

[6] Opširnije o ovoj problematici usp: BASURKO X., *La vita litrugico-sacramentale della Chiesa nella sua evoluzione storica,* u: BOROBIO D (ed.)., *La celebrazione nella Chiesa,* vol. 1, 54-56.

2. Toga Isusa iz Nazareta, Raspetoga, koga je Bog uskrisio, Izrael je odbacio i osudio "po zakonu". Otuda kao zaključak, proizlazi uvjerenje da religiozno i kultno ponašanje samo po sebi nije u stanju proizvesti spasenje i zbog toga je samo po sebi bez neke vrijednosti.

Navedeni dvostruki novozavjetni naglasak objašnjava otkuda, s jedne strane, neka vrsta iznenađujuće odbojnosti prema kultu u prvoj kršćanskoj zajednici, a s druge strane pripisivanje Kristu kultnih naziva u novo zavjetnim spisima, osobito u Poslanici Hebrejima. Kristu su pripisani sakralni i kultni nazivi Staroga zavjeta: On je hram (Iv 2,19); On je veći od hrama (Mt 12,5); On je veliki i vječni svećenik (Hebr 2,17; 7,23-28); On je bogoslužnik (liturg) (Hebr 8,1 sl); On je jedini posrednik novoga saveza (Hebr 8,6). Sav je njegov život svećenička služba zadovoljštine koja doseže vrhunac prinošenjem žrtve smrti (Hebr 10,5 sl); on sâm je i prinos (Ef 5,2); Žrtveni jaganjac koji svojom krvlju čisti i posvećuje. Jedanput uzvišen, Gospodin vrši svoje svećeništvo na korist svojima. Upravo po tome, u njemu imamo pristup Bogu (Rim 5,1 sl), i mogućnost s pouzdanjem se približiti Bogu (Hebr 10,19 sl). Ta promjena kultnog rječnika u korist kristološkog obilježja očituje nam da je Krist postao nutarnja i trajna stvarnost liturgijskog slavlja, a kao posljedica toga, da je liturgija prakticiranje vjere i Kristovo očitovanje u vjeri.

1.7 Život kao bogoštovlje

Preoblikovanje kulta u kristološkom smislu nosi sa sobom istovremeno i preobrazbu u pneumatološkom, duhovskom obilježju. Duh Sveti uspostavlja "prvine" i "predujam" eshatološkog života što ga kršćani mogu iskusiti unaprijed kao dar. Kao posljedica toga sakralno i obredno izražavanje u Novom zavjetu koristi se i za obilježavanje djelovanja Duha Svetoga i njegovih darova.

Na taj način sveukupni život kršćanina vjernika što ga on živi u vjernosti Duhu Svetom i Kristu, može postati duhovno bogoštovlje, savršen kult posljednjih vremena, po Pavlovu izrazu u glasovitu tekstu poslanice Rimljanima: *Zaklinjem vas, braćo, milosrđem Božjim: prikažite svoga tijela za žrtvu živu, svetu, Bogu milu – kao svoje duhovno bogoslužje* (Rim 12,1). Pavao poziva na novo bogoštovlje. To je bogoštovlje njihova života, svjetovni kult življenja u svijetu, ali on ne podliježe njegovim urođenim kriterijima. Sam Pavao u slijedećem retku upozorava: *Ne suobličujte se ovom svijetu*.

U slijedećim recima Pavao govori o raznolikim karizmama u kršćanskoj zajednici. To su darovi što nastaju u zajednici a koriste onima što su vani. To služenje može proizvesti samo ona zajednica koja dopusti da je vodi i oblikuje njezin Gospodin. Samo zajednica koja prihvaća Boga ozbiljno može prinositi to "duhovno bogoslužje" u svijetu. Upravo pod tim vidom Pavao interpretira svoju vlastitu apostolsku službu liturgijskim ključem: *Napisah vam da vas podsjetim na milost ... da budem bogoslužnik (liturg) Krista Isusa među poganima, svećenik Evanđelja Božjega, te prinos pogana postane ugodan, posvećen Duhom Svetim* (Rim 15, 15-16).

No, bez sumnje, najsažetiji tekst koji radi o tome je 1 Pt 2, 4-5: *Pristupite k njemu, Kamenu živomu … pa se kao živo kamenje ugrađujte u duhovni Dom za sveto svećenstvo, da prinosite žrtve duhovne, ugodne Bogu po Isusu Kristu*. Na temelju Pavlovih i Petrovih tekstova, novo kršćansko bogoštovlje možemo sažeto naznačiti kao eshatološko, duhovno i kristološko. To je konačno bogoštovlje posljednjih vremena, ostvareno na svijetu, u svakodnevnom životu, uz prisutnost i pod djelovanjem Duha Svetoga, prouzročeno spasonosnim Kristovim događajima.

1.8 Bogoslužje u apostolsko doba (1. st.)

Apostolsko je doba za život Crkve, a osobito za njezino bogoslužje, od neprocjenjive i nezamjenjive vrijednosti. To se razdoblje završava smrću posljednjeg apostola, a mi to pojednostavnjujemo i izjednačavamo s koncem prvog stoljeća.[7]

Prijelaz iz starozavjetne liturgijske prakse u novozavjetnu nije se dogodio u tren oka. Definitivan prekid sa starim Izraelom i njegovim kultom odigrat će se tek u drugoj generaciji. Prava demarkaciona linija koja razdvaja početak kršćanskog života na dvoje jest razorenje Jeruzalemskog hrama koje se zbilo 70. g. poslije Krista. Premda su kršćani i prije toga bili svjesni "novine" koju su primili od Krista i dobili zaduženje da je dalje prenose, ipak se život Crkve do toga događaja uglavnom odvijao u hebrejskom ambijentu. To se osobito očitovalo u bogoslužju. Tek poslije razorenja Hrama kršćani su u potpunosti shvatili da "novo vino treba lijevati u nove mješine". Novi je sadržaj kršćanske poruke trebalo obući u novi kultni oblik koji će biti prilagođen i prilikama kršćana koji su dolazili iz poganstva.

U prvim desetljećima kršćani su prakticirali dvostruko bogoslužje: *"hrlili su u Hram"* zajedno s ostalim Izraelcima i sastajali se *"po kućama"* na obred lomljenja kruha. Tako nas Djela apostolska (21,28) izvještavaju da je Pavao nastavio posjećivati Hram te da je optužen kako je uveo pogane (tj. kršćane Grke) u Hram zbog čega će biti i uhićen 58. godine. Istovremeno pak, prema Marijinu hvalospjevu, kršćani ovoga razdoblja smatraju da su prvenstveno dio Naroda Božjega koji se nada i očekuje obraćenje staroga Izraela i njegovih ustanova: "Prihvati Izraela, slugu svoga, kako obeća ocima našim: spomenuti se dobrote svoje prema Abrahamu i potomstvu njegovu dovijeka" (Lk 1,54-55). To nam pokazuje da inicijativa o odcjepljenju Crkve Kristove od Izraela nije došla od kršćana. Oni su bili spremni prihvatiti puninu ostvarenja "otajstva od vijeka skrivena u Bogu" (Ef 3,9). Kršćani su žarko željeli prenijeti drugima objavu o obraćenju Izraela (Rim 11). Poticaj za isključivanjem kršćana došao je od službenog judaizma.

Nakon što su odbačeni od poglavica izraelskih, prve su kršćanske zajednice počele stvarati i razvijati zasebne liturgijske ustanove. Jasno je očitovano, a i kršćani su to vjerovali, da je to bilo djelo Duha Svetoga. Način organiziranja liturgijskih skupova prvih kršćana možemo donekle rekonstruirati prema sačuvanim dokumentima.

---

[7] Uz već navedenu literaturu, u ovom je poglavlju obilato korišteno djelo: METZGER M., *Storia della liturgia. Le grandi tappe,* ed. San Paolo, 1996, 32-49.

1.8.1 *Izvori za proučavanje liturgije apostolskog doba*

Najvažniji i najobimniji izvor za proučavanje liturgije ovoga razdoblja nalazimo u knjigama *Novoga zavjeta*. Istina, tu se - uglavnom - nalaze samo naznake o kršćanskoj liturgiji i nekim liturgijskim normama. A i tumačenje tih datosti nije lišeno poteškoća. Kao primjer navodimo Djela apostolska koja opisuju život prve Crkve, ali u tekstovima koji su nam ponuđeni kao konačna redakcija ostali su tragovi različitih predaja nastalih u različitim vremenskim epohama. Kao primjer navodimo problem crkvenih službenika u Dj 6,1-7. Tumači Svetoga pisma tu otkrivaju tragove dvostruke organizacije Jeruzalemske crkve: Dvanaestorica vode brigu o kršćanima "Hebrejima", a ustanovljuju "Sedmoricu" za kršćane heleniste pridošle iz poganstva. To će prestati veoma brzo jer je oštrica napada na kršćane bila uperena prvenstveno prema tim "helenistima" koji su oko 34. g. morali pobjeći iz Jeruzalema dok su Dvanaestorica tu još ostali. Ta dvostruka organizacija jeruzalemske crkve nije protumačena u navedenome tekstu jer u času konačne redakcije (oko 75.-80.g.) ona više nije aktualna jer je u zajednici uspostavljena drukčija organizacija sa starješinama (prezbiterima) koji obavljaju pastoralnu službu biskupa (nadglednika) te nadglednika i poslužitelja (tj. biskupa i đakona) (Fil 1,1).

Kršćani prve generacije moraju se prilagoditi novim okolnostima koje se izravno povezuju s liturgijskim obredima. Tako su oni u razaranju Hrama 70. g. vidjeli Božji znak da treba prekinuti s kultom Staroga zavjeta. Zatim su morali prihvatiti činjenicu da Kristov povratak neće uslijediti odmah pa su bili prisiljeni stvoriti posebne i stalne ustanove te izabrati nasljednike apostolima koji će nastaviti voditi zajednicu. Na naznake Novoga zavjeta nadovezuje se spis sirskoga porijekla kome je konačna redakcija završena u 2. st. ali zasigurno sadrži drevnije predaje: *"Didahe"* ili *Nauk dvanaestorice apostola*.[8] Spis je važan za povijest kršćanske liturgije jer prenosi skup odredaba o krštenju, postovima, euharistiji i molitvama, značajna dva blagoslova za kalež i razlomljeni kruh te onaj zahvalni "nakon što se nasite" (br.9-10).

Uza sve to što postoje određeni dokumenti za proučavanje kršćanske liturgije u 1. st., ne možemo sa sigurnošću rekonstruirati sve liturgijske ustanove koje su postojale u tom vremenu jer se ne radi o potpunim opisima nego samo o naznakama. Katkada će pisci više naglašavati zloporabe koje odbacuju nego redovitu normalnu praksu. To je npr. slučaj s Pavlovim naznakama o kršćanskoj liturgiji u Korintu. Propise je Pavao prenosio usmenom predajom kad je bio kod njih. Kad se kasnije osvrćao na nerede koji su se dogodili među njima za vrijeme Večere Gospodnje, Pavao će ih jednostavno podsjetiti na ono što ih je poučavao, a "drugo će urediti kada dođe" (1 Kor 11,34).

1.8.2 *Liturgijski skupovi*

[8] Hrvatski prijevod ovoga spisa, tekstualno tumačenje i prikaz iznesenoga nauka vidi: ŠAGI-BUNIĆ T., *Povijest kršćanske literature,* sv. I, KS, Zagreb 1976, 42-66.

Ono što obilježava prve kršćanske zajednice to je žar za zajedničkim okupljanjima. Prije Duhova Krist se očituje učenicima kao Uskrsli koji okuplja grupu učenika i daje im svoga Duha. Od ljudi koji su prije silaska Duha Svetoga bili snuždeni i beznadni, šćućureni iza dobro zaključanih vrata svojih pribježišta, Uskrsli Krist je stvorio odvažne propovjednike koji stoje uzdignute glave pred starješinama naroda. Na tim susretima Krist uspostavlja konstitutivne elemente svoje Crkve: susreće se sa svojim učenicima, uvjerava ih u svoje uskrsnuće, daje im svoga duha i svoju riječ, lomi kruh i jede s njima.

Svako se očitovanje Uskrsloga zaključuje pozivom na poslanje što će evanđelisti prikazivati na različite načine. Bilo da se događalo na galilejskom brdu okruženom poganskim krajevima (Mt 28,16-20), bilo u Jeruzalemu, svjetlu naroda (Lk 24,47), ili za vrijeme obilatog ribolova (Iv 21,1-14; Usp. Lk 5,1-11: "odsada ćete loviti ljude"), ili za stolom (Mk 16,14-20), za vrijeme svakoga očitovanja Uskrsli šalje svoje učenike proglašavati veselu vijest njegova uskrsnuća svemu stvorenju.

Svi su ti Kristovi pothvati sastavni dio kršćanskoga skupa u najuzvišenijem smislu te riječi: euharistija koja uključuje zajedničko okupljanje na jednome mjestu, prepoznavanje Uskrsloga, naviještanje njegove riječi, primanje njegova Duha, lomljenje kruha i večera, poziv na poslanje. Taj je poziv na poslanje izražen u najstarijem euharistijskom obrascu koji poznajemo, a to je prije spomenuti spis *Didahe:* "Kao što ovaj razlomljeni kruh bijaše raspršen po bregovima, i sabran postade jedan, tako neka se sabere tvoja Crkva s krajeva zemlje u tvoje kraljevstvo" (IX. gl.) ... Saberi je od četiri vjetra, posvećenu, u svoje kraljevstvo koje si joj pripravio" (X. gl.).

Nakon Duhova, Djela apostolska predstavljaju Crkvu kao strukturiranu i formiranu zajednicu koja je to postala na okupljanjima koji su izgleda bili svakodnevni. Prve naznake kršćanskih liturgijskih slavlja nalazimo u tri prikaza posvećena jeruzalemskoj zajednici, a to su glasoviti *sažeci* u Djelima Apostolskim:

1. "Bijahu postojani u *nauku apostolskom*, u *zajedništvu*, *lomljenju kruha* i *molitvama*" (Dj 2,42).

2. "U mnoštva onih što prigrliše vjeru bijaše *jedno srce i jedna duša*. I nijedan od njih nije svojim zvao ništa od onoga što je imao, nego im sve bijaše zajedničko. Apostoli pak velikom silom davahu svjedočanstvo o uskrsnuću Gospodina Isusa i svi uživahu veliku naklonost. Doista, nitko među njima nije oskudijevao, jer koji bi god posjedovali zemljišta ili kuće, prodavali bi ih i utržak donosili i stavljali pred noge apostolima. A dijelilo se svakome koliko je trebao" (Dj 4,32-35).

3. "Po rukama se apostolskim događala mnoga znamenja i čudesa u narodu. Svi su se *jednodušno okupljali* u Trijemu Salomonovu. Nitko se drugi nije usuđivao pridružiti im se, ali ih je narod veličao. I sve se više povećavalo mnoštvo muževa i žena što vjerovahu Gospodinu, tako te su na trgove iznosili bolesnike i postavljali ih na ležaljkama i posteljama ne bi li, kad Petar bude prolazio, bar sjena njegova osjenila kojega od njih. A slijegalo bi se i mnoštvo iz gradova oko Jeruzalema: donosili bi bolesnike i opsjednute nečistim duhovima, i svi bi ozdravljali" (Dj 5,12-16).

Tu je istaknuto osnovno obilježje: zajedništvo (koinonia) koje se očituje na četiri područja: nauk apostolski, zajedništvo dobara, lomljenje kruha i molitve. Svako djelovanje i poslanje učenika polazi od okupljene zajednice koja se i izvještava o rezultatima i posljedicama određenoga pothvata. Npr. "Otpušteni odoše svojima i javiše što im rekoše veliki svećenici i starješine" (Dj 4,23). Isto se događalo i u Antiohiji: "Dok su jednom obavljali službu Božju i postili, reče Duh Sveti: 'Dè mi odlučite Barnabu i Savla za djelo na koje sam ih pozvao'. Onda, pošto su postili i molili i položili na njih ruke, otpustiše ih" (Dj 13,2-3).

Ovdje se potrebno prisjetiti da je termin "liturgia" upotrijebljen u gore navedenom citatu jedino mjesto u Novome zavjetu gdje se on upotrebljava za oznaku kršćanskoga bogoslužja. To nikako nije dokaz da prvi kršćani nisu poznavali ili nisu upotrebljavali forme liturgijskog kulta, nego to znači da su kršćani svoj kult držali za nešto potpuno novo. Termin "liturgia" u Septuaginti ima izrazito žrtveno obilježje u levitsko-hramskom smislu pa su se novozavjetni pisci svjesno distancirali od takvog poimanja kršćanskog bogoslužja. I na taj način su očitovali odijeljenost od Hrama i kaste levitskog svećenstva.

U novozavjetnim su spisima naglašeni novi oblici kršćanske liturgije: *Večera Gospodnja* i *krštenje.* Ti se obredi izravno povezuju s Kristom Gospodinom. To je ono što su apostoli "primili od Gospodina" (1 Kor 11,23), to je ta apostolska "predaja" koju oni žele predati slijedećim pokoljenjima.

1.8.3 *Bratska gozba (agape) i "večera Gospodnja"*

Izvještaji u Djelima apostolskim spominju da su kršćani prakticirali i zajedničke bratske gozbe i obred lomljenja kruha. A što se izričito shvaćalo pod obredom lomljenja kruha objašnjeno nam je u sceni očitovanja Uskrsloga učenicima u Emausu. (Usp. Lk 24,30.35; Dj 2,42; 20,7-22). O povezanosti zajedničke gozbe i obreda lomljenja kruha u apostolsko doba dosta se raspravlja. I dalje se postavljaju pitanja: je li euharistija izvorno slavljena u sastavu redovite večere? Jesu li adekvatni termini pomoću kojih se postavlja pitanje? Novozavjetni izvještaji ne donose dovoljno podataka da bi se točno mogao rekonstruirati sadržaj i slijed euharistijskog kršćanskog skupa. Svakako treba uzeti u obzir kulturološko ozračje u kome se odvijala večera a koje je dosta različito od našega današnjega.

U svetopisamskom duhu svako hranjenje treba shvatiti kao dar Božji. Svako jelo uključuje i blagoslov kojim se nahranjeni zahvaljuje Bogu za jelo koje blaguje. Kruh doziva u pamet riječ Božju i zakon koji oživljuje: "Spomeni se ... da te Gospodin Bog hranio mànom koju nisi poznavao ni ti ni tvoji očevi, da ti pokaže kako čovjek ne živi samo o kruhu nego o svemu što izlazi iz usta Jahvinih" (Pnz 8, 2 - 3). Vino i loza dozivaju u pamet Božju providnost i brigu za svoj narod i obećanu sreću. Tako je svaki objed već susret s Bogom, ili još bolje, zajedništvo s Bogom.

Plutarhu se pripisuje izreka: "Grk smatra da nije pravo jeo, ako nije blagovao s prijateljima!" U takvom je ozračju suživot bio važniji od jela a gozbe mjesto i način trajne

međusobne komunikacije. To nam potvrđuju evanđelja koja često izvještavaju da je naučavao u okviru nekoga blagovanja. (Usp. Lk 7,36-50; 11,37; 14,1-24 i prije svega dugi Isusov oproštajni govor u Iv 13-17). Mnogi su načini zajedništva koje gozba proizvodi: suživot, dioba zajedničkoga jela i stola, izmjena misli. Judejsko je društvo gozbama dodavalo posebne vjerske obrede: sustolnici blagoslivlju i mole Boga spominjući veličanstvena djela Božja. Početkom kršćanske ere jedna zagrijana judejska zajednica nazvana "terapeuti" započinjala je večeru komentarom Svetoga pisma i prigodnim nagovorom (homilijom).

Didahe nam je sačuvao drevne kršćanske blagoslove sastavljene u duhu tih tradicionalnih pravila:

> A što se tiče euharistije, ovako iskazujte hvalu: Najprije o čaši: Zahvaljujemo ti, Oče naš, za sveti trs Davida sluge tvojega; koji si nam dao spoznati po Isusu, svome sluzi: tebi slava u vijeke. Amen.
>
> A o razlomljenom kruhu: Zahvaljujemo ti, Oče naš, za život i spoznaju koju si nam dao spoznati po Isusu svome sluzi: tebi slava u vijeke. Amen. Kao što bijaše ovaj razlomljeni kruh raspršen po bregovima, i sabran postade jedan, tako neka se sabere tvoja Crkva s krajeva zemlje u tvoje kraljevstvo. Jer: tvoja je slava i moć u vijeke. Amen.
>
> A pošto se nasitite, ovako iskazujte hvalu: Hvalu ti dajemo, Oče sveti, poradi svetoga Imena tvoga koje si stavio da stanuje u našim srcima, i poradi spoznaje i vjere i besmrtnosti koje si nam dao spoznati po Isusu svome sluzi: tebi slava u vijeke. Amen."[9]

Može li se onda reći da je u prvim kršćanskim euharistijama bila spojena služba čitanja po sinagogalnom uzorku i večera jednoga vjerskog bratstva? Ili se radilo o večeri u jednoj zajednici za vrijeme koje se na poseban način naglašavala prisutnost i sudjelovanje Krista uskrsloga uz dozivanje u pamet njegova naučavanja i njegovih spasenjskih zahvata, prije svega lomljenja kruha?

Zajedničke su gozbe u to vrijeme bile istovremeno izražavanje ljubavi i međusobnog pomaganja, što je drugi vid doživljavanja zajednice koja se osjećala kao jedno tijelo. U vrijeme nevolje i gladi, što spominju i Djela apostolska,[10] veoma je vjerojatno da je nužda međusobnog pomaganja obvezivala organiziranje svakodnevnih dobrotvornih gozba i možda je upravo u tome razlog postupnog razdvajanja zajedničkih gozba od striktno euharistijskog blagovanja. Judina poslanica već aludira na zajedničke gozbe bez euharistije pa ih i naziva jednostavno "agape". (Usp. Jd 12).

1.8.4 *"Večera Gospodnja" u Korintu*

Prva poslanica sv. Pavla Korinćanima (nastala oko 57. g.) jedan je od važnijih izvora za kršćansku liturgiju apostolskoga doba. U njoj Pavao govori i o slavljenju Večere Gospodnje. (Usp. 1 Kor 11,23-25). Rastužen zbog nereda koji su vladali na bogoslužnim sastancima kršćana u Korintu, Pavao želi uspostaviti red pozivajući se na "predaju koju je primio od Gospodina" i koju je on "prenio" vjernicima u Korintu.

U Pavlovu svjedočanstvu nalazimo dvostruki podatak: najprije podatak da se Večera Gospodnja slavila i prije nego je Pavao pisao Korinćanima jer to je već "predaja". Zatim je

---

9 *Didahe*, IX. i X. ŠAGI, *Povijest* ..., 49.

10 "U one dane dođoše u Antiohiju neki proroci iz Jeruzalema. Jedan od njih, imenom Agab, usta i po Duhu pretkaza da će uskoro nastati velika glad po svem svijetu. Ona i nasta za Klaudija" (Dj 11,27-28).

podatak, u kome su egzegeti jednodušni, da je Pavao na tom mjestu upotrijebio liturgijsku formulaciju.

Iz rečenoga zaključujemo da već polovicom prvoga stoljeća postoji točno određena i uređena liturgijska predaja koja ritualizira događaj Isusove smrti i uskrsnuća, ovisi izravno o Kristu posredstvom apostola koji su svjedoci Isusove zapovijedi: "Ovo činite meni na uspomenu!" Povijesni događaj izražavaju dva različita obreda Kristove pashalne večere ali izražena jednom liturgijskom formulacijom koja je već uniformirana zbog lakšega pamćenja i kateheze. Ta shematizacija već potvrđuje postojanje ustaljene "predaje".

Iz razmatranoga teksta Prve Korinćanima ne možemo razriješiti postavljenu dilemu o odnosu između obične večere i euharistijske gozbe. Apostolova prekoravanja lošeg ponašanja Korinćana za vrijeme Večere Gospodnje odnosila su se na egoizam kod zajedničkog stola, a to je nespojivo s Večerom Gospodnjom koja ujedinjuje sve sudionike u jedno tijelo.

Ostaje otvoreno pitanje: jesu li problemi o kojima Pavao piše specifičnost korintskih kršćana koji su proizišli iz njihovih kulturoloških okolnosti? Korintsku su Crkvu, naime, sačinjavali kršćani koji su većinom pristigli iz poganstva i nisu poznavali religioznu tradiciju judejskog blagovanja. Zbog toga su bili pod jakim utjecajem poganskih gozba posvećenih idolima koje su im otežavale razlučiti i raspoznati novost Večere Gospodnje i njezine vazmene dimenzije koje su zalog uskrsnuća. (Usp. 1 Kor 8). Možda Pavao aludira upravo na takvo konkretno stanje.

Većinu onoga što smo rekli o Večeri Gospodnjoj u Prvoj Korinćanima, možemo analogno primijeniti i na klasična euharistijska mjesta u sinoptičkim evanđeljima: Mt 26,26-29; Mk 14,22-25; Lk 22,15-20. Svi ti tekstovi predstavljaju obred Večere Gospodnje terminima liturgijske formulacije već prema Crkvama za koje je evanđelje pisano. U svakom slučaju, vidimo da su Crkve apostolskog doba slavile "Večeru Gospodnju" ili obavljale obred "lomljenja kruha".

Kad sinoptici izvještavaju o Isusovoj posljednjoj večeri ne ističu niti jedan od mnogobrojnih obreda hebrejske pashalne gozbe. Oni od svih obreda preuzimaju samo dva obreda vezana uz kruh i vino koji su u obredu hebrejske pashalne večere otvarali i zaključivali gozbu. A to je dvoje cjelokupan obred Večere Gospodnje.

Iz toga izvodimo dva zaključka: 1. Značenje i vrijednost Večere Gospodnje izjednačava se s pashalnom večerom; 2. Kršćansko bogoslužje mijenja vrijeme slavljenja Pashe: od godišnjega slavljenja kod Hebreja, kršćani prelaze na slavlje Pashe "kad god budu jeli taj kruh i pili taj kalež ... dok on ne dođe" (1 Kor 11,26).

1.8.5 *Prostorije za slavljenje Večere Gospodnje*

Djela apostolska (20,7-12) izvještavaju nas o jednom skupu kršćana u maloazijskom gradu Troadi za vrijeme kojega se Pavao opraštao od lokalne zajednice. Spominje se obred lomljenja kruha i Pavlov nagovor koji se oduljio te je mladić koji je sjedio na prozoru zaspao i pao s trećega kata na zemlju. Podatak da je kuća bila barem tri kata visoka i da je u

prostoriji u kojoj su bili okupljeni bilo mnogo svjetiljaka sugerira da je u prostoriji bilo dvadesetak, a možda i više, osoba.

Općenito je poznato da su kršćani svoje skupove održavali u privatnim kućama: Usp. Dj 2,46; 5,42; 20,20. To se događalo i u vrijeme dok su apostoli i njihovi pratioci još mogli sudjelovati u zajedničkom bogoslužju u Hramu. I tada su "svakodnevno jednodušno i postojano hrlili u Hram, a po kućama bi lomili kruh" (Dj 2,46). Mnoge su od tih kuća sasvim jasno označene, kao npr.: "gornja soba" u Jeruzalemu (Dj 1,13); "kuća Marije, majke Ivana nazvanog Marko" (Dj 12,12); Lidijina kuća u Filipima (Dj 16,15); kuća Akvile i Priske u Efezu (Rim 16,5); Ninfina u Laodiceji (Kol 4,15). U svim tim slučajevima upotrijebljen je isti obrazac: "*Crkva koja se okuplja u njegovoj (tvojoj) kući*."

Ipak nije na odmet upozoriti na oprez s brojkama u tim izvještajima. Na nekim mjestima brojevi imaju simboliko značenje i trebaju se uzeti kao simbolika a ne matematička vrijednost na koju smo mi naučeni. Npr. izvještaj u Djelima apostolskim (1,15) o izboru Matije na mjesto Jude navodi da u "gornjoj sobi ... bijaše sakupljenog naroda oko sto i dvadeset duša". Tumači se slažu da je broj 120 simboličan i izražava uspostavu novoga naroda Božjega iz svih 12 izraelskih plemena po 10 što je bio temelj organizacije naroda (12 x 10 = 120). Prema tome, u tom izvještaju ne treba tražiti drugi podatak o veličini okupljenoga naroda u jednoj prostoriji kojoj norme izgradnje nisu omogućavale okupljanje naroda kojemu bi broj bio veći od tridesetak osoba.

1.8.6 *Krštenje u Ime Isusovo*

Uz obred Večere Gospodnje, kršćani su od samih svojih početaka poznavali i obred krštenja u ime Isusovo koji je bio različit od svih dotadašnjih obrednih pranja i pranja kao znak pristupa nekoj zajednici. Taj je obred različit i od Ivanova "krštenja vodom". Sâm je Ivan Krstitelj najavio da će to biti "krštenje Duhom Svetim" za razliku od njegova krštenja vodom. To krštenje u ime Isusovo isto je što i novo rađanje, preporađanje, o komu je Isus razgovarao s Nikodemom (Iv 3,3-5).

Sam obred krštavanja u novozavjetnim spisima opisan je samo jedanput, prigodom krštavanja Etiopljanina: "*Zapovijedi da kola stanu, pa obojica, Filip i dvoranin, siđoše u vodu, te ga Filip krsti*" (Dj 8,38). Uz taj izvještaj, neki rukopisi imaju dodatak o ispovijedanju vjere Etiopljanina: "*Ako svim srcem vjeruješ, to se može učiniti.*" Etiopljanin odgovori: "*Vjerujem da je Isus Krist Sin Božji*".

Običaj krsnog uranjanja u vodu potvrđuje i Pavlova propovijed u kojoj uspoređuje uranjanje u vodu sa smrću Kristovom i izranjanje iz vode s uskrsnućem na novi život (Rim 6,1-23). Na drugim se mjestima samo ističe primanje krštenja što je izraženo pasivom: "Bijahu kršteni". Ne spominje se način obavljanja obreda niti krstitelji. U opisu Pavlova obraćenja veli se da je Ananija položio na njega ruke, ali se ne precizira da li ga je i krstio (Dj 9,18; 22,16). Petar zapovijeda da se krste Kornelije i njegovi (Dj 10,48).

Krštenje Duhom Svetim usko se povezuje sa silaskom Duha Svetoga na apostole na dan Duhova. Ipak, treba primijetiti da su apostoli tada izravno ispunjeni Duhom Svetim bez

posredovanja nekog obreda. Petar je toga bio svjestan, ali ipak zna da je to dar koji mogu dobiti svi oni koji se "obrate i krste u ime Isusovo" (Dj 2,37), jer takvima će se "oprostiti grijesi i primit će dar Duha Svetoga" (Dj 2,38).

Nalazimo se, dakle, pred ritualiziranjem spasenjskih događaja koji vuku svoje korijene u Isusovim riječima i djelima. Apostoli znaju da ne uvode nešto što je bilo strano Isusovim postupcima jer je krštenje bilo i za vrijeme Isusova djelovanja, *"iako zapravo nije krstio sâm Isus, nego njegovi učenici"* (Iv 4,1).

Isusova zapovijed učenicima da idu po svemu svijetu i učine njegovim učenicima "sve narode krsteći ih u ime Oca i Sina i Duha Svetoga" (Mt 28,19) svjedoči da je već oko 70. g. bila ustaljena liturgijska formula za podjeljivanje sakramenta krštenja u ime Isusovo. Ali to nam također pokazuje i vjeru prve Crkve da svaki kršteni postaje dionik cjelokupnog spasenjskog događaja. Trinitarna formula krštavanja u ime Oca i Sina i Duha Svetoga je jeka trinitarne teofanije za vrijeme Isusova krštenja na Jordanu. Kršćansko krštavanje ostvaruje teološki sadržaj koji je objavljen za vrijeme Isusova krštenja. Kao što je Večera Gospodnja sakramentalni nastavak Isusove pashalne večere, tako je krštenje nekog vjernika u ime Isusovo sakramentalni nastavak Isusova krštenja.

1.8.7 *Propisi za krštenje u Didahe*

Propisi i preporuke o podjeljivanju sakramenta krštenja u spisu *Didahe* suženi su na disciplinska pitanja o kvaliteti i količini vode te o postovima prije krštenja.

> Krstite ovako: *pošto ste sve to prije rekli, krstite* u ime Oca i Sina i Duha Svetoga, u tekućoj vodi. Ako pak nemaš tekuće vode, krsti u drugoj vodi; ako ne možeš u hladnoj, onda u toploj. A u pomanjkanju i jedne i druge, izlij triput vodu na glavu u ime Oca i Sina i Duha Svetoga. A prije krštenja neka krstitelj i krštenik i drugi, ako koji mogu, održe post: kršteniku naredi da posti jedan ili dva prethodna dana."[11]

Propisi o *kakvoći vode* očito su odgovor kršćanima pristiglim iz judaizma čiji su teolozi razlikovali šest stupnjeva čistoće vode, od kišnice u cisternama do izvorske žive vode koja je u nekim slučajevima bila obavezna. Didahe priznaje prednost žive vode za krsno pranje, ali ne postavlja je kao nužan uvjet. Takve nam distinkcije sugeriraju zaključak da u to vrijeme još nije bila ustaljena jednolična krsna disciplina i trebalo je predvidjeti različite situacije. Osobito nam je zanimljiv slučaj nedostatka veće *količine vode* i propis o krštavanju trostrukim polijevanjem po krštenikovoj glavi. U oba je slučaja predviđen trojstveni obrazac koji donosi i završetak Matejeva evanđelja. Propisom o pretkrsnom postu zahvaćeni su krstitelj, krštenik i ostali kojima identitet nije preciziran.

U Novom zavjetu je naglašeno živa svijest da je Gospodin Isus opraštao grijehe ljudima, ali također i da je povjerio svojoj Crkvi vlast opraštanja grijeha snagom Duha Svetoga. Usp: Mt 16,9; 18,15-18; Iv 20,23. Tu nalazimo temelj kasnije uvedenoj obrednoj praksi opraštanja grijeha putem obreda sakramentalne pokore.

---

[11] *Didahe*, VII. ŠAGI, *Povijest* ..., 48-49.

Iz svega što smo rekli o Večeri Gospodnjoj i krštenju u ime Isusovo, proizlazi da je Crkva u apostolsko doba već imala svoju vlastitu liturgiju kojoj su ta dva obreda glavni obredi, ali ne i jedini. Ta dva glavna obreda su u posebnom odnosu prema povijesti spasenja i daju toj povijesti novu dimenziju i nov sadržaj. Prva Crkva provodi u život Isusovu zapovijed i ritualizira događaje koji su se dogodili u Starom zavjetu, ali su svoju puninu dosegli u događajima Kristova otajstva smrti i uskrsnuća i njegova odlaska Ocu. To je dalo specifičnost kršćanskom bogoštovlju.

1.8.8 *Liturgija povezana s vremenom*

Mlada je Crkva jasno očitovala svoju različitost od judaizma. To je očitovanje katkad izražavano s mnogo žara, ali joj to nije priječilo da usvoji neke uzorke judejskih religioznih ustanova. Tako je u početku Crkve između nje i starog Izraela vladala skladnost u nasljedovanju sedmičnog ritma, iako su i jedni i drugi imali različit dan na kome su temeljili taj ritam. Za kršćane je to od početka bio prvi dan po suboti, dan kad je Gospodin uskrsnuo od mrtvih i očitovao se apostolima i drugim učenicima. Zbog toga je taj dan postao "dan Gospodnji", prvi dan tjedna i novo žarište tjedna umjesto subote.

Tako se poslije Isusova uskrsnuća kršćanska zajednica okupljala svake nedjelje. Djela apostolska s tim danom povezuju Pavlov pohod Troadi: *"U prvi dan tjedna, kad se sabrasmo lomiti kruh, Pavao im govoraše i, kako je sutradan kanio otputovati, probesjedi sve do ponoći"* (20,7). Pavao uz taj dan povezuje skupljanje milodara: *"Svakoga prvoga dana u tjednu neka svaki od vas kod sebe na stranu stavlja i skuplja što uzmogne"* (1 Kor 16,2).

Didahe također svrstava ovaj dan u sadržaj svojih propisa: "U dan Gospodnji saberite se zajedno te lomite kruh i vršite euharistiju, ispovijedajući svoje prestupke da vaša žrtva bude čista."[12] U istom djelu se određuje da se dva dana u tjednu (srijeda i petak) posvete postu a da se *Oče naš* moli tri puta na dan: "A vaši postovi neka ne budu zajedno s postovima hipokrita; oni naime poste drugi i peti dan u tjednu; a vi postite četvrti dan i dan priprave (*paraskeuen,* tj. petak). Također ne molite kao hipokrite, nego kao što je zapovjedio Gospodin u svome Evanđelju, ovako molite: Oče naš ... Tako molite tri puta dnevno."[13] Taj tjedni i svagdanji ritam koji su kršćani usvojili od svojih početaka, ima izvor u židovskoj religioznoj praksi.

Pogani su uočavali pravila ponašanja na kršćanskim skupovima i smatrali su to značajnim obilježjem jer je okružje u kome su živjeli opsluživalo mjesečni kalendar dok su se po tjednom ritmu ravnali samo narodi koji su došli s istoka. Jeka toga stava nalazi se u glasovitom pismu Plinija Mlađega, upravitelja Bitinije (predio sjevernije od današnje Ankare), caru Trajanu 112. g. Njegov izvještaj o kršćanima je površan i netočan jer potječe od izvanjskog promatrača koji nije poznavao kršćane osim po dojavama njihovih protivnika.

---

[12] *Didahe*, XIV; ŠAGI, *Povijest* ..., 50.

[13] *Didahe*, VIII; ŠAGI, *Povijest* ..., 49.

Plinije je o kršćanima pitao apostate ili doušnike koji su upravo zbog toga i dolazili na kršćanske skupove. U pismu caru, između ostaloga, piše: *"Svjedoče da se sav njihov grijeh i sve njihove pogreške sastoje u ovoj praksi: redovito se okupljaju na točno određen dan prije izlaska sunca, recitiraju u dva kora zazive Kristu koga smatraju Bogom ... Nakon što završi taj dio kulta, obično se razilaze i ponovno skupljaju da bi uzeli hranu koja je svakako obična i bezazlena. I to su prestali poslije moje naredbe kojom sam, prema odredbama tvoje dobrohotnosti, zabranio postojanje posebnih društava ..."*

Plinijevo zapažanje da se kršćani sastaju "u točno određeni dan" upućuje nas na nedjelju kao dan obnavljanja uspomene na Kristovo uskrsnuće, ali i na druge dane u tjednu kada su se kršćani skupljali. Plinije navodi *zoru* kao vrijeme sastajanja, ali i *večer* nakon što je carska vlast zabranila noćna okupljanja. U tim naznakama jasno se vidi da su kršćani u samim počecima prakticirali okupljanja na molitve i na euharistiju. I Djela nam apostolska svjedoče da su učenici bili "ustrajni u molitvama" (Dj 2,42-47). Ipak ne znamo precizno kako je bio organiziran molitveni dan prvih kršćana. Iz kasnije molitvene prakse zaključujemo da su mogla biti tri momenta u molitvenom danu prvih kršćana: skupljanje apostola o trećem času (oko 9 sati) na Duhove, Petrova molitva na krovu kuće o šestom času (12 sati) i uzlazak Petra i Ivana u hram na molitvu o devetom času (oko 15 sati). K tome možemo nadodati i zabilježbu da su Pavao i Sila molili u zatvoru u ponoć (Dj 16,15). Ali ti izvještaji Djela apostolskih ne daju nam izravna svjedočanstva o svagdanim kršćanskim okupljanjima u različitim trenucima dana.

Djela apostolska spominju da su kršćani apostolskog doba ustrajno išli u Hram kao što su to činili Petar i Ivan u trenutku prinošenja večernje žrtve u Hramu. Ipak, nema ništa o svakodnevnom davanju hvale Bogu nakon što su se kršćani odijelili od službenog židovstva neposredno nakon razaranja Jeruzalemskog hrama. Već smo istaknuli da je razorenje Hrama ima odlučujući utjecaj na proces odvajanja kršćana od službenog židovskog kulta. Stari je Izrael prinosio svakodnevne žrtve hvale Bogu u ime čitavog čovječanstva i to je bila njihova svećenička uloga. Rušenje Hrama dokida sigurnost egzistiranja takvog bogoslužja. Mlada je Crkva postala svjesna da je na nju došao red da od tada pa ubuduće ona osigura tu svećeničku ulogu preko nedjeljne euharistijske žetve. To nam sugerira i primjena Malahijina proroštva o žrtvi hvale u spisu Didahe, XIV, 2. Malahija proreče: *"Od istoka do zapada veliko je ime moje među narodima, i na svakom mjestu prinosi se kâd i žrtva čista Imenu mojemu"* (1,11) ... *"Proklet bio varalica koji u stadu ima ovna što mi ga je zavjetovao, a žrtvuje mi ovcu jalovicu"* (1,14).

Ništa ne znamo o sudjelovanju prvih kršćana na godišnjim hebrejskim svetkovinama. Znamo samo da je Pavao za susreta sa starješinama iz Efeza i Mileta "žurio da, uzmogne li, na dan Pedesetnice bude u Jeruzalemu" (Dj 20,16). To je bilo 58. g. Istovremeno, Pavao u svojim poslanicama jasno ističe izvornost kršćanske Pashe. Usp. npr. 1 Kor 5,7-8: *"Očistite stari kvasac da budete novo tijesto, kao što i jeste beskvasni, jer već je žrtvovana Pasha naša, Krist. Zato svetkujmo, ne sa starim kvascem ni s kvascem zloće i pakosti, nego s beskvasnim kruhovima čistoće i istine."*

1.8.9 *Liturgijski službenici*

U novozavjetnim spisima i u *Didahe* mogu se uočiti mnogobrojni oblici i etape razvitka kršćanskih služba i nositelja tih služba.Tu su prije svega oni koji odgovaraju prvom misionarskom pokretu: *apostoli, proroci* i *naučitelji* te druge službe unutar kršćanske zajednice koji su se razvile u smjeru uspostave vladajuće hijerarhije u tri stupnja: *episkopi, prezbiteri* i *đakoni*.

Različiti nazivi ovise o praksi različitih kulturoloških grupa (npr. judeo-palestinske i helenističke) i o službama koje su obavljali u dotičnoj kršćanskoj zajednici: poučavatelji, misionari, upravitelji, poslužitelji kod stolova. U svakom slučaju, te službe nikada ne ističu liturgijsku ulogu tih službenika. Upute o prvim liturgijskim sastancima dao nam je Pavao u Prvoj poslanici Korinćanima (11-12) u kojoj nas izvještava o običaju uzimanja riječi na molitvi i u prorokovanju za vrijeme liturgijskog sastanka koji se odnosi na svaku osobu koja sudjeluje na tom sastanku: "Svaki muž koji se moli ili prorokuje ... svaka pak žena koja se moli ili prorokuje ..." (1 Kor 11,4). Uloga predsjedatelja liturgijskog slavlja, što će u kasnijim stoljećima biti osobito isticana, u novozavjetnim se spisima uopće ne spominje što je očit znak da to nije zaslužilo njihovu pažnju.

Didahe, djelo napisano u prvoj polovici 2. st. ali je sakupilo norme i običaje koji su bili od samih početaka, o službenicima piše:

> Što se tiče *apostola* i *proroka*, činite kako je po pravilu evanđelja. Svaki apostol koji dođe k vama neka bude primljen kao Gospodin. No neka ne ostane dulje od jednoga dana. Ako pak bude potrebno, i slijedeći, ali ako ostane tri dana, to je lažni prorok. (XI,3).
>
> Postavite sebi *biskupe* i *đakone* dostojne Gospodina, muževe krotke i koji nisu pohlepni za novcem, istinoljubive i prokušane, jer vam i oni vrše službu *proroka* i *učitelja.* (XV,1).

1.8.10 *Liturgijski obredi u apostolsko doba*

Uz obred lomljenja kruha ili Večeru Gospodnju i krštenje, novozavjetni spisi dozivaju u pamet i neke druge, ali veoma malobrojne, liturgijske obrede. Tu je prije svega obred *polaganja ruku* koji je prakticiran za podjeljivanje dara Duha Svetoga, kod krštavanja (Usp. Dj 8,15-17), ozdravljanja bolesnika (Dj 9,12.17; 28,8), dodjeljivanja poslanja u ime zajednice (Dj 6,6; 13,13; 1 tim 4,14; 5,22; 2 Tim 1,6).

Običaj *mazanja bolesnika* uljem povezuje se uz službu Dvanaestorice (Mk 6,13). Opisana je i u Jakovljevoj poslanici (5,14-16). Oni koji tako djeluju kod bolesnika nisu iscjelitelji koji posjeduju dar liječenja (1 Kor 12,9 sl.), nego su starješine kršćanske zajednice. Navedeni odlomak iz Jakovljeve poslanice je jedini svetopisamski odlomak koji govori o opraštanju grijeha nakon krštenja, a to opraštanje se postiže "molitvom i mazanjem uljem u Ime Gospodnje". Svi se drugi novozavjetni izričaji o opraštanju grijeha povezuju uz krštenje.

1.8.11 *Drugi oblici bogoštovlja u apostolsko doba*

Djela nas apostolska izvještavaju da su prvi kršćani bili "postojani u *nauku apostolskom, zajedništvu, lomljenju kruha i molitvama"* (Dj 2,42).[14] Sažimajući ukratko opis života začetka prve kršćanske zajednice koja je bila okupljena oko apostola i Isusove majke Marije, Luka želi pokazati da se dogodila bitna izmjena i diferenciranje od službene hebrejske religiozne zajednice. Ta bitna izmjena je plod Duhova. Nova je zajednica i dalje neko vrijeme "svakodnevno hrlila u Hram" a istovremeno bi "u kućama lomili kruh" (Dj 2,46). Ipak, vjera da je Krist prisutan među njima i dalje po svome Duhu i da oni radosno očekuju dan njegova ponovnog dolaska, stvarala je sve jače razdvajanje od hebrejske religiozne zajednice a "među narodom su uživali velik ugled" (Dj 2,47).

1.8.11.1 Nauk apostolski

Kao prvu oznaku prvih kršćana Luka ističe "postojanost u nauku apostolskom". Taj nauk apostolski nije ništa drugo doli homiletsko tumačenje i komentiranje tekstova Svetoga pisma, naravno Staroga zavjeta. To čitanje i komentiranje starozavjetnih tekstova obavljano je u svjetlu Isusova događaja. Luka je zabilježio da ih je sâm Gospodin poučio kako se *"trebalo sve ispuniti što je o meni napisano u Mjsijevu zakonu, prorocima i psalmima"* (Lk 24,44). O tome je najprije postojala usmena predaja, pa male pismene zbirke, dok konačno nije došla redakcija svetopisamskih tekstova koje danas poznajemo kao kanonske knjige Novoga zavjeta. Na sličan način su nastali starozavjetni proročki spisi kao duhovna interpretacija Mojsijeva zakona (Tore). Kao drugo čitanje na liturgijskim sastancima prvih kršćana čitala su se pisma pojedinih apostola i to su tzv. katoličke poslanice.

1.8.11.2 Zajedništvo (koinoniva)

Tu oznaku prve kršćanske zajednice neki tumači svetoga pisma izvode iz prakse apostolske Crkve da sva svoja dobra daju u zajednicu, pa im je "sve bilo zajedničko" (Dj 2, 44). Ipak, vjerujemo da smo bliži poimanju sv. Luke, ako to pokušamo staviti u ambijent hebrejske religiozne sredine. Hebrejska religiozna povijest pozna stvaranje posebnih grupa na prijateljskoj osnovi s religioznim motivima. Nazivane su "haburah" i redovito su ih sačinjavali pobožniji ljudi. Oni su se sastajali, npr. petkom navečer da proslave početak subotnjeg odmora ili grupa od najmanje 10 ljudi za slavljenje pashe. Dakle, kršćanska bi "koinonia" bila obilježena zajedničkim okupljanjem na jedan sveti skup.

Međutim, to okupljanje prvih kršćana imalo je posebnu svrhu koju treba tražiti u posebnostima kršćanskog obreda. U 1 Kor 10,16 to zajedništvo je stavljeno u odnos s "kruhom koji lomimo" i "čašom koju blagoslivljamo". Stvarajući Vulgatu, sv. Jeronim je to dobro shvatio i preveo jednim izrazom: *communicatio fractionis panis* = zajedništvo lomljenja kruha. Još jedan razlog ide u prilog tome tumačenju: ostala tri obilježja prve

[14] Izlaganje o drugim oblicima bogoštovlja u apostolsko doba slijedim raspored i zaključke S. Marsilia u ANAMNESIS, vl.2, 25-40.

kršćanske zajednice su obredna, kultna, pa je najvjerojatnije da je i to zajedništvo također toga porijekla.

1.8.11.3 Lomljenje kruha

Egzegeti redovito tumače da time označavamo obred Večere Gospodnje. U tom smislu nalazimo ga već u Dj 2,42; 1 Kor 10,16 i Lk 24,30. Potrebno je također spomenuti da su učenici u Emausu prepoznali Isusa po "lomljenju kruha" (Lk 24,35). Evanđelisti su marljivo bilježili da je Isus u svome ovozemaljskom životu prakticirao taj obred, bilo kod čudesnog umnažanja kruhova, bilo na Posljednjoj večeri. Prvi su kršćani koristili taj obred kao dio Večere Gospodnje.

"Lomljenje kruha" označava tipičan kršćanski obred. To je očito iz Dj 20,7.11 gdje taj obred daje glavno obilježje danu u kome se obaljva. To je obred koji se povezuje s molitvom i to posebnom zahvalnom molitvom što će utjecati i na stvaranje tehničkog termina "euharistija" = zahvaljivanje, pohvala.

U Djelima apostolskim spominje se da se obred lomljenja kruha obavljao po kućama, dakle, po privatnim stanovima. To je vjerojatno posljedica činjenice da su na tom obredu sudjelovali samo pripadnici novoga bratstva (koinonia), ali i činjenica da je kućni ambijent prisutan i na samom izvoru toga obreda. Ustanovljen je, naime, kao uspomena na Isusovu pashalnu gozbu koju je on obavio sa svojim učenicima u privatnoj kući.

1.8.10.4 Molitve

Kao četvrtu komponentu bogoštovlja prve kršćanske zajednice, Djela apostolska navode "ustrajnost u molitvama". Ta se ustrajnost najviše očitovala u tome što su "svaki dan jednodušno i postojano hrlili u Hram" (2,46). Vjerojatno im je stalno odjekivala opomena njihova Učitelja da je Hram "kuća molitve".

Činjenica da Luka tu upotrebljava množinu "molitve" daje naslutiti da se radi o točno određenim molitvenim časovima u Hramu. Glavni dio tih molitava sačinjavala je tzv. "*Šema Jišrael*" (Pnz 6,4-9) koja se molila ujutro i uvečer. Obavljana je zajednički i privatno. Pobožnije su osobe ponavljale te molitve i na podne. Zbog toga psalmist kliče: "*Večerom, jutrom i o podne tužan ću jecati*" (Ps 55,18). Prorok Danijel je "tri puta na dan padao na koljena blagoslivljajući, moleći i hvaleći Boga, kako je uvijek činio" (Dn 6,11). Tako je činio i Petar apostol (Dj 10,9).

Molitvi "šema" u Hramu se dodavala molitva "Osamnaest hvalbenih blagoslivljanja" ("šemoné hesré") koja je prozvana "TEFILAH". To je molitva u pravom smislu te riječi. Izgovarao ju je svećenik pred zajednicom koja je odgovarala: *Blagoslovljen Bog u vijeke* itd. I jednoj i drugoj molitvi u Hramu prethodilo je vrijeme zvano "tahanun". U vrijeme apostola ti su trenuci bili prepušteni osobnoj molitvi koja se obavljala u dubokoj šutnji i redovito popraćena prostiranjem po podu.

Prvi su kršćani sudjelovali i u *žrtvenim obredima* u Hramu. O tome se govori kao o nečem sasvim normalnom i nekoliko godina poslije Duhova (Usp. Dj 21,20-26). To je još očitije ako se prisjetimo da su se dvije dnevne žrtve u Hramu prinosile istovremeno kad su se obavljali molitveni časovi. Sa sigurnošću možemo pretpostaviti da su kršćani bili pristaše i pobornici produhovljenja žrtvenog kulta koji su propagirali starozavjetni proroci, a sâm Isus proslijedio. Kršćani, dakle, nisu odbacivali žrtve u Hramu nego su ih, malo po malo, nastojali produhoviti i povezati sa smrću svoga Učitelja koja je prikazivana kao vrhunac i ispunjenje starozavjetnog kulta.

Uz to što su prvi kršćani bili "ustrajni u molitvi" u Hramu, oni su imali i svoje posebne molitvene skupove na kojima su molili molitvu koju ih je naučio Krist Gospodin: *Oče naš.* To sigurno nisu molili u Hramu zajednički, jer se u Hramu molilo samo hebrejskim jezikom, a Oče naš je izvorno na aramejskom jeziku. Kad hebrejski mentalitet i ambijent nisu više bili pogodno tlo za razvijanje kršćanstva, nastaje prekid sa židovstvom i već u *Didahe* stoji preporuka: *"Nemojte moliti kao hipokriti nego kako je zapovjedio Gospodin u evanđelju. Molite ovako Oče naš ... Molite tri puta na dan."*

1.8.10.5 Neki molitveni obrasci prvih kršćana

Prva je Crkva najčešće molila *psalmima* kojima se molio i sâm Krist Gospodin. U evanđeljima je zabilježeno nekoliko psalama pomoću kojih se Isus molio: Ps 21(22): *Bože moj, zašto si me ostavio?* (Mt 27,46); Ps 31 (30),6: *"Oče, u ruke tvoje predajem duh svoj!"* Lk 23,46); Ps 114(113) - 118(117), tzv "alelujski psalmi" (Mk 14,26). Samo po sebi je razumljivo da su prvi kršćani malo po malo molili psalme dajući im drugo značenje od onoga koje su im davali Hebreji. Potaknuti Isusovim riječima tražili su sve ono "što je zapisano o Njemu u psalmima" (Lk 24,44). Tako se razvilo tzv. "kršćansko čitanje psalama", tj. čitanje psalama u svjetlu spasiteljskih događaja Isusove smrti i uskrsnuća. O tome imamo veoma vrijednih primjera u Djelima apostolskim: 2,25-28; 2,30.34.35; 4,11.25-26 itd.

Takav način je potakao stvaranje *kršćanskih himana*. Među prvim kršćanima je bilo i onih koji su potaknuti Duhom improvizirali vlastiti psalam (1 Kor 14,26). Zato Pavao potiče Kološane da od srca pjevaju hvalu Bogu *"psalmima, hvalospjevima, pjesmama duhovnim"* (Kol 3,16). Najznačajniji su himni prve Crkve: *Veliča* (Lk 1,46-55), *Blagoslovljen* (Lk 1,68-79) te glasoviti kristološki himni sv. Pavla: 1 Tim 3,16; 2 Tim 2,11; Fil 2,6-11; Kol 1,15-20.

Egzegeti su jednoglasni u tvrdnji da su to kršćanski himni, ili dijelovi himana, koji su se upotrebljavali u bogoslužju prvih kršćana. K tome bi se moglo nadodati i Ef 5,14: "Probudi se ti što spavaš, ustani od mrtvih i zasvijetlit će ti Krist." to je himan, ili dio himna, koji je pratio obred krštenja.

Slavoslovlja (doksologije) su vrste molitvenih obrazaca tipično hebrejskog porijekla. U novozavjetnim spisima ostali su mnogi, a mi ćemo spomenuti samo one značajnije koje susrećemo u Otrivenju: 1,5-8; 11,15-18; 4,8-11; 5,9-14; 7,10-12; 19,1-8. U svim tim

molitvenim pjesma istaknut je jako hebrejski duh, ali je sadržaj kršćanski, kristološki. Kontekst je uvijek liturgijski, točnije euharistijski. Pomoću njih su kršćani izražavali svoju zahvalu Bogu za djelo spasenja izvedeno po Kristu. Po načinu izvođenja oni se predstavljaju u responzorijalnom obliku.

Izdvajamo, kao tipičan primjer, slavoslovlje u Otk 4,8-11: *"Svet! Svet! Svet Gospodin, Bog, Svevladar, onaj koji bijaše i koji jest i koji dolazi! ... Dostojan si, Gospodine, Bože naš, primiti slavu i čast i moć! Jer, ti si sve stvorio, i tvojom voljom sve postade i bi stvoreno!"* To je jedna od najstarijih biblijskih doksologija, grčki nazvana "trishagion" (Sveti Bože; Sveti Jaki; Sveti Besmrtni) i "hagiasmon", latinski "sanctificatio". Izvor joj je Iz 6,3, a u kršćansko je bogoslužje ušla vjerojatno preko hebrejskog oblika bogoslužja tzv. "keduša" = proglašavanje svetoga.

Usklici su također jedan od molitvenih oblika koje je upotrebljavala Crkva u apostolsko doba. Korijen vuku iz sinagogalne prakse. Promotrit ćemo tri najopćenitija: Amen, Aleluja, U vijeke vjekova.

Amen - u starozavjetnim spisima izražava prihvaćanje riječi Božje (Jer 11,5), odogovor na zakletvu (Br 5,22), liturgijski odgovor naroda (Pnz 27,15-26; 1 Kr 16,36), ali se već u St. Zavjetu pojavljuje u ulozi završetka psalama. U tom smislu dolazi na kraju svakoga od četiri dijela psalma. Zbog toga na kraju Ps 106(105) stoji uputa: "I sav narod neka rekne: Amen! Aleluja!" U toj će se ulozi često upotrebljavati u sinagogalnom molenju psalama, i uvijek ima otprilike isto značenje: slaganje s onim što se čita ili moli i potvrdu toga. Po značenju, najbliži bi mu bio naš usklik: Tako je!

Po upotrebi usklika "Amen", Crkva je baštinica sinagoge i po načinu i po značenju. Tako u 1 Kor 14,16 "Amen" označava sudjelovanje u molitvi subrata kršćanina, a u Otk 5,14; 7,12; 19,4 odgovara kontekstu koji je doslovno preuzet iz Neh 8,6: "Tada Ezra blagoslovi Jahvu, Boga velikoga, a sav narod, podignutih ruku, odgovori: Amen! Amen! Zatim su kleknuli i poklonili se pred Jahvom, licem do zemlje." Otk 5,14: "I četiri bića ponavljahu: Amen! A starješine padnu noce i poklone se." Dakle, u tim slučajevima "Amen" prati *prostracija*, prostiranje po podu. Konačno, "Amen" se upotrebljava kao zaključna formula slavoslovlja i blagoslova ili pak kao zaključna formula bilo koje molitve.

Aleluja - U izvorniku označava: Hvalite Jahvu (HALELU-JAH/VE). U hebrejskoj Bibliji, koja je još uvijek u uporabi, "Aleluja" označava uvodni poziv ili zaključak nekih psalama. U Septuaginti već se pojavljuje kao veseo usklik sâm za sebe (npr. Tob 13,18), a ne kao odgovor na neki psalam ili molitveni obrazac. U NZ ovaj je usklik zabilježen samo na jednom mjestu: Otk 19,1-6. Tu se ponavlja četiri puta što je posljedica liturgijske responzorijalne uporabe.

Liturgijska upotreba ovoga usklika zasvjedočena je u starim dokumentima drevne Crkve, kao npr. "Ode Salamonove" (42 pjesme kršćanske mistike nadahnute na Ivanovim spisima iz prve polovice 2. st.); Tertulijanovo djelo "De oratione", 27 (početak 3. st.); Hipolitova "Traditio apostolica" (3. st.).

U vijeke vjekova - To je veoma česti završni obrazac novozavjetnih doksologija. Pojavljuje se i u kraćoj verziji: *U vijeke.* Taj je oblik redovito vezan uz kraće doksologije,

nazvane blagoslivljanja i započinju riječju “Blagoslovljen” a prati spomen Božjega imena. Npr. Rim 1,25; 9,5; 2 Kor 11,31. Duži oblik ovoga usklika prati završetak doksologija u pravom smislu te riječi, tj. onih u kojima se proglašava “slava” (grčki “doksa”), moć i snaga Božja: Rim 16,27; Gal 1,5; Fil 4,20; 1 Tim 1,17 itd. I jedan i drugi obrazac imaju porijeklo u molitvi psalama. Kraći je obli stariji, a neki proučavatelji svetopisamskih tekstova tumače da je duži oblik nastao još u starozavjetno doba kao protest protiv tumačenja da to “u vijeke” znači stvarno vremensko razdoblje od jednoga stoljeća. U NZ duži oblik je češći, a kraći se upotrebljava kad se radi o hebrejskom ambijentu.

2. KRŠĆANSKA LITURGIJA U 2. i 3. STOLJEĆU

Literatura: ADAM A., *Uvod u katoličku liturgiju,* Zadar 1993, 20-66; BOROBIO, *La celebrazione nella Chiesa,* t.I, 66-84; CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Note storiche, Subsidia 13, ed. Liturgiche, Roma 1978, 63-112; JEDIN H., *Velika povijest Crkve,* sv.I., KS, Zabreb 1976; KLAUSER T., *La liturgia della Chiesa occidentale,* Sintesi storica e riflessioni. Elle Di Ci, Torino-Leumann, 1971, 46-60; METZGER M., *Storia della liturgia. Le grandi tappe.* Ed. San Paolo, Cinisello Balsamo, 1996, 50-90; MARSILI S., *Dalle origini della liturgia cristiana alla caratterizzazione rituale,* u: *ANAMNESIS,* vl.2, 47-54; ŠAGI-BUNIĆ T., *Povijest kršćanske literature,* sv. I, KS, Zagreb1976; ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* KS, Zagreb1997, 203-296.

2.1 *Povijesni okvir*

Kršćanska je liturgija u 2. i 3. st. organski nastavak i razvitak liturgijske prakse apostolskog doba. Dva su osnovna obilježja liturgije toga razdoblja: vjernost apostolskoj predaji i prilagodljivost novonastalim prilikama. Dijalektički dinamizam između tih dviju odrednica stvarat će liturgijsku praksu sve do polovice 4. stoljeća. Drugo i treće st. čine zanimljivu etapu u razvoju liturgijskih ustanova. Taj će se odsjek razlikovati od apostolskog vremena prije svega činjenicom da su apostoli kao stupovi i utemeljitelji lokalnih Crkava nestali sa scene i trebalo ih je zamijeniti ljudima koji nisu poznavali "Gospodina po tijelu" niti su bili izravni svjedoci njegova uskrsnuća od mrtvih. Uz to, nastupilo je novo stanje za mladu kršćansku Crkvu: odbačeni su od narodnih starješina staroga Izraela i razoren je Jeruzalemski hram. Eshatološko poimanje je usavršeno pa je splasnulo uvjerenje da će se Gospodin ubrzo, za života prve generacije, pojaviti kao sudac na svršetku svijeta. Zbog toga su uređivali kršćanske zajednice kao stabilne vjerske zajednice koje imaju zadatak svjedočiti svoju vjeru u novim prilikama i tu vjeru prenositi na nove naraštaje.

Kršćani su živjeli i djelovali u nesigurnom okruženju jer kršćanstvo nije bilo službeno odobrena religija u Rimskom carstvu. Zbog toga su često bili predmet osuda, ocrnjivanja i progona. To je trajalo sve do 313. g. kada im je priznata sloboda javnog ispovijedanja kršćanske vjere. S druge strane, kršćanstvo se širilo po tadašnjem Rimskom carstvu koje je bilo jedinstveno skoro na čitavom Sredozemlju, s dobro uređenim i organiziranim morskim i kopnenim komunikacijama, jedinstvenim službenim jezikom i političkom upravom.

Kako su kršćani ekskomunicirani iz židovske zajednice, oni su se okrenuli prema poganima. To je zahtijevalo i promjenu navjestiteljskoga i katehetskog djelovanja. Kršćani koji su pristizali iz židovstva bili su odgojeni u svetopisamskom duhu, a poganima je bila potrebna osnovna biblijska pouka i duže uvođenje u duh povijesti spasenja. Zbog toga su osnivane prave katehetske škole, među kojima se isticala ona koju je u prvoj polovici 3. st. u Aleksandriji utemeljio i organizirao Origen. Te su se škole susretale s mnogim problemima u izlaganjima izvornih kršćanskih poruka u poganskom svijetu koji je bio zaražen različitim idejnim strujanjima od kojih je najjači bio gnosticizam.

2.2 *Izvori za povijest kršćanske liturgije u 2. i 3. st.*

Pisani dokumenti koji nam mogu poslužiti kao izvor za proučavanje povijesti kršćanskog bogoslužja u 2. i 3. st. su brojniji nego za apostolsko doba koje pokriva 1. stoljeće. Tako možemo pratiti postanak i razvoj pojedinih liturgijskih ustanova. Sv. *Ciprijan* (+ 258.), biskup u Kartagi piše o načinu kako je uspostavljao ili usavršavao neke liturgijske ustanove.

Najpoznatiji izvor za povijest kršćanske liturgije iz 2. stoljeća jest glasovita *Prva apologija sv. Justina* (+oko 163.)[15] nastala oko 155. godine.[16] Justin nam u tom djelu (gl. 61, 65, 66, 67) pruža dragocjene podatke o kršćanskom bogoslužju svoga vremena. Tu su, naime, potanko opisana dva glavna kršćanska obreda: krštenje i Večera Gospodnja. (Vidi str. 34). Djelo je nastalo u Rimu pa nam je to najstariji sačuvani opis mise u Rimu.[17]

Tertulijan 211. godine, raspravljajući o važnosti usmene predaje, opisuje i kršćansku liturgiju:

> ... upravo dok silazimo u vodu, odnosno malo prije, pred zajednicom okupljenom pod biskupovim vodstvom, svečano obećavamo da se odričemo đavla, njegovih ustanova i njegovih anđela.
>
> Zatim smo zaranjani u vodu tri puta i naši odgovori o vjerovanju sadrže i nešto više od onoga na što nas je obvezao Gospodin u evanđelju (usp. Mt 28,19). I nakon što smo izišli iz vode kušamo pomiješano mlijeko i med. Od toga dana pa preko cijeloga slijedećega tjedna ne obavljamo naša svakodnevna kupanja.
>
> A što se tiče sakramenta euharistije, Gospodin ga je slavio navečer za vrijeme večere i to povjerio svima. Mi to slavimo također za vrijeme noćnog okupljanja prije zore i primamo ga samo iz ruku onoga koji obavlja službu predsjedanja.
>
> Prinošenje za pokojne obavljamo na godišnjicu njihove smrti koja postaje dan njihova rađanja. Nedjeljom postiti i klanjati se Bogu na koljenima smatramo bezbožnošću. Zbog istoga se razloga uzdržavamo od pokorničke prakse od Uskrsa do Duhova slaveći i veseleći se u to vrijeme.
>
> Zabrinuti smo i strahujemo da koja kapljica iz kaleža ili neka mrvica našega kruha ne bi pala na zemlju. Svaki put kad nešto započinjemo ili završavamo, kad ulazimo ili izlazimo iz kuće, kad se oblačimo ili obuvamo, idemo u kupaonicu, sjedamo za stol, palimo svijeću, odlazimo u krevet, sjedamo ili započinjemo bilo koji posao, često činimo mali znak križa na svome čelu.[18]

Traditio apostolica (Apostolska predaja), djelo iz prve polovice 3. st. pripisuje se Hipolitu Rimskom (+235.),[19] nezaobilazan je izvor za povijest kršćanske liturgije, osobito rimske. Djelo je značajno jer ne samo da opisuje kršćansko bogoslužje, nego donosi i neke obrasce za bogoslužje krštenja, euharistije, ređenja, blagoslova, postavljanje u službu udovica, čitača, djevica, poddakona, propisi o postu, rasporedu dnevne molitve, pravila o

---

15 Opširnije o Justinovu životu i radu vidi: ŠAGI, *Povijest* ... I, 270-273.

16 To zaključujemo iz Justinove tvrdnje: "Krist se rodio prije samo sto i pedeset godina pod Kvirinijem." (*Apologija* I, 46).

17 Prijevod navedenih Justinovih poglavlja donosimo na str. 34.

18 TERTULIAN, *De corona,* CCL, vol. 2., 1042-1043.

19 Opširnije o problemu auktorstva navedenoga djela usp: METZGER, *Storia ...,* 53-55.

bratskoj gozbi (agape). Osobito je značajan dio koji sadrži upute i obrasce za katekumenat, sakramente krštenja, potvrde i euharistije.

Za kršćansku povijest na prijelazu iz 2. u 3. st. veoma je značajan izvor najglasovitiji kršćanski epitaf koga je arheolog W. Ramsay otkrio 1881. g. u mjestu Kaleudres u Frigiji, poznat kao *Abercijev epitaf*. Spomenik se danas nalazi u Lateranskom muzeju a tu je dospio kao dar turskog sultana papi Leonu XIII. Radi važnosti i drevnosti, donosimo u cijelosti njegov prijevod:

> Ja, građanin dičnoga grada, ovo načinih za svoga života, da imam, kad dođe čas, gdje će mi ležati tijelo. Ime mi je Abercius, učenik sam neokaljanoga pastira koji pase stada ovaca po brdima i ravnicama; on ima velike oči koje posvuda vide. On me je, naime, naučio vjerna slova (života?). On me u Rim posla da promatram kraljevsko veličanstvo i da vidim kraljicu u zlatnoj odori i obući. I vidjeh ondje narod što blistav pečat nosi. Vidjeh i ravan Sirije, i sve gradove obiđoh prešavši Eufrat. A posvuda nađoh sudrugove, imajući Pavla za pratioca. Posvuda mi je vjera bila vođom, i posvuda mi je pružala za hranu ribu iz vrela, veoma veliku, čistu, koju je upecala nepovrijeđena djevica, i dala je prijateljima da je blaguju sveudilj imajući odlično vino koje pomiješano daje s kruhom. Ja sam, Abercij, ovdje nazočan, izrekao to, da se ovdje upiše: Imao sam života godine sedamdeset i dvije. Onaj koji to shvaća, svaki koji isto misli, neka moli za Abercija. Nitko neka na moj grob ne stavi neki drugi: u protivnom, platit će dvije tisuće zlatnika riznici Rimljana, a dragoj domovini Hieropolu tisuću zlatnika.[20]

Za povijest kršćanske liturgije važno je uočiti da se na Abercijevu epitafu spominje riba kao simbol Kristov te kruh i vino koje kršćani blaguju kao tijelo onoga koga je rodila "nepovrijeđena djevica". Važno je također uočiti mističan i simboličan stil nadgrobnog natpisa koji je već postao način govora razumljiv samo onima koji su uvedeni u kršćanske tajne. Usput napominjemo da je ta "nepovrijeđena djevica" koja daje veliku i čistu ribu za hranu prijateljima te kruh i vino pomiješano (s vodom), prvenstveno Crkva, ali je očita i aluzija na djevicu Mariju koja je u svim ozbiljnim teološkim razmišljanjima "tip Crkve i najizvrsniji njezin uzor" (LG 53).

Važno je također uočiti da se već početkom 2. st. kršćanska liturgija prikazuje kao hijerarhijski uređen obred. Ignacije Antiohijski (+ 110.g.) piše:

> Jedno je tijelo Gospodina našega Isusa Krista, jedan je i kalež koji nas ujedinjuje u krvi njegovoj, jedan je oltar kao što je i jedan biskup okružen zborom prezbitera i đakona. Nasljedujte svi biskupa kao što Isus Krist nasljeduje Oca, a zbor prezbitera kao apostole. Đakone častite kao zakon Božji. Neka nitko ništa ne čini bez biskupa u stvarima koje se tiču Crkve. Neka se smatra valjanom ona euharistija koju proslavljuje biskup ili onaj koji je primio vlast od njega. Gdje je biskup, ondje je zajednica, kao što je Crkva katolička ondje gdje je Krist Isus. Bez biskupa nije dopušteno ni krstiti ni slaviti bratsku gozbu (agapu), nego ono što je on odobrio, to se sviđa Bogu. Na taj će način sve ono što se čini u Crkvi biti sigurno i valjano.[21]

2.3 *Slaganje u bitnome a različitost u nebitnome*

[20] Prijevod preuzet iz: ŠAGI - BUNIĆ, T.J., *Povijest kršćanske literature,* sv. I., KS, Zagreb 1976, 235.

[21] *Poslanica Smirnjanima,* 8. Prijevod prema: CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Edizioni liturgiche, Roma 1978, 73-74.

Život kršćana na svim područjima, pa i na liturgijskom, u apostolsko doba označavalo je slaganje u bitnim stvarima i raznolikost u nebitnim. Tako s pravom uočavamo razlike u pavlovskim i ivanovskim spisima što odražava i različitost u konkretnoj praksi. To će se usmjerenje još više uočavati u 2. i 3. stoljeću. Na to će utjecati liturgijska praksa koja je uključivala visok stupanj improvizacije, različita kulturološka obilježja u kojima je živjela dotična kršćanska zajednica te loše prometne komunikacije.

Sve je to utjecalo na umnažanje raznolikosti u liturgijskoj praksi čak do te mjere da su se sve manje mogle razabrati zajedničke bitne oznake uspostavljene apostolskom predajom. Zbog toga će se u 3. i 4. st. tragati za zajedničkom apostolskom predajom koja bi bila obavezna za sve Crkve, a običaji koji bi se protivili toj zajedničkoj apostolskoj predaji, trebali su se dokinuti. Ta je predaja mogla biti pismena i usmena o čemu je raspravljao već spomenuti Tertulijan oko 200. g. i *"Traditio apostolica"* oko 215. godine.[22] Osobito se želi naglasiti da se "predaja" ne iscrpljuje samo na izvanjskom, obrednom planu nego je to mnogo dublji i životniji proces pa "Apostolska predaja" ističe da "svaki onaj koji bude slušao, nasljedovao i opsluživao apostolsku predaju neće nikada upasti u zabludu nijednoga heretika" .

Sa sličnom svrhom i sadržajem, u prvoj polovici 3. st., nastalo je na sirskom jeziku djelo *"Pouke apostola"* (Didascalia apostolorum) a sadrži pastoralne upute i poticaje biskupima za bolje i učinkovitije obavljanje biskupske službe. Uvrštene su i upute o organiziranju kršćanskih liturgijskih skupova, prihvaćanju stranaca, uskrsnom bogoslužju, kalendaru i postovima kao pripravi za Uskrs. Uz to, dosta prostora je posvećeno pomirenju pokornika s naglaskom na milosrđu. Pisac ovoga djela želi pokazati na uzrok nastanka doktrinalnih i liturgijskih razlika a pozivom na nauk apostolski želi osigurati zdravu apostolsku predaju i jedinstvo u bitnome.

Pod utjecajem stila i sadržaja upravo razmatranoga djela, u drugoj povici 4. st. nastala je konačna redakcija djela *"Apostolske ustanove"* (Constitutiones apostolicae) što je najpoznatija pravno-liturgijska zbirka kršćanske starine. Za nas su ovdje najvažnije 7. i 8. knjiga toga djela. U drugom dijelu 7. knjige među drugim molitvenim obrascima, nalazi se i glasovita "jutarnja molitva" koja će se dugo upotrebljavati u mnogim istočnim obredima. U jutarnje molitve uvrštena je i "Slava" iz rimske mise koju je, prema "Liber pontificalis" u misu uveo papa Telesforo (+136.g.).

Za nas je od osobite važnosti 8. knjiga ovoga zbornog djela koje se temelji na već spomenutoj Hipolitovoj "Apostolskoj predaji" (*Traditio apostolica*). Tu su doneseni obrasci za pojedine posvete, posebni obrasci za posvetu biskupa, zatim svi obrasci i upute misnog bogoslužja (tzv. "*Missa Clementina*") što predstavlja najstariju kompletnu misu koju posjedujemo. Nakon toga slijede propisi o ispovjednicima, djevicama, udovicama, egzorcistima, blagdanima itd.

---

[22] Hipolit se u sukobu s papom Kalistom grčevito drži i stalno poziva na staru rimsku predaju pa s pravom možemo zaključiti da nam je prenio način i praksu kršćanske liturgije u Rimu barem koncem 2. stoljeća.

Ne zanemarujući mnoge probleme koje otvaraju tri navedena izvora, jedno je očito: u 3. i početkom 4. stoljeća "u điru je" istraživanje zajedničke apostolske predaje i pripisivanje pojedinih običaja učenju i odredbi pojedinog apostola što bi trebalo dati sigurnost i stabilnost i liturgijskoj predaji koja je trajno postojala u Crkvi po načelu: slaganje u bitnome, sloboda u nebitnome.

2.4 *Kršćani i hebrejsko bogoslužje*

Da bismo pravilnije i potpunije shvatili kršćansko bogoslužje u 2. i 3. st. potrebno je ukratko prikazati odnos kršćana prema hebrejskom bogoslužju toga doba. Kršćani su se širili po ondašnjem Rimskom carstvu po kome su već bili raseljeni i ortodoksni Židovi koji su svugdje poticali netrpeljivost prema kršćanima. Spis iz prve polovice 2. st. (između 71. i 140. g.) poznat pod nazivom *"Pseudobarnabina poslanica"* odražava tu netrpeljivost između kršćana i Židova: „Bog je odbacio sve te prinose, budući da novi zakon Gospodina našega Isusa Krista oslobađa od jarma nužnosti a posjeduje žrtvu koju nije ustanovio čovjek." [23]

Malo kasniji spis, na prijelazu u 3. st., *"Poslanica Diognetu"* kritizira hebrejsko bogoslužje zbog žrtvovanja životinja po čemu se ono ne razlikuje od ostalih poganskih žrtava:

> Kršćani bježe od ispraznosti, pretvaranja, sitničavog formalizma i oholog hvastanja koja su kod Židova. Otajstvenost posebne kršćanske vjeroispovijesti ne dopušta da je može shvatiti niti jedan čovjek.[24]

Kako su se Židovi polovicom 2. st. odnosili prema kršćanima, odražava nam Justin u svome djelu *"Razgovor s Trifonom"*:

> Vi u svojim sinagogama proklinjete sve koji nasljeduju Krista ako i nisu postali kršćani.

Razloge toga proklinjanja doznajemo iz riječi koje Justin pripisuje Trifonu:

> Vi kršćani, premda govorite da njegujete pobožnost ... niti opslužujete dane u tjednu, niti subote, niti obrezanje. Polažete nadu u raspetoga ... ali ne nasljedujete njegov primjer, koji bi vam trebao biti zakon, da se i vi obrežete. [25]

Reakcija poganskoga rimskog svijeta bila je nešto drukčija od reakcije zelotnih Židova, ali ne i puno povoljnija za kršćane. Obrazovani su Rimljani bili iznenađeni i sumnjičavi kad su doznali kakav je kršćanski kult i koji su mu sadržaji. Neuki svijet je bio navikao na obrede koji su bili uvelike prilagođeni djelovanju na osjetila: boje, pokreti, glazba odjeća, arhitektura ... Budući da nisu mogli shvatiti bît kršćanskog bogoslužja, izmišljali su i u mašti uveličavali pojedine elemente te širili fantastične vijesti. Kršćanski filozof *Atenagora* oko 177. g. piše poslanicu i upravlja na Marka Aurelija u namjeri da

---

[23] Pseudobarnabina poslanica, 2,6. Prijevod prema: CATTANEO, *Il culto* ... 63

[24] Prijevod prema: CATTANEO, *Il culto* ... 64.

[25] JUSTIN, *Razgovor s Trifonom,* 10; PG 6,495.

obrani kršćane od nepravednih osuda. Poslanica je poznata pod naslovom *"Presbeia peri hristianon"* (= Molba za kršćane), sadrži 37 poglavlja u kojima Atenagora opravdava kršćane od tri nepravedno pripisana zločina: bezboštvo, ljudožderstvo i rodoskvrnuće.

Moramo biti iskreni pa priznati da je i samo kršćansko bogoslužje dalo povoda za neshvaćanja i osude. Bitni su sadržaji kršćanskoga kulta bili nepoznanica tadašnjoj generaciji, a tzv. "disciplina arcani" koju su provodili kršćani zabranjivala im je pripuštati nekršćane da prisustvuju kršćanskom bogoslužju ili da raspravljaju s kršćanima o otajstvima koje oni ne razumiju niti su upućeni u te "tajne".

2.5 *Liturgijski skupovi i građevine*

Koliko god su poganske religije u Rimskom carstvu bile poznate po svojim manifestacijama, građevinama, spomenicima i javnom kultu, toliko su kršćanske zajednice živjele samo po skupovima svojih vjernika. To su bile male skupine koje nisu pripuštale na svoje sastanke nekršćane pa su ti skupovi bili, barem djelomično, skriveni. Kršćanski propovjednici, starješine i pisci ističu važnost tih skupova i potrebu sudjelovanja na njima. Navodimo primjere poticaja za sudjelovanje na nedjeljnom skupu:

> Tko ne dolazi na zajedničke skupove taj se ponaša kao oholica ... Vodite brigu da se ujedinjujete što češće da biste zahvaljivali Bogu i hvalili ga.[26] ... Požurite svi na skup kao u jedini hram Božji, oko jednoga oltara, oko Krista Isusa ... [27] Izbjegavajte loše zabave i zamke gospodara ovoga svijeta ... A ujedinjujte se kao jedno srce bez podjela.[28]
>
> Vi biskupi, velikom pažnjom okupljajte narod u svojim mjestima okupljanja, u svetim crkvama... Kad poučavaš, upućuj narod i uvjeravaj ga da se vjerno okuplja u crkvi i nikada ne izostaje nego naprotiv da se vjerno okuplja a ne da, ne dolazeći tu, osiromašuje Crkvu i pojedine udove tijela Kristova..
>
> (*Kršćanima*) Budući da ste vi udovi Kristovi, ne izgubite se izvan Crkve odbijajući doći na skupove... Ne lišavajte našega Spasitelja njegovih udova... Ne stavljajte svoje vremenite brige iznad Riječi Božje, nego na dan Gospodnji ostavite sve i marljivo požurite u svoje crkve... Kakvo će opravdanje imati pred Bogom oni koji se ne okupljaju na dan Gospodnji da bi slušali riječi života i hranili se božanskom hranom koja ostaje za vječnost? Pazite, dakle, da se nikada ne lišite svojih okupljanja u crkvi...
>
> Budite, dakle, vjerni svojim okupljanjima s onima koji žive u vašoj majci Crkvi koji oživljava i posvećuje svoju djecu."[29]

U navedenim se primjerima govori prvenstveno o nedjeljnim okupljanjima. U nekim drugim tekstovima spominjat će se i okupljanja preko tjedna.

---

[26] IGNACIJE ANT., *Poslanica Efežanima,* 5,3. SC 10, 63.

[27] IGNACIJE ANT., *Poslanica Magnežanima,* 7,2; SC 10, 85-86.

[28] IGNACIJE ANT., *Poslanica Filadefljanima,* 6,2; SC 10, 125.

[29] *Didascalia apostolorum,* 12-13.

Arheološki nalazi izvornih kršćanskih građevina iz 2. i 3. st. su veoma rijetki. Mnoge su građevine nakon slobode koju je kršćanstvo doživjelo 313. g. bile proširene i obnovljene tako da je teško rekonstruirati prva zdanja koja su bila prostorno i arhitektonski neupadna i siromašna. Ipak je pronađena jedna *domus ecclesiae* u sirijskoj pustinji, u blizini Eufrata, u mjestu Doura Europos gdje je nekoć bila rimska vojnička naseobina. Kuća na dva kata, s mnogo soba od kojih je jedna u prizemlju (dimenzija 12 x 5 m) 232. g. uređena za kršćanske liturgijske sastanke. U njoj se moglo okupiti 50-ak osoba. Jedna je od soba bila predviđena za krštavanja. To je najstariji do danas poznati kršćanski hram, zgrada koja je služila isključivo za kršćansko bogoštovlje. Napuštena je 265. g. kad je grad razoren. Zahvaljujući pustinjskom pijesku koji ju je zatrpao, sačuvala se do naših dana sa oslikanim prostorijama koje su služile za kršćanski kult.

Osim toga što su kršćanska crkvena zdanja bila malena, sagrađena od lošeg građevinskog materijala i siromašno tako da su kod obnova ili napuštanja bestraga nestala, činjenica je da prvi kršćani nisu ni davali neku važnost materijalnim zgradama. đak su se i hvalili: "*Hramova i žrtvenika nemamo*!" (*Delubra et aras non habemus*).[30] Kršćani su imali živu svijest da su oni sami živo kamenje od kojega je sazidana Crkva Kristova. Ta se živa Crkva okupljala u privatnim kućama. Naglasak je bio na duhovnom zajedništvu kojemu je vidljiva zajednica samo znak, a zgrada sredstvo. Zbog toga sv. Pavao u 1 Kor 16,19 naziv "crkva" pridaje zajednici koja se okuplja u kući Priske i Akvile: *Pozdravljaju vas mnogo u Gospodinu Akvila i Priska zajedno s Crkvom u njihovu domu* (*"katà oîkon autôn ekklesia"*).

Uvijek moramo imati na pameti da su zajednice bile malobrojne, materijalno siromašne i često progonjene i zlostavljane. Kad se ujedine svi navedeni idejni i materijalni čimbenici, ne čudi da su arheološki nalazi crkvenih građevina iz 2. i 3. st. tako rijetki.[31]

2.6 *Euharistijska slavlja*

Već smo spomenuli da se najstariji opis kršćanskoga euharistijskog slavlja nalazi u *Prvoj apologiji* svetoga Justina. Djelo je napisano oko 155. g. i u njemu nam je Justin zapisao dragocjene podatke o kršćanskoj liturgiji, posebno o dva glavna kršćanska obreda: krštenju i Večeri Gospodnjoj. Nastalo je u Rimu pa nam je to najstariji sačuvani opis mise u Rimu. Iako se radi samo o shematskom prikazu misnog obreda, zbog drevnosti i ozbiljnosti pristupa, spis je neobično vrijedan, a za nas osobito glave: 61, 65, 66 i 67.[32]

Donosimo u prijevodu Justinov opis mise u Rimu polovicom 2. stoljeća.

---

30 MINUTIUS FELIX, PL 3,339 A

31 Opširnije o mjestima okupljanja kršćana u predkonstantinovskom vremenu, usp: RORDORF W., *Liturgie, foi et vie des premiers chrétiens,* Beauchesne, Paris 1986, 471-492.

32 Opširnije o Justinovu životu i djelu vidi: ŠAGI, *Povijest* ...I, 270-273.

> Na dan što je prozvan po Suncu, sastaju se na istom mjestu svi stanovnici grada i zemljoradnici. Tu se čitaju uspomene apostola ili drugi proročki spisi, kako je podesno prema vremenu. Kad čitač prestane čitati, predstojnik bodri i govori da potakne prisutne na nasljedovanje tih lijepih stvari. Tada svi zajedno ustanemo i molimo. I, kako smo već rekli, kad smo svršili molitvu, donosi se kruh, vino i voda i predstojnik po svojim silama moli i zahvaljuje, a puk mu odgovara: *Amen.* Tada se dijele stvari nad kojima je izgovorena zahvala i svaki ima svoj dio, a odsutnima se šalje njihov dio po đakonima.[33]

Detaljniji opis pojedinih dijelova i njihovo bitno značenje donosi Justin u 65. poglavlju kad opisuje euharistiju nakon obreda krštenja i jedan detalj u 66. poglavlju:

> Kad smo oprali onoga koji vjeruje i koji se pridružuje nama, vodimo ga na mjesto gdje su sabrani oni koje zovemo braćom. Mi se tada zajednički molimo za nas i za prosvijetljenoga i za sve ostale, nalazili se oni gdje mu drago, da uzmognemo ne samo upoznati istinu nego i zadobiti milost, izvršavati krepost i vršiti zapovijedi. Kad su završene molitve, dajemo si poljubac mira. Tada se donosi onomu koji predstoji braći kruh i čaša vina i vode. On to prima i slavi Oca sviju po imenu Sina i Duha Svetoga i opširno zahvaljuje za ove darove koji su primljeni od njega. A kad je završio molitvu i zahvalu, čitav puk kaže: *Amen.* A kad je onaj koji predstoji dovršio zahvalu i kad je čitav puk uskliknuo, oni koje zovemo đakonima daju svima prisutnima da budu dionici primajući kruh, vino i vodu nad kojima se vršila zahvala i nose odsutnima ... (66)
>
> Ova se hrana kod nas zove euharistija i nitko joj drugi ne može biti dionikom nego onaj koji vjeruje da je istina što učimo, koji je opran onim pranjem za oproštenje grijeha i koji onako živi kako je Krist odredio. Jer mi to ne primamo kao običan kruh i obično piće. Apostoli u evanđelju kažu da im je Isus tako odredio kad je uzeo kruh i zahvalio i rekao: to činite na moj spomen; ovo je tijelo moje; i kad je na sličan način uzeo kalež, zahvalio i rekao: ovo je krv moja i sve to njima samima dao ... (65)

U tome svjedočanstvu uočavamo organizirano euharistijsko slavlje koje uključuje slijedeće elemente: služba riječi s čitanjima Svetoga pisma i propovijedi, sveopća molitva vjernika, poljubac mira, pripremanje kruha i vina, euharistijska molitva koja završava usklikom "Amen" okupljene zajednice koja stoji na nogama, pričest i nošenje pričesti odsutnima.

Poljubac mira se podjeljuje nakon sveopće molitve vjernika što je ustaljeno mjesto u svim svjedočanstvima na Istoku i Zapadu sve do 5. st. kada će u Rimu i sjevernoj Africi poljubac mira postati dio pričesnih obreda.

Justin povezuje uz kršćanski liturgijski skup sve vidove crkvenog jedinstva: molitve, euharistijsku pričest, sudjelovanje, služba pomaganja potrebnih i ne zaboravlja naznačiti da se krštenici smatraju braćom. Ali nema nijedne aluzije na zajedničku večeru. Nemamo nijedno jasno svjedočanstvo za promjenu sastava euharistijskog slavlja kome je uzorak posljednja večera ili objed jedne bratovštine, bratstva. Mnogi su međusobno povezani

[33] JUSTIN, *Apologija* I, 67. Prijevod preuzet iz: ZAGORAC V., *Kristova otajstva.* KS, Zagreb 1998, 79.

elementi utjecali na to. Najprije treba spomenuti materijalne uvjete: zajednice su brojčano porasle do te mjere da je bilo teško upriličiti zajednički objed. Uz to je teološki razvoj veoma brzo utjecao na malo drukčije shvaćanje večere Gospodnje utječući tako i na liturgijski razvoj.

Tako su iskustva religioznih objeda i svetih objeda usmjerili shvaćanje večere Gospodnje. Prema tipično judejskom shvaćanju, ti su objedi doživljavani prije svega kao "blagovanje s Kristom", koga prepoznaju prisutna po vjeri, kako nam svjedoče učenici u Emausu. Daljnji teološki razvoj shvaćanja večere Gospodnje išao je u pravcu "blagovati Krista" prema shvaćanjima judejskih žrtava ("zajedništvo žrtvenika" iz 1 Kor 10,18) i sakralnih poganskih objeda na kojima su prinošene žrtve božanstvu i od njega blagohotno primljene kao nositelje prisutnosti božanstva.

Istovremeno razvoj shvaćanja Kristova otajstva i svega onoga što uključuje njegovo božanstvo nužno će dovesti do stvaranja novih oblika liturgijskog izražavanja nadahnuta na kulturološkom okruženju s odgovarajućim oblicima pobožnosti i čašćenja. To će se očitovati i u nazivima kojima je Krist imenovan: u Sluzi Božjemu koji se upotrebljava u Djelima apostolskim, Didahe i Traditio apostolica, kršćanske su zajednice prepoznale Logos (Riječ, Razum), Pastira, Učitelja, pravoga i jedinoga Velikog svećenika.

Spomenuto djelo *"Apostolska predaja"* početkom 3. st. bilježi zanimljive podatke o pričesti i euharistijskom prinosu. Ipak, najvažniji doprinos povijesti kršćanske liturgije toga djela jest obrazac euharistijske molitve (kanona) unutar obreda biskupskog ređenja najčešće nazivane "Hipolitova anafora". Napominjemo da je djelo izvorno napisano grčkim jezikom, ali su sačuvani samo prijevodi. Donosimo u prijevodu za nas zanimljiv dio iz 4. glave ovoga Hipolitova djela.

> Kad je biskup zaređen svi mu podjeljuju poljubac mira, pozdravljaju ga jer je on postao toga dostojan. Đakoni mu donesu prinos i on, polažući ruke na nj s cijelim prezbiterijem zahvaljujući govori: ´Gospodin s vama.´ Svi reknu: ´I s duhom tvojim´. ´Gore srca´. ´Imamo ih kod Gospodina´. ´Hvalu dajmo Gospodinu´. ´Dostojno je i pravedno´.
>
> Zatim nastavi ovako: Zahvaljujemo ti, Bože, po ljubljenome Sinu tvome Isusu Kristu, koga si u ovim posljednjim vremenima poslao kao spasitelja, otkupitelja i poslanika tvoje volje, njega koji je tvoja nedjeljiva Riječ, po kojoj si stvorio sve stvari, i koju si po svojoj dobrohotnosti poslao s nebesa u krilo Djevice, i koja se začela i utjelovila i očitovala kao tvoj Sin, rođen od Duha Svetoga i Djevice. On je ispunivši tvoju volju pribavio ti sveti narod, raširio ruke dok je trpio da bi oslobodio od patnje one koji vjeruju u tebe.
>
> Dok se dragovoljno predavao na muku da bi razrušio smrt i raskinuo đavolske verige, zgazio pakao, izveo pravednike na svjetlost, učvrstio pravednost i očitovao uskrsnuće, uzimajući kruh zahvali ti i reče: ´Uzmite i jedite, ovo je moje tijelo koje se razdjeljuje za vas. Kad budete činili ovo, činite uspomenu na mene´.
>
> Spominjući se, dakle, njegove smrti i njegova uskrsnuća, prinosimo ti ovaj kruh i ovaj kalež, zahvaljujući što si nas učinio dostojnima pred tobom stajati i tebi služiti.
>
> Molimo te, pošalji svoga Duha Svetoga na prinos svete Crkve. Ujedini je i daj svima onima koji primaju tvoje svetinje da budu ispunjeni Duhom Svetim i potvrđujući vjeru u istini

da te hvalimo i slavimo po Sinu tvome Isusu Kristu, po kome neka je slava i čast Ocu i Sinu i Duhu Svetomu u tvojoj svetoj Crkvi, sada i u vijeke vjekova. Amen.[34]

U izloženome se tekstu očituje struktura koja će biti podloga mnogim kasnijim euharistijskim molitvama:

- uvodni dijalog;
- uvodni obrazac koji izražava zahvalu i anamnezu (spomen) djela spasenja koje je izveo Krist a završava riječima euharistijske ustanove;
- obrazac prinošenja kome prethodi uskrsna anamneza a iza je drugi obrazac zahvale;
- epikleza (zaziv) Duha Svetoga na prinos i zajednicu sa zazivanjem hvale;
- trojstvena doksologija.

2.7 *Euharistijska slavlja preko tjedna*

Za razdoblje 2. i 3. st. nedostaju nam precizne naznake o okupljanju kršćana preko tjedna. Po svemu sudeći, običaji su bili različiti zbog lokalnih običaja i mogućnosti dotične zajednice ograničene progonstvima i prilagodbom u vrijeme mira. Neke naznake nalazimo u Hipolitovoj "Apostolskoj predaji" gdje se govori o večernjim skupovima, bratskim gozbama, dobrotvornim objedima i jutarnjim skupovima koje uključuju pouku:

> Kad je biskup prisutan, đakon donese svjetiljku kad padne mrak. Stojeći na nogama u sredini svih prisutnih vjernika, zahvaljuje ... ovako:
>
> ´Zahvaljujemo ti, Gospodine Bože, po Sinu tvome Isusu Kristu, našemu Gospodinu, po kome si nas prosvijetlio otkrivajući nam neuništivo svjetlo. Nakon što smo proveli ovaj dan i započeli noć, ispunjajući nas svjetlom dana koga si stvorio za naše dobro, i jer nam sada, po tvojoj dobroti, nije uskraćeno večernje svjetlo, zahvaljujemo ti i slavimo te po Sinu tvome Isusu Kristu, našemu Gospodinu, po kome neka ti je slava, sila i čast s Duhom Svetim, sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amen.´
>
> I svi reknu: ´Amen´. Nakon objeda mole stojeći. Djeca govore psalme, kao čiste djevice.[35]

Ono što u istom djelu slijedi nakon navedenoga izvještaja zamršeno je i nejasno. Spominje se zajedništvo u kaležu i dijeljenje kruha što prati prilagođena psalmodija. Iza toga slijede neke odredbe o bratskoj gozbi na kojoj sudjeluje i biskup, te odredbe o dobrotvornim objedima za udovice. Isto tako, izvještava se o nekim komunikacijama s biskupom za vrijeme objeda.

> Nakon što se probude i ustanu, vjernici, prije nego će se prihvatiti posla, mole Boga i nakon toga se posvećuju poslu. Ako postoji neko tumačenje riječi, preporučuje se da ide slušati riječ kako bi bili duševno osnaženi (pogl. 41: držeći u sebi da je Bog onaj koga

---

[34] Prevedeno prema: BOTTE B., (uredio), *La Tradition apostolique de saint Hippolyte. Essai de reconstitution,* Műnster, 1963, 10-17.

[35] BOTTE ,*La Tradition apostolique* , 65-97.

slušamo i onaj koji nas upućuje). Neka nas obuzima želja ići u crkvu jer tamo cvjeta Duh Sveti.[36]

Iza toga slijedi uređenje dnevnih časova svakoga dana motivirano kronologijom Kristove muke: treći, šesti i deveti čas povezuju se s uhićenjem, razapinjanjem i smrću Gospodinovom. Odsjek završava savjetima za molitvu u kući i u obitelji.

U tim drevnim svjedočanstvima često nalazimo samo naznake tako da nam je danas nemoguće precizno odrediti koji su se skupovi održavali preko tjedna osim nedjeljom. Htjeli bismo također imati više podataka o zajedničkim bratskim gozbama ili agapama ali nam o tome postoji samo općenit poticaj u Poslanici Smirnjanima sv. Ignacija Antiohijskog: *"Samo je biskupu dopušteno krstiti i činiti agape"* (8,1).

2.8 *Krsno bogoslužje*

Aludirajući na krštenje, razni pisci iz 2. i 3. st. malo nam govore o samom obredu podjeljivanja sakramenta krštenja. Tipičan je primjer Tertulijan koji početkom 3. st. piše samostalnu raspravu o krštenju,[37] što je prvo opsežnije i u neku ruku sustavno djelo o krstu. Ujedno u djelu *De Baptismo* imamo jedini spis u kojem je prije Nicejskog sabora (325.g.) pojedinačno govor o nekom od sakramenata.[38]

Prije Tertulijana, slično je pisao i Justin:

> One koji se uvjere i uzvjeruju da je istinito ono što smo im izložili, te obećaju da mogu živjeti u skladu s tim, poučavaju se da mole i prose od Boga oproštenje grijeha dok mi molimo i postimo zajedno s njima.
>
> Zatim ih dovedemo na mjesto gdje ima vode te se preporađaju na isti način kako smo i mi bili preporođeni: peru se, dakle, u vodi u ime Boga, Oca i gospodara svega, i Isusa Krista našega spasitelja, i Duha Svetoga. Jer Krist reče: "Ako se ne preporodite, nikada neće ući u kraljevstvo nebesko." Jasno je svima da je nemoguće nakon rođenja ponovno ući u majčinu utrobu.
>
> Jasno reče prorok Izaija - o kome smo prije pisali - kako će ostaviti grijeh oni koji su griješili i pokaju se. Evo njegovih riječi: "Operite se, očistite se! Uklonite mi s očiju djela opaka, prestanite zlo činiti! Učite se dobrim djelima: pravdi težite, ugnjetenom pritecite u pomoć, siroti pomozite do pravde, za udovicu se zauzmite. Hajde, dakle, da se pravdamo, govori Gospodin. Budu li vam grijesi kao grimiz, pobijeljet će poput snijega; kao purpur budu li crveni, postat će kao vuna, budu li crveni kao grimiz, postat će bijeli poput snijega. Ako li me ne poslušate, mač će vas uništiti. Tako govoraše usta Gospodnja."
>
> A evo obrazloženja što smo ga preuzeli od apostola. Budući da ništa ne znamo o našem prvom rođenju, rođeni smo po zakonu nužnosti iz vlažnog sjemena po sjedinjenju roditelja. Po naravi posjedujemo loše običaje i zla nagnuća. Da ne ostanemo djeca nužnosti i neznanja

---

36 BOTTE ,*La Tradition apostolique* , 83-89.

37 Latinski izvorni tekst djela i usporedni hrvatski prijevod toga djela: KVINT S. F. TERTULIJAN, *Spis o krstu.* KS, Zagreb, 1981. (Ubuduće: *Spis o krstu*). Tekst je pripremio i preveo te popratio uvodom i tumačenjem Marijan Mandac, ofm.

38 *Spis o krstu,* 15.

nego izabrane slobode i mudrosti, i da bismo zadobili oproštenje grijeha koja smo prije počinili, na onoga koji je odlučio nanovo se roditi i koji se kaje za grijehe, u vodi se zaziva ime Boga, oca i gospodara svemira. Jedino to ime izgovorit će onaj koji uvodi u vodu onoga koji se tu treba podložiti.

Nitko, u stvari, ne može dati ime Bogu neprevarljivome. I ako se tko usudi reći da postoji samo jedan, bit će neizlječivo lud.

To pranje se naziva "prosvjetljenje", jer oni koji shvaćaju ove stvari, prosvijetljeni su u pameti. Onaj koji se treba prosvijetliti pere se u ime Isusa Krista raspetoga pod Poncijem Pilatom; i u ime Duha Svetoga koji je po prorocima unaprijed objavio događaje vezane uz Isusa.

Kad smo oprali onoga koji vjeruje i pridružuje se nama, vodimo ga na mjesto gdje su sabrani oni koje zovemo braćom.[39]

Hipolit, u "Apostolskoj predaji", detaljnije će nas upoznati o obredu krštavanja početkom 3. stoljeća. U poglavljima 15. do 21. donosi skup različitih krsnih obrazaca i opise radnja kojima ne možemo točno odrediti zajednicu iz koje su potekle, ali je sadržaj veoma važan za povijest kršćanske liturgije.[40]

2.8.1 Katekumenat kao priprema za krštenje

Način kako se obavljala priprema za krštenje u apostolskoj Crkvi dokumenti nedovoljno osvjetljavaju. Oni na to ne stavljaju naglasak. U 2. i 3. st. već imamo opis dobro i precizno uređenog katekumenata. Osobito se to odnosi na Hipolitovu "Apostolsku predaju" koja donosi propis o trogodišnjem trajanju katekumenata u Rimu, razdijeljenog u dvije etape u koje se kandidat uvodi posebnim ispitom. Pripuštanje u prvu fazu katekumenata uključivalo je i određena pitanja:

> Oni koji se predstavljaju da prvi put slušaju riječ, dovedu se pred učitelje prije nego stigne ostali narod i pitaju se za motiv zbog kojega pristupaju vjeri. Oni koji su ih doveli posvjedočuju o njima da su sposobni slušati riječ. Bit će ispitani o svome staležu: jesu li oženjeni?, da li je rob?...

Pitanja su postavljali učitelji koji su bili zaduženi za katehetsku pouku. Kandidate su predstavljale osobe od povjerenja koje su trebale za njih posvjedočiti. U tome se očituje prva naznaka službe kuma u sakramentu krštenja. Pitanje tretira razloge koji su naveli kandidata na obraćenje, kao što su građanski stalež i zanimanje za što se navodi dugi popis zanimanja i djelatnosti koje su nespojive s kršćanskom vjerom. Tako se u kršćanstvo nisu pripuštali ljudi koji su na bilo koji način bili povezani s poganskim kultovima ili s onim što je suprotno kršćanskom ćudoređu kao što su npr. državni službenici i vojnici koji su bili obavezni položiti zakletvu caru. Isto tako među kandidate nisu pripuštani ni učitelji u

[39] JUSTIN, *Prva Apologija,* 61, 65 i 67.

[40] Usp. Skripte, str. 41.

školama ni glumci u teatrima jer su po svome zvanju morali poučavati ili predstavljati poganske mitove.

Ne naznačuje se sadržaj poučavanja u trogodišnjoj pripravi za krštenje. Katekumeni su činili posebnu skupinu unutar kršćanske zajednice ali su bili odijeljeni od već krštenih vjernika. Katekumeni nisu mogli međusobno izmjenjivati poljubac mira a katehist bi poslije svake pouke molio za katekumene i polagao na njih ruke. U drugom dijelu katekumenata kandidat se neposredno pripremao na krštenje ali nemamo naznake o dužini trajanja ove faze. Započinjao je novim ispitivanjem:

> Kad se sakupe primatelji krštenja, ispituje se njihov život: Jesu li živjeli časno za vrijeme katekumenata? Jesu li poštovali udovice? Jesu li pohađali bolesnike? Jesu li prakticirali različita dobra djela? Ako oni koji su ih pratili za svakoga od njih posvjedoče: "Radio je tako", mogu slušati evanđelje.

Kandidati se svakodnevno podvrgavaju egzorcizmu polaganjem ruku. Tu se ne radi o izgonu sotona. Egzorcizmi o kojima se tu govori nisu izgoni zloduha nego su to prije svega obredi očišćenja kojima se moli Boga za oslobođenje kandidata od utjecaja poganskih kultova koji su shvaćani kao demonske ustanove.

2.8.2 Obredi krsnog slavlja

Kao što je već pisao i Justin, krsno se slavlje obavljalo nedjeljom kad se okupljala kršćanska zajednica. Za Tertulijana "najsvečaniji dan za krštenje je Uskrs (Pasha)."[41] Ali "Apostolska predaja" ne povezuje izričito krštenje s Pashom:

> Neka se zapišu oni koji se trebaju krstiti, neka se okupaju i operu u četvrtak. Ako neka žena ima mjesečnicu, neka se pripusti na krštenje neki drugi dan. Oni koji će biti kršteni neka poste u petak. U subotu će ih okupiti biskup. Naredit će da mole i prignu koljena a biskup, polažući na njih ruke, neka ih egzorcizira od svakoga stranoga duha da se od njih odijele i nikada im se ne povrate. Kad se završi egzorcizam, puhnut će im u lice te pošto im znamenuje čelo, uši i nosnice, naredit će da ustanu. Neka čitavu noć provedu bdijući uz čitanja i pouke. Oni koji se trebaju krstiti neka sa sobom ne donose ništa drugo doli ono što svaki nosi za euharistiju.

Krštenje se obavljalo u zoru, na kraju nedjeljnog bdijenja. Noć je u drevnom shvaćanju utroba iz koje se rađa svjetlo. To su shvaćanje prihvatili i kršćani kao vazmenu simboliku smrti i uskrsnuća.

> Kad zapjevaju pijevci neka se moli prije svega nad vodom. Bilo da se radi o vodi koja izvire iz izvora (fontane), bilo o vodi koja pada s neba. Tako će se činiti ako nema druge

[41] TERTULIJAN, *Spis o krstu,* 19.

neprilike. Ako se dogodi neka trajna ili iznenadna neprilika, poslužit ćemo se vodom koja nam je na raspolaganju.

Nije nam poznat obrazac spomenute molitve nad vodom. Vidimo da se daje prednost vodi iz izvora ili onoj koja "pada s neba". Radi li se o aludiranju na vodu iz gradskoga rimskog vodovoda ili ne, ne možemo sa sigurnošću zaključiti iz navedenoga izvještaja. Također se ništa ne govori o mjestu krštavanja. Je li se krštenje obavljalo na otvorenom u blizini tekuće vode, u predvorju neke privatne kuće ili pak u nekoj za to prilagođenoj zgradi, ostaje upitno. U svakom slučaju, krštenje nije obavljano u sklopu kršćanskog skupa jer su oni tamo pripuštani tek nakon što su okupani u krsnoj kupelji.

U vrijeme krsnog pranja kandidati odlažu odjeću. Navedeni obrednik određuje da najprije ulaze djeca, zatim muškarci i napokon žene. Određuje također da roditelji odgovaraju umjesto djece koja to ne mogu činiti osobno. Također, opisuje se priprema dvije vrste ulja: prvo nazvano "ulje zahvale" nad kojim biskup zahvaljuje i kojim će pomazivati krštenike; drugo je ulje egzorcizma. O odricanju Sotone veli se:

> Prihvaćajući svakoga krštenika pojedinačno, prezbiter mu zapovijeda da se odrekne govoreći: "Odričem se tebe, Sotono, i svega tvoga sjaja, i svih tvojih djela." Nakon što se svaki odrekao, prezbiter ga pomazuje uljem egzorcizma govoreći: "Neka se udalji od tebe svaki zao duh!" Tako ga gola privodi biskupu ili prezbiteru koji stoji u blizini vode da bi ga krstio.

U riječima odricanja termin "sjaj" (pompa) označava procesije kod poganskih žrtvovanja i drugih vrsta idolatrija. Obrazac koji prati obred pomazanja osmišljava taj obred: "*Neka se udalji od tebe svaki zao duh!*" Podatak da se nabrajaju mnogi službenici kod krštavanja, upućuje na to da ovaj dio obrednika potječe iz veoma brojne i žive kršćanske zajednice u kojoj je broj krštenika i dostojanstveno izvođenje obreda zahtijevao da biskupu pomažu različiti pomoćnici.

Trostruko krsno uranjanje prati ispovijedanje vjere u obliku pitanja:

> Neka jedan đakon uniđe u vodu s kandidatom na ovaj način. Kad krštenik uđe u vodu, krstitelj će mu reći polažući na njega ruku: "Vjeruješ li u Boga Oca Svemogućega?" Krštenik neka odgovori: "Vjerujem." Krstitelj će ga, držeći mu ruku na glavi, odmah zaroniti prvi put. Zatim neka rekne: "Vjeruješ li u Krista Isusa, Sina Božjega, rođena po Duhu Svetom od Djevice Marije, raspeta pod Poncijem Pilatom, umrla i uskrsla od mrtvih treći dan, uzišla na nebesa i onoga koji sjedi s desna Ocu; koji će doći suditi žive i mrtve?" Kada odgovori: "Vjerujem" bit će zaronjen drugi put. Ponovno će krstitelj reći: "Vjeruješ li u Duha Svetoga u svetoj Crkvi?" Krštenik neka odgovori: "Vjerujem!" i tako će biti potopljen treći put.

Nakon trostrukog uranjanja slijede obredi:

- pomazanje koje obavlja prezbiter uz obrazac: “Pomazujem te svetim uljem u ime Isusa Krista.” Radi se o ulju zahvale pripremljenom na početku slavlja;

- oblačenje i ulazak u crkvu;

- polaganje ruku od strane biskupa što prate zazivi;

- pomazanje koje obavlja biskup uljem zahvaljivanja uz obrazac: “Poma-zujem te svetim uljem u ime Oca svemogućega, i Krista Isusa, i Duha Svetoga”.

- znamenovanje znakom križa na čelu;

- poljubac mira koji biskup podjeljuje svakome novokršteniku uz pozdrav: “*Gospodin bio s tobom*!”. Slijedi odgovor: “*I s duhom tvojim*!” [42]

2.8.3 Krsna euharistija

Krštavanje je bilo uvod u euharistijsko slavlje koje je činilo vrhunac ulaska u kršćansku zajednicu. “Apostolska predaja” o tome govori slijedeće:

> (Novokršteni) će tada moliti sa svim ostalim narodom. Oni, u stvari, ne mogu moliti s vjernicima prije nego su to primili. Kada završe molitvu, izmijenit će poljubac mira. Tada će đakoni prikazati prinos biskupu, a on će zahvaliti nad kruhom da bi postao znak tijela Kristova; nad kaležom da bi bio prilika krvi koja je prolivena za sve one koji povjeruju u njega; nad mlijekom pomiješanim s medom da bi se ispunilo obećanje dano ocima o zemlji kojom teče med i mlijeko te Isusovo obećanje da će nam dati svoje tijelo kojim se kao nejačad hrane vjernici a on slatkoćom svoje riječi zaslađuje gorčinu srca; nad prinesenom vodom koja označava kupelj po kojoj bi nutarnji čovjek, tj. duša, zadobio iste učinke kao i vanjski (tj. tijelo)...
>
> Kad je razlomio kruh, prikazujući svaki dio, biskup govori: “Kruh s neba u Kristu Isusu!” Onaj koji ga prima neka odgovori: Amen! Ako nema dovoljno prezbitera, neka đakoni drže kaleže i neka se drže reda: prvi za vodu, drugi za mlijeko, treći za vino. Oni koji se pričešćuju piju iz svakoga kaleža i svaki put od navedena tri onaj koji drži kalež reče: “U Bogu Ocu Svemogućemu!” a onaj koji prima reče: “Amen!” “I u Gospodinu Isusu Kristu!” - “Amen!”; “I u Duhu Svetomu i u svetoj Crkvi!” - “Amen!” I tako neka se postupa kod svakoga pričesnika ...

2.9 *Liturgijski službenici i ređenja*

---

[42] Nabrojeni obredi sugeriraju da je djelo poznato pod naslovom “Apostolska predaja”, koja se pripisuje Hipolitu Rimskom, najvjerojatnije sastavljeno od više različitih obrednika koji su pripadali različitim kršćanskim zajednicama. Takav zaključak sugerira i činjenica navođenja dvostrukog pomazanja što je neka vrsta udvajanja dok neka druga svjedočanstva iz istoga razdoblja (npr. Tertulijanova rasprava o krštenju) navodi samo jedno. Druga poteškoća dolazi od obrasca koji prati obred polaganja ruku koji je također u dvije verzije od kojih je latinska jednostavnija i kraća, a ona na koptskom razrađenija. Tako nam latinska verzija predstavlja krštenje kao “kupelj preporođenja Duha Svetoga” i nema nikakve aluzije na obred polaganja ruku, dok se u drugoj verziji dar Duha Svetoga izravno povezuje uz obred polaganja ruku koje čini biskup nakon pranja vodom. Te dvije verzije su odraz dvostruke liturgijske prakse onoga vremena: neke, prije svega sirska crkva, ne poznaju praksu pomazanja ni polaganja ruku nakon krsne kupelji s kojom izravno povezuju Duha Svetoga; druge, kako smo vidjeli, to imaju.

Prema dostupnim dokumentima iz ovoga vremena proizlazi da su kršćanske zajednice pojedinim svojim članovima priznavali poseban status. To je proizlazilo bilo iz njihove službe koju su obavljali unutar te zajednice, bilo zbog životnog statusa, bilo da su imali značajnu ulogu u prinosima. Često su se svi nabrojeni razlozi, ili mnogi od njih, nalazili istovremeno kod iste osobe.

"Apostolska predaja" donosi popis slijedećih službenika: biskup, prezbiteri, đakoni, priznavaoci ("confessores"), udovice, čitači, djevice, podđakoni, čudotvorci. Potvrđuje da je postojao neki obrednik za ređenje kojim se tražio i očitovao zahvat Duha Svetoga na one koji su predloženi za primanje službâ. Određuje se slučaj koji zahtijeva polaganje ruku, a to je za prve tri nabrojene službe. I za sve tri su propisane određene obredne radnje i molitveni obrasci.

Prema tom dokumentu, ređenje se biskupa odvija ovako:

> Za biskupa neka se zaredi onaj koji bude izabran od svega naroda i neka je besprijekoran. Kada se obznani njegovo ime i kad bude od svih potvrđen, skupi se narod s prezbiterijem i prisutnim biskupima na dan Gospodnji. Uz pristanak svih neka prisutni biskupi polože na njega ruke, a prezbiteri neka miruju. Svi neka šute i u srcu mole za silazak Duha. Na traženje svih, jedan od prisutnih biskupa, polažući ruke na onoga koji se zaređuje za biskupa, neka moli govoreći ovako:[43]
>
> "Bože i Oče Gospodina našega Isusa Krista, Oče milosrđa i Bože svake utjehe, koji u visinama stanuješ a nizine motriš; ti sve znadeš prije no što se dogodi; ti si milosnom Riječju svojom u Crkvi pravila usadio; od iskona si rod pravednika predodredio da bude od Abrahama; prvake si i svećenike postavljao i svetišta svoga nisi ostavio bez službe, od početka se svijeta proslavljaš u onima koje odabireš.
>
> Izlij sad na ovog izabranika onu snagu koja je od tebe - Duha vodstva koga dade ljubljenom Sinu svome Isusu Kristu, a on ga darova svetim apostolima, koji sazidaše Crkvu po mnogim mjestima, tebi za svetište: na slavu i nezalaznu hvalu imena tvoga.
>
> Podaj, Oče, poznavaoče naših srdaca, ovom svome sluzi kojega si odabrao za biskupstvo, da pase tvoje sveto stado i puninom ti svećeništva besprijekorno služi danju i noću; da neprestance umilostivljuje tvoje lice i prinosi ti darove tvoje svete Crkve; daj da snagom Duha ima velikosvećeničku vlast otpuštati grijehe kako si zapovjedio; da darove dijeli po tvome nalogu i sve okove razrješuje vlašću koju si dao apostolima; da ti omili blagošću i čistim srcem, prinoseći ti miomiris, po Sinu Tvome Isusu Kristu, po kojemu tebi slava i moć i čast, s Duhom Svetim u svetoj Crkvi, i sada i dovijeka. - Amen." Kad je postao biskupom, svi mu daju poljubac mira i pozdravljaju ga jer je postao dostojan.

Činjenica da je Hipolitova molitva doslovno preuzeta i u današnjem obredu ređenja biskupa svjedoči o njezinoj izvanrednoj cijeni i među današnjim teolozima i liturgičarima. Ona je postala uzorak mnogim drugim sličnim obrascima: najprije *anamneza* (spomen), dio

[43] Molitva koja slijedi preuzeta je u potpunosti u današnji obred ređenja biskupa. Usp. PONTIFIKAL RIMSKI, *Ređenje jednoga biskupa*, br.26.

u kome se javno spominju Božji zahvati u povijesti spasenja, zatim *epikleza,* zaziv Duha Svetoga nad ređenika i njegovu službu za koju se zaređuje.

Isti je raspored i kod ređenja prezbitera i đakona. U oba su slučaja naznake o biskupovu polaganju ruku i o nazočnosti već zaređenih prezbitera i đakona. Zatim slijedi molitva ređenja. U oba slučaja uključuje i epiklezu, zaziv Duha Svetoga, koji je označen prema specifičnostima dara za prakticiranje pojedinog reda: duh vodstva za biskupa; duh milosrđa i savjeta za prezbitere; Duh ljubavi i revnosti za đakone.

Sva tri navedena ređenja imaju istu strukturu: polaganje ruku i posvetna molitva. Na biskupa polažu ruke samo biskupi, na prezbitere biskupi i prezbiteri, a na đakona samo biskup "jer se ne redi za svećeništvo nego na služenje biskupu, da čini ono što mu on naređuje".

Za *čitača* propisuje se samo predavanje knjige bez polaganja ruku. Za *poddakona* samo određivanje za službu. *Priznavaoci* ili *ispovjednici vjere* priključuju se prezbiterima i đakonima bez polaganja ruku. To su bili ljudi koji su zbog vjere trpjeli i ostali ustrajni, ali nisu smrtno stradali kao mučenici. Njihova ustrajnost u mukama i svjedočenju prihvaćana je kao znak ispunjenosti snagom Duha Svetoga pa se smatralo suvišnim na njih polagati ruke u znak molitve da na njih siđe snaga Duha Svetoga. Polaganje ruku je bilo isključeno iz obreda pripuštanja u red udovica, djevica i čudotvoraca s obrazloženjem: udovica nije služba, djevica je po vlastitom osobnom izboru, a čudotvorac očituje svojim djelima da li ima ili nema taj dar.

Kad opisuju prakticiranje nabrojenih službа, dokumenti iz ovoga vremena vrlo malo prave razliku između liturgijske službe i drugih službа koje su dotični službenici obavljali unutar kršćanske zajednice. Justin bilježi da je služba đakona: dijeliti pričest za vrijeme liturgijskog skupa i nositi odsutnima. U drugim izvorima iz toga razdoblja naglašava se da se njihova služba sastoji u posluživanju zajednici, prvenstveno biskupu ("Apostolska predaja", 8 i 34). "Didascalia" navodi da se neka kršćanka pripušta u red đakonisa da bi pomazivala žene za vrijeme krštavanja i da bi posluživala oboljelim i onemoćalim kršćanima.

2.10 *Pomirenje pokornika*

Kad se u apostolsko doba govorilo o opraštanju grijeha, govorilo se prvenstveno u kontekstu sakramenta krštenja. Rijetke su aluzije na opraštanje grijeha učinjenih nakon krštenja. Neka su rješenja bila potpuno radikalna, kao npr. u slučaju rodoskvrnuća u Korintu: "U ime Gospodina našega Isusa Krista, pošto se skupite vi i moj duh, silom Gospodina našega Isusa, neka se takav preda Sotoni!" (1 Kor 5,5,). Ananija i Safira, zbog pokušaja "laganja Bogu"prikazujući samo dio od prodanoga imanja, umrli su na licu mjesta.[44] Kršćanske zajednice toga razdoblja još nisu bile sigurne u mogućnost ponovnog primanja ili ne primanja grešnika.

[44] Opširnije o tome usporedi Dj 5,1-10.

U 3. st. će se iskristalizirati uvjerenje i konkretna praksa ponovnog prihvaćanja grešnika nakon učinjene pokore koja će se shvaćati kao "drugo krštenje". Treba spomenuti da je i tada bilo rigorista koji su nijekali mogućnost opraštanja nekih velikih grijeha opravdavajući to dostojanstvom kršćanskog života i pripreme katekumena. Među takve, tobože neoprostive grijehe, ubrajani su npr. preljub i raspuštenost (raskalašenost).

Progoni kršćana, koji su upravo u ovo vrijeme bili veoma intenzivni, sigurno su potakli kršćanske zajednice da izrade odgovarajuće ustanove za provođenje pokore određenih grešnika. U vrijeme velikih progona kršćana za Decija (249.-251.) bilo je mnogo otpada od kršćanske vjere. To se očitovalo javnim žrtvovanjem ili paljenjem tamjana idolima koje je poticala rimska vlast. Neki su kršćani popustili za vrijeme mučenja ili od samoga straha od smrti, a neki su preko prijatelja ili za novac pribavili ispravu tzv. "libellum" da su učinili ono što se od njih tražilo, iako to stvarno nisu učinili. Kad su neki od takvih zaželjeli biti ponovno primljeni u kršćansku zajednicu, postavilo se pitanje: što i kako učiniti? Osobito je to pitanje postalo aktualno u Kartagi za vrijeme jedne kuge kad je velik broj takvih u bližoj smrtnoj opasnosti molio da bude ponovno primljen u kršćansku zajednicu. Mišljenja o načinima rješavanja problema su bila dijametralno različita: rigoristi na čelu s Novacijanom odbijali su mogućnost udovoljenja njihovoj želji, a podržavatelji na čelu s papom Kornelijem zastupaju milosrdan i popustljiv stav prema tako pokajanim grešnicima koje su prozvali *"lapsi"*.

Kod takvih pokajanih otpadnika razlikovali su tri stupnja:

- *libelatici* - kršćani koji su dobili potvrdu da su žrtvovali iako to stvarno nisu učinili, ali su dali javnu sablazan i na neki način zanijekali vjeru;
- *thurificati* - kršćani koji su stvarno stavili nekoliko zrnaca tamjana na poganski žrtvenik što je bilo ravno javnom otpadu od vjere;
- *sacrificati* - kršćani koji su stvarno sudjelovali u poganskim žrtvenim obredima od prinošenja žrtve do žrtvenog objeda. To se smatralo potpunim otpadom (apostazijom) od kršćanske vjere.

U navedenoj opasnosti od kuge u Kartagi, biskup Ciprijan određuje da otpadnici u smrtnoj opasnosti mogu dobiti pomirenje s Crkvom ako ih preporuči neki ispovjedalac ili mučenik te ispovjede svoju pogrešku pred prezbiterom ili đakonom koji mu udjeljuju oproštenje polaganjem ruku. Kad je prošla opasnost od kužne zaraze, Ciprijan saziva pokrajinski sabor da bi se utvrdila pokornička disciplina. Odlučeno je da se *libelatici* mogu odmah pomiriti, a *thurificati* i *sacrificati* moraju se podvrgnuti dugotrajnoj pokorničkoj praksi. Nijedan grijeh, pa ne znam kako velik bio, nije se isključivao iz procesa pomirenja s Crkvom. Na biskupa je spadalo da uređuje oblik i način izvođenja pokorničke prakse, a zajednica je trebala potvrditi činjenicu da se otpadnik stvarno obratio. Takvi su se pokornici pribrajali katekumenima i bili su isključeni od sveopće molitve vjernih i euharistijske žrtve

na misnom slavlju. Pomirenje se obavljalo polaganjem ruku biskupa i klera uvijek priznavajući da je Bog jedini koji oprašta grijehe.

Za vrijeme progona ili neposredne smrtne opasnosti, pokornici su se obraćali mučenicima i ispovjedaocima da posreduju za njih vjerujući da će im njihove zasluge zamijeniti dugotrajnu pokoru i nadoknaditi učinjeni grijeh. Mnogi su lapsi tražili da im mučenici i ispovjedaoci daju pismenu potvrdu o tome. Ciprijan u svojim spisima nastoji takvu praksu staviti u red.

Samo su najteži grijesi bili predmet javne pokore. Ciprijan razlaže da se mali, tzv. svagdanji grijesi opraštaju molenjem Gospodnje molitve "Oče naš", dijeljenjem milostinje siromasima i obavljanjem dobrih djela.

Prema ostalim izvorima iz ovoga vremena doznajemo da su mnoge kršćanske zajednice onoga vremena ustanovile slične pokorničke ustanove i praksu. Tako nam djelo "Didascalia apostolorum" svjedoči da se pomirenje grešnika obavljalo po uzoru na katekumenat.

2.11 *Liturgija za mučenike i pokojnike*

Kršćanski pogrebni obredi i kult mučenika razvio se u mnogim rimskim pokrajinama na temelju već ustaljene predkršćanske prakse. Za vrijeme pokopa mrtvaca rodbina i pokojnikovi prijatelji okupljali bi se u blizini groba na pogrebnu gozbu uz vjerovanje da i pokojnik u tome sudjeluje. Slično se ponavljalo i na godišnjicama smrti. Kršćani su zadržali taj običaj nadodajući mu vjeru u uskrsnuće. To je osobito bilo jako živo kad se radilo o mučenicima, svjedocima vjere u Krista uskrsnula od mrtvih.

Najstarije svjedočanstvo o proslavi godišnjice smrti jednoga mučenika nalazimo u dokumentu "Mučeništvo sv. Polikarpa". To je pismo Crkve u Smirni kojoj je Polikarp bio biskup. Mučeništvo se zbilo najvjerojatnije 23. veljače 166. g. a pismo je napisano godinu dana poslije. Nakon Polikarpova mučeništva kršćani su htjeli uzeti njegovo tijelo, ali su se mjesne vlasti tome usprotivile. Pismo o tome izvještava ovako:

> Oni ne znaju da mi nikako ne možemo napustiti Krista koji je trpio za spasenje sviju..., niti možemo štovati nekoga drugoga. Njemu se mi klanjamo jer je on Sin Božji, a mučenike ljubimo kao učenike i nasljedovatelje Gospodinove. To je pravedno zbog njihove velike pobožnosti prema svome kralju i gospodaru. ... Videći protivljenje koje su potakli Židovi, stotnik postavi tijelo u sredinu i zapali. Tako smo mi kasnije mogli skupiti njegove kosti, od dragoga kamenja skupocjenije i od zlata vrjednije, i pohraniti ih na prikladno mjesto. I tu ćemo se, koliko bude moguće i koliko to Gospodin dopusti, okupljati u veselju i radosti da proslavimo obljetnicu njegova mučeništva, njegova rođendana na uspomenu onoga koji je pobijedio prije nas a na poticaj i pripremu onima koji će se boriti u budućnosti.[45]

[45] Citirano prema: METZGER M., *Storia della liturgia. Le grandi tappe,* ed. San Paolo, 1996, 84-85.

Kršćanske su zajednice imale popis svojih mučenika s naznakom dana mučeništva i mjesta njihova groba da bi se mogle upravo na taj dan i na točno određenom mjestu slaviti obljetnica njihova mučeništva. U već spominjanom djelu "Pouke apostolske" na mjestu gdje se raspravlja o židovskoj obrednoj čistoći i zabrani dodirivanja pokojnika, nalaze se i neke naznake o kršćanskom štovanju pokojnika.

> Okupljajte se i na grobljima, čitajte sveta pisma, obavljajte svoju službu bez mrmljanja, upravljajte Bogu molitve, prinosite ugodnu euharistiju, sliku kraljevskog tijela Kristova. Na svojim skupovima, po vašim grobljima i na pokopima prinosite kruh bez mane ispečen i posvećen zazivanjem. Molite i bez kolebanja prikazujte prinos za one koji su usnuli... I bez straha se približujte onima koji počivaju, nećete se onečistiti.[46]

2. 12 *Slavljenje Uskrsa*

U 2. i 3. st. liturgijska je godina obilježena nedjeljom kao tjednom pashom. Jedina godišnja svetkovina bio je Uskrs. Većina je Crkava slavila Uskrs na nedjelju iza prvoga proljetnog uštapa. Neke Crkve u Maloj Aziji, pozivajući se na predaju sv. Ivana Apostola, slavile su Uskrs 14. nisana bez obzira na koji to dan u tjednu došlo. Kasnije su ih prozvali "kvatordecimani". Te su razlike u kalendaru za vrijeme pape Viktora (oko 195. g.) izazvale žestoke prepirke koje su zaprijetile raskolom.[47] Očito se radilo o dva različita naglaska jedne te iste stvarnosti Kristove pashe: prvi su naglašavali smrt, drugi uskrsnuće. Prvi su više bili vezani uz judeokršćansku praksu, drugi uz praksu sirske crkve koja je naglašavala razdvajanje od judaizma nastojeći ne slaviti svoju pashu na dan kad to čine Židovi, nego naprotiv postiti na taj dan. Za to su nalazili opravdanje u Isusovim riječima da će njegovi učenici postiti "kad im Zaručnik bude ugrabljen". Taj su "post i pokoru" proširili na šest dana prije Uskrsa: od ponedjeljka do subote. U ponedjeljak su obnavljali uspomenu na urotu protiv Isusa, a Večeru su slavili u utorak navečer. U slijedećim danima zaokupljali su se uspomenom na izvođenje Isusa pred Kajfu i Pilata. Prema tome su birani i svetopisamski tekstovi koji su se čitali za vrijeme liturgijskih sastanaka tih dana. O tome nas izvještava djelo "Pouke apostolske":

> Postite od ponedjeljka za svih šest dana, sve do noći nakon subote ... Trebate, dakle, u dane Pashe raditi razborito i brižljivo te postiti s najvećom pažnjom. Započnite kad vaša braća iz židovskog naroda obavljaju Pashu jer je Gospodina našega i Učitelja, dok je blagovao Pashu s nama, Juda pokazao. Odmah nakon toga časa mi započinjemo tugovanje jer je on ugrabljen.
>
> Promatrajte četrnaesti dan Pashe i gdje on dolazi, jer mjesec i dan ne dolaze u isto vrijeme svake godine, nego u različitim momentima. Kad židovski narod obavlja Pashu, vi

---

[46] *Diudascalia,* 26. Citirano prema: METZGER, *Storia...*, 85.

[47] Opširnije o sporu oko datuma slavljenja Uskrsa, Usp: JEDIN H., *Velika povijest Crkve,* sv.I., KS, Zagreb1972, 299-305.

> postite i pobrinite se da bdijete za vrijeme njihove Pashe. Na dan Gospodnji (nedjelju) budite uvijek radosni, jer onaj koji bi tugovao nedjeljom, čini grijeh.[48]

Opisujući bogoslužje kršćana od subote na uskrsnu nedjelju, ”Pouke apostolske” opisuju kako se obavlja uskrsno bdijenje:

> Okupite se, ne spavajte, probdijte čitavu noć u molitvi, u prošnjama, čitanjima proroka, evanđelja i psalama, u strahu i trepetu molite neprekidno sve do treće ure noći koja slijedi iza subote. Tek tada neka prestane vaš post... Tada prinesite žrtvu, a potom jedite, budite sretni, veseli i zadovoljni jer je uskrsnuo Krist zalog vašega uskrsnuća ... Radujte se zbog Kristova uskrsnuća, pogostite se i završite post, prikažite Bogu plodove vašega posta tih dana. Vi koji obilujete dobrima ovoga svijeta, poslužujte i brižljivo pomozite siromahe i bijednike da bi vaš post bio nagrađen.[49]

Jedna druga obavijest o slavljenju Pashe u ovo vrijeme nalazi se u Hipolitovoj “Apostolskoj predaji” (gl. 33) koja govori o pedeset dana nakon Uskrsa koji isključuju post u to vrijeme.

2.13 *Bolesničko pomazanje*

“Apostolska predaja” (gl.5), nakon euharistijske molitve, donosi obrazac za posvećenje ulja s naglaskom na iscjeliteljskim učincima:

> Prinese li tko ulje, biskup zahvaljuje na isti način kao kada se prinosi kruh i vino - ne izražava se istim riječima nego istim značenjem - govoreći: “Po posvećenju ovoga ulja udijeli, Bože, zdravlje onome koji ga bude koristio. Neka ulje kojim se pomazuju kraljevi, svećenici i proroci na isti način bude potpora onima koji ga okuse i zdravlje onima koji ga upotrijebe.

Iz navedenoga obrasca proizlazi da se posvećeno ulje upotrebljavalo tako da su ga bolesnici uzimali kao hranu (ili piće) te su se njime sami masirali. To je inače bila redovita praksa na čitavom Sredozemlju gdje su se uzgajale masline i ulje bilo u svakodnevnoj uporabi kao hrana, začin, kozmetika te sa svrhom iscjeliteljskih učinaka. Potrebno je uočiti da nam citirani dokument za samo pomazanje uljem ne spominje prisutnost službenika kršćanske zajednice.

2.14 *Vjenčanje*

Liturgijsko zakonodavstvo prvih stoljeća kršćanstva ne regulira ženidbu. To možemo protumačiti činjenicom da je na početku naše, kršćanske, ere i kod kršćana i kod Židova ženidba bila praktično obiteljski obred usklađen s drevnim običajima koji su se prenosili s koljena na koljeno. Starješina bi obitelji u vlastitoj kući proglašavao ženidbu sklopljenom.

---

[48] *Didascalia*, 21. Prevedeno prema. METZGER, *Storia*, 87.

[49] Isto mjesto.

Tako je u početku bilo i kod kršćana. Prisutnost crkvenog starješine kod toga obreda nije se smatrala nužnom.

Istina, i u ovom je vremenu bilo nekih naznaka koji nam pokazuju da su i crkvene starješine vodili brigu o kršćanskom obilježavanju ženidbe. Tako sv. Ignacije Antiohijski traži da kršćani konzultiraju biskupa o ženidbi.[50] U jednom Tertulijanovu tekstu (koji predstavlja poteškoće tumačima) nazrijeva se shvaćanje da se ženidba posvećuje sudjelovanjem na nedjeljnoj euharistiji kršćanske zajednice. Ipak, u ovom vremenu još uvijek nema nekog kršćanskog obrasca niti svjedočanstva da su crkveni službenici prisustvovali kod sklapanja ženidbe.

[50] *Pismo Polikarpu,* V, 2.

2.15 *Počeci kršćanske umjetnosti*

(Basurko X.,-Goenaga J.A., *La vita liturgico-sacramnetale della Chiesa nella sua evoluzione storica*, u: BOROBIO D., *La celebrazione nella Chiesa*, I, ed. Elle Di Ci, Leumann – Torino, 1992,78-80)

Treće stoljeće sa svojim povremenim mirnim razdobljima potaklo je nutarnji i vanjski razvoj kršćanskih zajednica koje su se po prvi put osjetile sposobne intervenirati na svoj izvoran način i na području umjetničkoga izražavanja. Istovremeno je potrebno prisjetiti se da je i u kršćanskom ambijentu bio jak utjecaj propisa o zabrani pravljenja figurativnih umjetničkih prikazivanja u Izl 20,4. Ali, nasuprot tome, u 3. st. rađa se naklona struja prema slikama.

Kao što znamo, u početku su se kršćani okupljali u kućama što su ih pojedini članovi kršćanske zajednice slobodno ustupali na povremeno korištenje. Početak 3. st. na tom području predstavlja značajan napredak: privatne se kuće preuređuju i prilagođavaju kršćanskom bogoštovlju. Povećavanje broja kršćana otežavao je odvijanje bogoslužja u privatnim kućama. Na samom početku ovoga stoljeća, izgleda da se još nisu gradile posebne kuće namijenjene isključivo bogoslužju. Tako i famozna kuća Crkve u mezopotamijskom mjestu Dura Europos (izgrađena oko 230. g.) je bila društvena kuća koja se po svojoj strukturi nije razlikovala od drugih okolnih kuća. Arheološka istraživanja u tom mjestu nam otkrivaju običnu kuću koja je preuređena u mjesnu crkvu i ukrašena freskama s krsnim motivima.

Stanje se mijenja polovicom 3. st. kad se pojavljuju kršćanske građevine specifična izgleda različite od stambenih zgrada. To je početak kršćanske arhitekture. U tom razdoblju kršćani nastavljaju izrađivati posebna mjesta za pokapanje svojih pokojnika čime se otvaraju nove mogućnosti razvoja kršćanske umjetnosti. Zidovi i svodovi grobnih prostorija ukrašavaju se različitim slikarskim ilustracijama koje su oblikovno ovisne o umjetničkim pravilima svoga vremena. Teme su općenito bile nadahnute kršćanskim izvorima, osobito Svetim pismom.

Među najdrevnijim prikazima najčešće susrećemo likove: Jona, Noa u korablji, Danijel među lavovima, uskrsli Lazar. Tu su i još neki likovi i scene, a svi su preuzeti iz Svetoga pisma, preko kojih čovjek u smrtnoj opasnosti traga za oslobođenjem. Čitane uz pomoć kršćanskog ključa, sve te svetopisamske pripovijesti vjernicima očituju veliku nadu u vječni život u Kristu.

Često se pojavljuju slike Dobrog Pastira i Isusa Učitelja. Zanimljivo je uočiti da su se kršćanski umjetnici i u predstavljanjima biblijskih i evanđeoskih scena nadahnjivali domaćim likovima iz kulture svoga vremena samo reinterpretirane u kršćanskom duhu. Tako npr. Dobri pastir je nadahnut helenističkim likom Orfeja, biblijski Jona oponaša uspavana Endimiona, prekrasna pastira, ljubimca Selene koja je za njega od Zeusa isprosila trajnu mladost u vječnom snu. Krist-Sunce na mozaiku iskopanu ispod crkve Sv. Petra u

Vatikanu odražava upravo tu povezanost kršćanske vjere i svjetovne kulture i istovremeno najavljuje tematiku što će je razviti kršćanska umjetnost nakon Konstantina.

Dakle, preko slika i umjetničkih shema njima kulturno bliskih, kršćani su u vrijeme progonstva uspjeli izraziti vlastito kršćansko iskustvo. Zanimljivo bi i znakovito bilo u tom smislu usporediti spomenute teme s pisanim dokumentima iz toga vremena. Npr. Tertulijanovo djelo *De baptismo,* ili *Vazmene pouke* Melitona iz Sarda, sa freskama u katakombama ili u kući Crkve u Dura Europos. Na tom preklapajućem obzorju otkrivamo velike teme kršćanske kateheze i liturgije. Kao što se i moglo očekivati, mnogi su vezani uz Euharistiju i kršćansku inicijaciju.

Zaključak

Kratak prikaz kršćanske liturgije u 2. i 3. st. pokazuje nam da su svi glavni sadržaji kršćanske liturgije već uspostavljeni, iako su to većinom začeci. Kršćanske se zajednice redovito okupljaju na nedjeljnim euharistijskim skupovima, a česti su skupovi i dvaput na dan: ujutro i uvečer. Uspoređujući ovo razdoblje s onim apostolskog doba, vidimo da je organizacija crkvenih službâ uznapredovala kako bi mogla zadovoljiti liturgijske, pastoralne i karitativne potrebe kršćanskih zajednica. Postavljanje u neku službu obavlja se određenim liturgijskim obredom koji uključuje zazivanje Duha Svetoga nad izabranog kandidata. Razrađene su ustanove za ulazak u zajednicu (krštenje) i za ponovno prihvaćanje obraćenih grešnika (pokora). Time se osiguravala ozbiljnost obraćenja Kristu i spašavanje svetosti zajednice.

Općenito promatrajući ovo razdoblje, vidimo da su liturgijski oblici još uvijek veoma jednostavni i ozbiljni. Kršćani su se konačno odvojili od židovske zajednice i napustili su opsluživanje starozavjetnih propisa koji su bili nespojivi sa življenjem Kristove vesele vijesti. Kao Crkva Kristova, kršćani su sebe shvaćali kao jedine baštinike staroga saveza s Bogom, kao novi Narod Božji, Novi Izrael. Otvaranje novim narodima pojačalo je distanciranje od židovskih običaja, ali i mogućnost prihvaćanja novih kultnih oblika koji se pridodaju obredima apostolskoga doba. To su prije svega krsna pomazanja i sprovodni obredi.

Velik broj obraćenih pogana pomogao je razvoj kršćanskog naučavanja koje je uvijek polazilo samo od Svetoga pisma. Za kršćanske zajednice koje su živjele u nestalnim prilikama, u skrivenosti ili vladavini tolerancije, liturgijski skupovi bijahu privilegirano mjesto formiranja katekumena i potpunih vjernika. Iako je liturgijski ceremonijal bio jednostavan i ozbiljan, svetopisamska čitanja i svaki oblik tumačenja i pouke morao je biti veoma razvijen. Tako će biti i u slijedećoj epohi sve dok kršćanstvo ne uspostavi ustanove koje će biti ujedno i ustanove dotičnoga grada a poganska će kultura pasti u zaborav.

3. KRŠĆANSKA LITURGIJA U 4. I 5. STOLJEĆU

Literatura: AaVv, *La Liturgia, panorama storico generale,* ed. Marietti, 1978, 55-130; CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Edizioni liturgiche, Roma 1978, 83-112; LITURGIKON. Red svete i božanske liturgije ... Uredio: Zvonimir Kurečić, Zagreb, 1999, 5-12; METZGER M, *Storia della liturgia,* ed. San Paolo, Cinisello Balsamo 1996, 91-150; MIZ R., *Istočne Crkve. Kratak povijesni pregled,* Novi Sad, 1977; ŠAGI-BUNIĆ T., *Povijest kršćanske literature,* sv. I, KS, Zagreb 1976; ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* KS, Zagreb 1997, 216-251.

3.1. Povijesni okvir

Rimski carevi Konstantin i Licinije, takozvanim *Milanskim ediktom* 313. g., završavaju fazu progona kršćana. Istim ediktom određuju da se mjesta okupljanja na bogoslužje za kršćane grade na trošak državne riznice. Mir koji je nakon te odluke uslijedio kod kršćana je uvelike nadmašio sve poteškoće progonstva i zlostavljanja koje su proživljavali na početku 4. stoljeća.

Zanos i oduševljenje kršćana nakon zadobivenoga mira zorno nam opisuje Euzebije Cezarejski u svome djelu "Crkvena povijest":

> Vedar je i bistar dan, bez jednoga oblačka, već zasvijetlio nebeskim svjetlom Crkvama Kristovim rasprostranjenim po svem svijetu. I onima koji nisu u zajedništvu naše vjere bio je dan udio u dobrima što nam ih je Bog namaknuo te prime od njihova preobilja, iako ih nisu u svemu s nama zajedno uživali.
>
> Nas pak poglavito, koji svu nadu postavismo u Krista, zahvatila je neka nevjerojatna radost i svako je lice sjalo nekim božanskim veseljem jer smo gledali kako nanovo, kao iz duge i smrtonosne propasti, oživljuju sva sveta mjesta što ih je nasilnička bezbožnost netom porušila. Opet su se nebu pod oblake podizali hramovi što umjetnošću i ljepotom nadvisuju one prijašnje otete. Posvuda nam se pružao svečan i željkovan prizor: po svim su se gradovima obavljale posvetne svečanosti, posvećuju se netom sagrađene bogomolje. Pribrojimo k tome biskupske skupštine, hodočašća iz dalekih krajeva te uzajamnu međunarodnu dobrotvornost i dobrostivost jer su udovi tijela Kristova srasli u jednu cjelinu ... biskupi su savršeno vršili obrede, svećenici besprijekorno prinosili žrtve. Posvuda božansko i uzvišeno bogoslužje Crkve: ovdje se pjevaju psalmi i sluša božanska predaja; ondje se obnavljaju božanske i otajstvene službe te se predaju mistični znaci spasonosne muke. Napokon, mnoštvo vjernika, staro i mlado, muško i žensko, svim se srcem dalo na molbenice i zahvalnice, i svi su u silnoj radosti srca hvalili Boga, začetnika svih dobara.[51]

Ustanovljivanje novih zajednica i olakšana komunikacija unutar Rimskog carstva koju je podržavala državna uprava potpomogli su bolju teritorijalnu uređenost kršćana. Biskupi važnijih središta dobivaju posebne pogodnosti sve do jurizdikcije nad drugim biskupima svoga okružja. Tako će Nicejski sabor (325. g.) ozakoniti posebna prava biskupima Rima, Aleksandrije i Antiohije i izjednačiti ih s pravima jeruzalemskog biskupa. Kasniji crkveni sabori u Carigradu (381.g.) i u Kalcedonu (451.g.) priznat će posebne povlastice Carigradu i to "odmah nakon Rima". Oko tih pet gradova (tj. Rima, Carigrada, Antiohije, Aleksandrije i Jeruzalema) stvorit će se kasnije glasoviti i utjecajni patrijarhati. Osim tih pet "glavnih" i

[51] PG 20, 842-847; ČASOSLOV, sv. I, 893. KS, Zagreb 1984.

neki će drugi utjecajniji gradovi imati neku vlast nad okolnim biskupima. To su npr. gradovi: Kartaga, Cezarea Kapadocijska, glavni gradovi nezavisnih pokrajina i neki drugi.

Takva teritorijalna organizacija crkvene uprave imat će utjecaja i na kršćansku liturgiju. Liturgijska praksa pojedinih biskupija usklađivat će se prema liturgijskoj praksi metropolitanskih središta. O tome će pokrajinski crkveni sabori donositi smjernice i odredbe. Kao posljedica toga bit će uniformiranje liturgijskih propisa u pojedinim metropolijama. Sve više će se sužavati autonomija pojedinih mjesnih, pa čak i biskupijskih crkava. Sve više "postaje moderno" tražiti apostolske korijene i usklađivanje vlastite prakse s apostolskom. Tako će pojedine Crkve naglašavati da ih je uspostavio neka poznata osoba iz spisa Novoga zavjeta. Tako npr. Cezareja u Palestini navodi kao osnivača Zakeja, Bereja u Makedoniji Onezima, oslobođena roba koga spominje Pavao u Poslanici Filemonu.

Razdioba Rimskog carstva na Zapadno i Istočno carstvo za vrijeme Valenta i Valentinijana ostvaruje se od 364. godine. Nakon prodora novih plemena s istoka i zauzimanjem Rima 476. g. Zapadno rimsko carstvo službeno postaje pokrajina Istočnog carstva. Od tada je sve prisutnije uspostavljanje grčkih pokrajina na teritoriju današnje Italije i hrvatske obale. Tako će čitav prvi milenij kršćanstva biti obilježen razmjenom i međusobnim prožimanjem grčke i latinske kulture kao simbola istočne i zapadne kulturne i teološke misli. To će ostaviti vidljive tragove u umjetnosti, ali i u teologiji.

Četiri od pet velikih patrijarhata ostali su u Istočnom rimskom carstvu: Carigrad, Aleksandrija, Antiohija i Jeruzalem. Rimski patrijarhat je jedini na kršćanskom zapadu. Zajednički jezik na istoku postaje grčki, na zapadu latinski. To je jedan od preduvjeta sve lošijeg međusobnog razumijevanja i sve većeg udaljavanja. Situacija će se osobito zaoštriti nakon Kalcedonskog sabora 451. g. kada će patrijarhati sa sjedištima u Antiohiji, Aleksandriji i Jeruzalemu prekinuti povezanost s Carigradom koji time postaje jedini branitelj pravovjerja (ortodoksije). Time carigradski patrijarhat sve više i sve jače uspostavlja i stvarni utjecaj nad svim Crkvama pod carskom jurisdikcijom. U većim kršćanskim sjedištima koji nisu priznavali utjecaj Carigrada, uspostavlja se usporedna "ortodoksna" crkvena uprava a oni koji nisu priznali njihovu jurisdikciju, sve više se udaljavaju od grčke kulture i carigradskog utjecaja razvijajući lokalne specifičnosti kao što su npr. koptske, sirijske ili armenske. Tu se već uočavaju klice budućega crkvenoga raskola između Istoka i Zapada. Usputno napominjemo, da Carigrad u ovo vrijeme priznaje i jako naglašava apostolski auktoritet Rimske crkve.

Kršćani su veoma bolno osjetili opustošenje Rima 410. g. od strane Vandala pod vodstvom Alariha. Pogani su optuživali kršćane za propast Rima tumačeći to kao posljedicu napuštanja drevnih poganskih zaštitnika. U tom kontekstu sv. Augustin piše svoje djelo "Država Božja".

3.2. Izvori za proučavanje liturgije u 4. i 5. st.

Za ovo razdoblje poznati su nam mnogobrojni izvori koji nam omogućuju da dobro upoznamo i pravilno ocijenimo sadržaj i način odvijanja kršćanske liturgije ovoga razdoblja. Tu su u prvom redu pisani dokumenti: ordines (red, uredba, redoslijed odvijanja bogoslužja), homilije, kateheze, komentari, poslanice ... Uspoređujući raspoložive dokumente možemo u potpunosti rekonstruirati obrednike koje su upotrebljavale mnoge Crkve u ovom razdoblju.

Navodimo glavne izvore za proučavanje liturgije u 4. i 5. stoljeću.

Klementove apostolske uredbe - kompilacijsko djelo sastavljeno iz tri poznata djela: "*Didahe*", "*Traditio apostolica*" i "*Didascalia apostolorum*". Uz ta tri glavna izvora za navedenu kompilaciju, iskorišteni su i mnogi drugi dokumenti koji sadržavaju različite blagoslove sinagogalnog porijekla i blagoslove iz različitih drevnih rituala te su zbog toga značajan povijesni izvor za drevne liturgijske tekstove. Djelo se predstavlja kao rad dvanaestorice apostola, a sve bi to, navodno, sakupio sv. Klement Rimski, sudrug apostola Petra pa se često nazivaju "*Klementove apostolske uredbe*". Sadrži mnoge elemente iz apostolskog vremena, ali je nastalo kasnije, najvjerojatnije oko 380. godine.[52] U 8. knjizi ovoga djela nalazi se cjelovita euharistijska liturgija koja se naziva "*Klementova anafora*".

Kateheze i homilije - Sačuvani su nam mnogi rukopisi nacrta ili cjelovitih kateheza i homilija iz 4. i 5. st. zbog čega se to razdoblje naziva "zlatno doba otačke literature". Većina kateheza i homilija obrazlaže liturgijske sadržaje, ali i citira ulomke liturgijskih obrazaca. Prema njima možemo skoro rekonstruirati obrednike nekih crkava iz toga vremena, npr. u Hiponu (Augustin), Antiohiji i Carigradu (sv. Ivan Zlatousti), Cezareji Kapadocijskoj (sv. Bazilije), itd.

Najpoznatije sačuvane kateheze su *Krsne i mistagoške kateheze* sv. Ćirila Jeruzalemskoga. Nakon jedne uvodne kateheze, glasoviti jeruzalemski biskup komentira simbol vjere u 24 krsne kateheze koje su bile predviđene za katekumene u korizmenom vremenu. Pet slijedećih kateheza su tzv. mistagoške kateheze koje su predviđene za pouke krštenicima u uskrsnom tjednu. U njima su novokršteni poučavani o otajstvu krštenja, pomazanja (krizme) i euharistije. Tim glasovitim Ćirilovim katehezama treba nadodati i druge iz 4. i 5. stoljeća: Ivana Zlatoustoga, Teodora Mopsvecijskoga i Ambrozija Milanskoga. U jednoj Ambrozijevoj katehezi sačuvan je najstariji citat Rimskog kanona (danas Prva euharistijska molitva):

> Ti, dakle, znaš da je ono što primaš tijelo Kristovo. Želio bi saznati kojim je nebeskim riječima posvećeno? Evo koje su to riječi: "Učini - kaže svećenik - da ovaj prinos bude primljen, da postane duhovan, ugodan jer je slika tijela i krvi našega Gospodina Isusa Krista

[52] Opširnije o problematici auktorstva ovoga djela vidi: ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest,* I, 88. O ulozi Klementa Rimskog u srednjovjekovnoj hrvatskoj književnosti: HERCIGONJA E., *Srednjovjekovna književnost* u: *Povijest hrvatske književnosti,* knj.2, Liber Mladost, Zagreb 1975, 267-269.

koji je dan prije nego će podnijeti muku uzeo kruh u svoje svete ruke, podigao oči prema nebu, tebi Oče sveti, Svemogući vječni Bože ..."[53]

Iz ovoga vremena sačuvane su nam *poslanice nekih biskupa* u kojima ima dragocjenih podataka o liturgiji onoga vremena. Ističemo kao primjer pisma pape Inocenta I. (401.-417.) s početka 5. st. u kojima se raspravlja o pomirenju pokornika, mjestu i značenju poljupca mira u euharistijskom slavlju, pomazanju (krizmi), bolesničkom pomazanju itd.

Zbirke molitava (euhologiji): euharistijske molitve, posvetne molitve za ređenja, molitve za blagoslov vode, itd. Euhologij je termin koji je do danas ostao u uporabi u Bizantskoj crkvi a označuje knjigu u kojoj su molitveni obrasci za liturgijsku uporabu. Najstariji euhološki sadržaji sačuvani su nam u Hipolitovoj "Apostolskoj predaji" i "Ustanovama apostolskim". Najpoznatiji euhologij iz 4. st. naziva se *Serapionov euhologij*. Nastao je u Egiptu oko 362. g. i pripisuje se Serapionu, biskupu mjesta Tmuis u južnom Egiptu, prijatelju sv. Atanazija. Povjesničari smatraju da Serapion nije tvorac navedenoga euhologija koji sadrži 30 molitava koji se odnose na euharistiju, krštenje, ređenja, posvetu bolesničkog ulja i molitve za pokojne.

Egerijin putopis - je značajan izvor za upoznavanje kršćanske liturgije koncem 4.. stoljeće.[54] Egerija je bila hodočasnica u Svetoj zemlji između 381. i 384. g. i to opisala u svome dnevniku. U tom nam je opisu ostavila dragocjene podatke o liturgijskoj praksi koju je doživjela u Jeruzalemu uspoređujući to s onim što je prakticirano u njezinoj domovini koja je bila na jugu današnje Francuske ili na sjeveru današnje Španjolske. Osobito su vrijedni Egerijini podaci o katekumenatu, redoslijedu krštenja, časoslovu, liturgijskoj godini i simbolici.

3.3. *Liturgijski skupovi*

Blagonaklon stav rimske vlasti prema kršćanima nakon milanskog edikta omogućio je slobodnije organiziranje i održavanje kršćanskih liturgijskih skupova. Čak su i nositelji vlasti službeno sudjelovali na tim skupovima. To je prouzročilo da su mase počele pristizati na takve skupove. A za to je trebala i drukčija organizacija. Trebalo je više poslužnika i veći prostor za okupljanje. Sve je to trebalo osigurati dostojanstven i pravilan red na skupovima. Prema ondašnjim društvenim običajima, svaka je grupa vjernika trebala imati svoje posebno mjesto. Djelo *Apostolske uredbe* nabraja različite grupe u zajednici:

---

[53] Usp. AMBROZIJE, *Otajstva i tajne,* Služba Božja, Makarska 1986,19.

[54] Opširnije o tome djelu Usp. EGERIJA, *Putopis.* Preveo, napisao uvod i bilješke Marijan Mandac, ofm, izd. Služba Božja, Makarska 1999. (Ubuduće: MANDAC, *Egerija*). Usputno napominjemo da se znanstvenici još uvijek spore o tome kada je točno napisan spomenuti putopis. Tako npr. poznati biblijski arheolog Bagatti smatra da je to bilo između 408. i 410. g. (Usp. BAGATTI B., Ancora sulla data di Eteria, *Bibbia e Oriente,* 10/1968, 73-76).

Nakon toga će se biskup pričestiti, a zatim prezbiteri, đakoni, podđakoni, čitači, pjevači, asketi. Iza njih, između žena, đakonice, djevice, udovice. Potom djeca i naposljetku čitav narod, s poštovanjem i pobožno bez gužvanja.[55]

Tumačeći raspored mjesta u crkvi, isti se dokument poziva na dvije slike iz svagdanjeg života: *brod* s poslugom i putnicima te *tor* u koji pastiri smještaju koze i ovce po vrsti i starini, svaku sa sebi jednakima.[56]

Ta dva navoda iz "Apostolskih uredaba" očituju evoluciju koja je nastala u odnosu na kršćanske skupove prije slobode kršćana. U 4. i 5. st. kršćanske su se zajednice umnožile zbog pristupa mnogih u katekumenat i, po krštenju, u punopravno zajedništvo. Povećavao se broj i simpatizera koji su, i prije upisa među katekumene, mogli doći "slušati" navještaj i tumačenje Svetoga pisma. Nazivani su "*audientes* - slušači"

Nakon homilije, svi ustaju, đakon se uspne na podij i reče: "Nek ne ostane nijedan slušač! Nek ne ostane nijedan nevjernik!" Nakon šutnje, reći će: "Katekumeni, molite!"[57]

Kad je pripušten među pripravnike za krštenje, katekumen se pripravlja za sakramente pristupa kršćanstvu najmanje tri godine. Zbog toga su katekumeni tvorili veliku grupu unutar kršćanske zajednice. K njima su se pribrajali i pokornici kojima se naređivala javna pokora za određene grijehe te opsjednuti od zlih duhova. Za te tri skupine zajednica se posebno molila Bogu, ali im nije bilo dopušteno sudjelovati u molitvi krštenih vjernika. I to ne samo u euharistijskoj molitvi, nego ni u svakodnevnom časoslovu.

U sumrak okupi Crkvu, biskupe, i nakon recitiranja lucernarnog psalma neka đakon pozove katekumene, prosvijetljene, opsjednute i pokornike ... Nakon njihova udaljavanja, đakon neka reče: "Svi vjernici molimo Gospodina!" [58]

Zbog velikog broja obraćenika, pridavana je velika važnost pouci za vrijeme liturgijskog skupa. Egerija opisuje kako je to bilo u Jeruzalemu, a to je u skladu s praksom i drugih Crkava:

Sa zorom kako je Dan Gospodnji, ide se u Veliku baziliku koju je sagradio Konstantin. Ta je crkva na Golgoti iza Križa. Sve se obavlja po običaju kako je to posvuda u Dan Gospodnji. Ali ovdje je takav običaj da između svećenika što sjede propovijedaju koji žele, a biskup propovijeda poslije svih njih. Te se propovijedi obavljaju uvijek na Dane Gospodnje da se narod trajno poučava u Pismima i Božjoj ljubavi. Dok se izreknu sve propovijedi, uvelike se otegne do otpusta iz crkve. Stoga otpust ne biva prije četvrtoga pa čak i petoga sata dana.[59]

Četrdeseti se dan nakon Bogojavljenja ovdje uistinu svetkuje s najvećom slavom. Toga je, naime, dana okupljanje u Crkvi uskrsnuća. Svi se skupe i sve se svojim redoslijedom obavlja

---

[55] *Apostolske uredbe,* VIII, 13, 14.

[56] ISTO, II,57.

[57] ISTO, VIII,6,1-3.

[58] ISTO, VIII,35,2-36.

[59] EGERIJA, *Putopis,* 25, 1. MANADAC, *Egerija*, 199. Četvrti dnevni sat u vrijeme Egerije današnjih je 10 sati.

s najvećim veseljem kao i za Vazam. Također propovijedaju svi svećenici a potom biskup. Uvijek govore o onome evanđeoskome mjestu gdje četrdesetoga dana Gospodina u Hram donesoše Josip i Marija...[60]

Prema Egerijinim opisima, u Jeruzalemu su koncem 4. st. na kršćanskom skupu bile tri grupe: najprije kršćani mjesne zajednice, zatim jeruzalemski monasi i monahinje te na posljetku hodočasnici koji bi se u to vrijeme zatekli u Jeruzalemu. Svatko je od njih sudjelovao onoliko koliko je mogao u zajedničkom bogoslužju u Velikoj bazilici (tzv. "Martyrium") ili u okrugloj bazilici Uskrsnuća (tzv. "Anastasis"). O tome opet Egerija:

> Svaki se, naime, dan prije pijetlova kukurijeka otvaraju sva vrata Crkve uskrsnuća. Silaze svi monasi i djevice. Ali ne samo oni već isto tako i laici, muževi i žene koji, jasno, žele ranije bdjeti... Kada počne svitanje, započinju govoriti jutarnje himne. I biskup, eto, dolazi s klerom. Odmah ulazi u pećinu (kod Kristova groba) i odmah rekne molitvu za sve... Potom blagoslovi katekumene. Zatim rekne molitvu te blagoslovi vjernike.[61]

Nakon što je kršćanstvo dobilo slobodu i počelo se nesmetano ispovijedati i širiti po Rimskom carstvu, ono je sve više i više utjecalo na kristijanizaciju društva, i kulture općenito. Kršćanski kler dobiva privilegije, u školama se sve više i više napušta učenje ustaljenih poganskih legenda a sve češće se proučava Biblija. Razvija se monaštvo, kateheza prelazi i u obitelj i školu, a time i čitanje i proučavanje Svetoga pisma nalazi svoje mjesto i izvan liturgijskih sastanaka mjesne Crkve. Umjesto naglašene duge katehetske pouke liturgijski skup sve više polaže važnost na estetski i zamjetljivi dio liturgijskog kulta uspoređujući ga s nebeskim bogoslužjem. To je vrijeme razvoja glazbenih priloga, ukrasa u prostoru i na liturgijskoj odjeći, ceremonijalnih kretnja i slično. Ceremonijalni protokol na kraljevskom dvoru, osobito u Carigradu, vidno će utjecati na bogatstvo liturgijskog ceremonijala.

Uspoređivanje kršćanske liturgije ovdje na zemlji s onom nebeskom uvelike je bilo pod utjecajem Pseudo-Dionizija[62] i njegova djela "Crkvena hijerarhija" koje je poticalo razmatranje nebeskih stvarnosti pod vodstvom neoplatonizma. Stariji su dokumenti isticali komunitarni vid kršćanske liturgije, a navedeno Pseudo-Dionizijevo djelo naglašava personalističku usmjerenost. To je posljedica povijesne uvjetovanosti: u 5. st. nije više u središtu pozornosti izgradnja kršćanskih zajednica koje su već oformljene, nego se pozornost usmjerava prema duhovnom razvitku svakoga pojedinca. Evo za to primjera u odlomku iz gore navedenoga Pseudonizijeva djela:

---

60 ISTO, 26. MANADAC, *Egerija*, 204.

61 ISTO, 24,1-2. MANADAC, *Egerija*, 193-194.

62 Pisac koji se predstavlja kao Dionizije Aeropagit, obraÊenik sv. Pavla (Dj 17,34), kasnije prozvan "Pseudo Dionizije", napisao je pod konac 5. st. Četiri djela i 10-ak poslanica. Svoja djela upravlja apostolima i apostolskim učenicima, pripovijeda da je promatrao pomrčinu sunca u vrijeme Isusove smrti, te da je - zajedno s Petrom i Jakovom - bio prisutan na pogrebu Bl. Djevice Marije. (Opširnije o tome usp: ALTANER B., *Patrologia,* 538-541).

> Kada su svete pjesme koje sadrže najsvetije istine pripravile naše duše na otajstva koja postupno trebamo slaviti, kad su nas ujedinili u pjevanju božanskih pjesama i uskladili nas ne samo s božanskim stvarnostima nego i sa sobom samima i međusobno tako da tvorimo jedan skladan kor svetih ljudi, uspomena koju stvaraju svetopisamski tekstovi proširuje se slikama, mnogobrojnim i jasnijim tumačenjima onoga što je sveta psalmodija započela da bismo prije svega to mogli shvatiti.[63]

Pučka pobožnost je bila pod jakim utjecajem masovnog kršćanstva koje je, poslije Milanskog edikta 313.g., kršćansku vjeru doživljavalo prvenstveno kao zaštitu od bolesti, i svakoga drugoga utjecaja zlih sila u konkretnom življenju. To će dovesti do pojačanog kulta mučenika i drugih svetaca, osobito njihovih grobova, relikvija i slika (ikona). Godišnje svetkovine pojedinih svetaca postaju sve prisutnije u kršćanskom životu, a hodočašćenja na grobove svetaca sve brojnija. Sve će to utjecati da će u praksi mnoge pučke pobožnosti biti ispred liturgijskih skupova.

3.4. Crkvene građevine

Kad su mase ušle u Crkvu, nastala je potreba gradnje većih i prikladnijih prostora za liturgijske skupove. Pod utjecajem službenih carskih arhitekata i obilatoj pomoći iz državne riznice, razvit će se tip kršćanske građevine koja će zadovoljiti spomenuta očekivanja, a to je *bazilika.* Uzorak su bile civilne "kraljevske" zgrade rasporedom prilagođene teološkim načelima kršćanske zajednice i kršćanskog liturgijskog skupa.

Poticaj za gradnju crkava pošao je od samoga cara Konstantina. Već je 313. g. održana sinoda u kući njegove žene (*in domo Faustae in Laterano*), na mjestu gdje će ubrzo nakon toga početi izgradnja Lateranske bazilike, prve kršćanske bazilike u Rimu koja će zbog toga dobiti počasni naslov *"Mater et caput omnium ecclesiarum"* = Majka i glava svih crkava. Nakon pobjede nad Licinijem 324. g. počinje izgradnja crkava po Palestini, a oko 330. g. počinju radovi za gradnju bazilike sv. Petra u Vatikanu. Za sve gradnje novac se izdavao iz carske riznice a radovi su se izvodili prema nacrtima najboljih arhitekata Rimskog carstva. Zbog toga ovo razdoblje predstavlja pravu riznicu spomenika kršćanskog graditeljstva u Rimu, Betlehemu, Nazaretu, Jeruzalemu, Carigradu, Antiohiji, Nikomediji, po sjevernoj Africi, Milanu, Akvileji ... Većina je tih građevina kasnije porušena, ali su sačuvani barem neki ostaci prema kojima se može rekonstruirati prvotni nacrt i raspored pojedinih elemenata u crkvi.

Najčešći građevinski spomenici kršćanskog bogoslužja 4. i 5. st. sačinjavaju bazilike, krstionice, spomen-kapelice i groblja. Proučavanje tih spomenika pomaže nam da pravilnije ocijenimo i prosudimo sadržaj i način obavljanja kršćanskog bogoslužja u tom vremenu i na tim prostorima.

---

[63] PSEUDO-DIONISIUS, *De caelesti hierarchia,* 3,3,5. Prevedeno prema: METZGER, *Storia della liturgia,* 102.

Bazilika - je do dana današnjega dominantan uzor kršćanskog graditeljstva. Prethodni uzor bazilici je prostrana rimska kuća koja se inače gradila u to doba što nam potvrđuju sačuvani ostaci u Ostiji i Pompejima. Arhitekti su prilagođavali nacrt bazilika specifičnostima kršćanskog bogoslužja. Kršćanska je bazilika najvećim svojim dijelom prostrana dvorana koja može udomiti čitavu "Crkvu" - skup Naroda Božjega koji aktivno sudjeluje u bogoslužju. Takvo teološko poimanje sakralnog prostora bitno se razlikuje od poimanja poganskog hrama s tamnom središnjom sobicom u kojoj se nalazi sjedište božanstva predstavljeno slikom ili kipom dotičnog božanstva.

Prostor u kršćanskoj bazilici raspoređen je tako da se u apsidi nalazilo biskupovo sjedište okruženo sjedalima za prezbitere, ambon za naviještanje Svetoga pisma i menza za Euharistiju. Od apside prema ulaznim vratima bio je relativno velik prostor za obične vjernike, katekumene, prostor za pripremanje darova za prinos i pričest, a ispred vrata atrij. Bazilike su izvana izgledale sasvim jednostavno, a unutarnji su ukrasi i arhitektura stvarali ugodu domaće intimnosti i svečanosti.

To je raspored izduženog (longitudinalnog) tipa kršćanske bazilike. Ali, nekako u to su vrijeme, ili malo kasnije, na istoku nastale i bazilike okruglog tipa, tzv. "basilica rotonda", s ogromnom središnjom kupolom. Građevina takvog okruglog tipa bio je mauzolej Konstantinove kćerke Konstancije na Via Nomentana u Rimu. Najpoznatiji su primjeri drevnih kršćanskih bazilika okruglog tipa: Hagia Sophia u Carigradu, S. Vitale u Raveni, S. Stefano Rotondo, Sv. Marko u Veneciji, itd. Neke su od tih građevina iz kasnijeg razdoblja. Glavni je prostor u okrugloj bazilici središnja kupola koja "odozgo" opskrbljuje čitavu građevinu svjetlom i čistim zrakom. Time se priziva simboličnost i mističnost crkvenog prostora prema naučavanju već spomenutog Pseudo-Dionizija što nam očituje slijedeći tekst:

> Veličanstvena okrugla kupola izgleda veoma lijepo. Ne ostavlja dojam da je nadograđena na masivnu građevinu nego se čini kao da pokriva prostor koji je zlatnim lancem obješen na nebo... Kupola se kupa u sunčanoj svjetlosti i sjaju. Zbog toga bi se moglo reći da ovaj prostor i nije osvijetljen sunčanim svjetlom izvana, nego da je rasvijetljena sama od sebe, tolika količina svjetla dopire do svetišta...
>
> Molitelj kome se duh uzdiže prema nebeskim visinama zna da Bog nije daleko nego da se ugodno osjeća upravo u tome mjestu koje je on sam izabrao.[64]

U drevnim se kulturama mnogo pazilo da se gradnja kuće i raspored prostorija prilagodi Suncu, izvoru svjetla i topline. U kršćanstvu je jako raširena praksa da se crkve grade tako da apsida bude *okrenuta prema istoku*. To je jasno istaknuto u već spominjanom djelu "Apostolske uredbe":

> Prije svega neka zgrada bude pravokutnik usmjeren prema istoku kome se stranice protežu prema istoku tako da sliči na lađu ... Ustaju svi zajedno i gledajući prema istoku ...

[64] PROCOPIO, *De Sancta Sophia,* I, 1; PG 87, 3,2827.

molit će Boga koji je uzišao u nebeske visine, prema istoku koji je uspomena raja zemaljskog smještena na istoku iz koga je istjeran prvi čovjek...[65]

Eshatološki smisao usmjeravanja crkvene građevine prema istoku temeljen je na retku Ps 68(67): "*Sva kraljevstva svijeta pjevajte Bogu, slavite Jahvu, koji se vozi po nebu, po nebu istočnom*" (r.34). Kršćani su tumačili taj redak u svjetlu kršćanske eshatologije: Krist je prema istoku uzišao na nebesa i otuda će doći na koncu vremena. Sv. Bazilije to izričito veli:

> ... svi gledamo prema istoku dok molimo, ali nas je malo koji znamo da tako tražimo drevnu domovinu, vrt koji je Bog zasadio u Edenu, na istoku (Post 2,8). Molimo stojeći na nogama na prvi dan u tjednu ... Suuskrsli s Kristom i dužni tražiti što je gore (Kol 3,1), stajanjem se za vrijeme molitve ne sjećamo samo da je taj dan u neku ruku slika budućega vijeka.[66]

O opravdanosti okretanja prema istoku za vrijeme molitve raspravljao je već Origen (+ 253/54) koji piše:

> Govor o škropljenju prema istoku ne shvati površno. S istoka ti dolazi izmirenje. Otuda je čovjek komu je ime Istok, i on je postao posrednik između Boga i ljudi. To te poziva da stalno gledaš na istok jer ti tamo izlazi sunce pravednosti i rađa se svjetlo ...[67]

Arheološki nam nalazi potvrđuju da je takva praksa bila raširena po čitavom Rimskom carstvu, iako to nije bilo isključivo jer je bilo i drukčijih običaja. U Rimu, npr. ima starih bazilika koje su okrenuta na različite strane svijeta: Lateranska i vatikanska bazilika okrenute su tako da im je apsida prema zapadu.

Nutarnji raspored bazilike predviđao je prostor za čitanja, sjedala za službenike, oltar, stupiće za podjelu prostorâ za pojedine skupine. Veličina tih prostora razlikovala se od jedne do druge crkvene pokrajine. Tako su, npr. sirske crkve u sredini lađe imale povišen i ograđen podij zvan "bema", sjedalo i čitalište (ambon). Takav je raspored sličio rasporedu prostora u hebrejskim sinagogama. Nasuprot tome, prema arheološkim ostacima jedne crkve u Sjevernoj Africi, možemo zaključiti da je tu bio običaj smještanja oltara u središte lađe. Ipak, postupno će se ustaliti običaj da se u svim crkvama sjedala za službenike, čitališta (stalak) za čitače i oltar smjeste u apsidu ili ispred nje.

U rimskim bazilikama koje su izgrađene na grobovima mučenika, oltar se postavljao iznad mučenikova groba i diktirao raspored cjelokupnog prostora takve bazilike koja se naziva *confessio* . Prve su crkve bile posvećene pojedinim otajstvima vjere. Tako je bazilika sv. Ivana na Lateranu posvećena Presvetom Otkupitelju, a ona u Carigradu Božjoj mudrosti

---

65 APOSTOLSKE UREDBE, II, 57,3.14.

66 BAZILIJE, *Duh Sveti,* XXVII, 66. Usp: BAZILIJE VELIKI, *Duh Sveti,* (Preveo, napisao uvod i biljećke Marijan Mandac), SB, Makarska 1978, 120.

67 ORIGEN, *Homilije o Levitskom zakoniku,* IX, 10; PG 12, 523. Prijevod preuzet iz: ČASOSLOV, II, KS, Zagreb 1984, 209-210.

(Sophia). Ali mnoge su crkve imale za naslovnika mučenika čiji su posmrtni ostaci polagani u grob ispod oltara.

Prema nekim ikonografskim dokumentima i prema ostacima starih crkava, zaključujemo da su se na lukove pred ulazom u svetište (prezbiterij) postavljale zavjese da bi mogle zakloniti ili otkriti oltar u određenom momentu liturgijskog čina. Na istoku tu je ulogu preuzeo ikonostas između svetišta i lađe.

Krstionice - Kršćani su veoma rano zajedno s crkvom počeli graditi i posebne prostorije, a kasnije i odvojene zgrade, u kojima su obavljali slavljenje sakramenta krštenja. Uzor su im bile hebrejske sinagoge i rimske toplice. Krstionice kao zasebne zgrade redovito su građene s kružnim ili poligonalnim (najčešće oktogonalnim) tlocrtom. Krug i osmerokut su simbolizirali vječnost i božanski život. Tipični su primjeri drevnih kršćanskih krstionica Lateran i Ravena te srednjovjekovne krstionice u Firenci, Pisi i Parmi.

Potrebno je naglasiti da krstionice nisu služile samo za podjeljivanje sakramenta krštenja, nego se u njima često održavala i katekumenska pouka (kateheza), egzorcizmi i katehetsko usavršavanje krštenika. Prostor u kome su primili krštenje stalno ih je opominjao na obaveze koje su primili po sakramentu krštenja.

Spomen-kapelice - na grobovima mučenika. To su bile male crkvice izgrađene po uzoru na drevne običaje da se uz grog pokojnika napravi mala prostorijica za spomen-gozbu koja se priređivala na obljetnicu smrti pokojnika. Potaknuti tim mentalitetom, kršćani su u tim prostorijama podignutim nad grobom nekog mučenika slavili bratsku gozbu (agape) ili tzv. *refrigerium*, tj. gozbu na grobovima zbog bliskosti s poganskim vjerovanjima i shvaćanjima.

Groblja - po sebi nisu bila izravno namijenjena kultu u strogom smislu te riječi. Istina, kult mučenika se veoma rano počeo povezivati s njihovim grobovima, ali su redovito na tim mjestima podizani oltari i bazilike. Sačuvani grobovi, natpisi na njima, slike i kipovi na grobovima i u grobovima, predmeti pronađeni u grobovima i sl., očituju vjeru kršćana dotičnog razdoblja, njihovo ponašanje, način predstavljanja kršćanskih otajstava, a sve nam to pomaže da ispravnije možemo rekonstruirati oblik i sadržaj kršćanskog bogoslužja u tom vremenskom periodu.

3.5. Formiranje liturgijske godine

Četvrto je stoljeće važna prekretnica u formiranju liturgijske godine u današnjem obliku. Već smo vidjeli da se u prva tri stoljeća kršćansko bogoslužje sastojalo od proslave tjedne i godišnje Pashe, tj. nedjelje i Uskrsa koji se svetkovao kroz 50 dana kao jedinstvena svetkovina Kristova pashalnog otajstva što je uključivalo Isusovu muku, smrt, pokop i slavno uskrsnuće.

Malo po malo, to važno 50-dnevno slavljenje Kristove uskrsne pobjede (koje je počimalo uskrsnim bdjenjem a završavalo 50 dana kasnije, tj. na današnju svetkovinu

Duhova) počelo se protezati i na vrijeme priprave za tu - tada još uvijek jedinu - godišnju svetkovinu. Kroz 4. st. to pripravno vrijeme konačno će se zaustaviti na broju 40 dana (quadragesima - quaresima - korizma). Na razvoj korizme kao pripremnog vremena za Uskrs značajnu je ulogu odigrala kršćanska praksa intenzivne pripreme katekumena i pokornika. Kasnije će korizma, pod utjecajem pučke pobožnosti, poprimiti obilježja promišljanja i "oplakivanja" muke Isusove i "plač Matere njegove".

Proslavljujući pobjedničko Kristovo uskrsno slavlje, logično je da su se kršćani počeli pitati: Odakle je došao i gdje se najprije pojavio taj uskrsli slavodobitnik? Tako je u kršćansko bogoslužje ušla godišnja svetkovina Isusova rođenja. Tragovi te svetkovine uočavaju se već u 3. st. ali je u pravom smislu te riječi uvedena tek u 4. st. i to na Zapadu 25. prosinca (Božić), a na Istoku 6. siječnja (Bogojavljenje).

Već u 4. st. i na Istoku i na Zapadu slavit će se obje svetkovine kojima objekt slavljenja nije bio samo rođenje Sina Božjega, nego proglašenje i očitovanje njegova dolaska na zemlju što uključuje rast od maloga zametka do potpunog očitovanja "čovjekoljublja Boga našega" preko uskrsnuća, slanja Duha i pojavka na koncu vremena.

Konstatinovska era će dati posebno obilježje tom dolasku: "*Ecce advenit Dominator Dominus et regnum in manu eius et potestas et imperium*!" (Evo dođe gospodar i Gospod, u ruci njegovoj je i kraljevstvo, i moć, i vlast!). On dođe da posveti svijet svojim utjelovljenjem i sveukupnim svojim spasiteljskim djelom.

Prakticiranje tih dviju godišnjih svetkovina i stvaranje određenog kruga (ciklusa) oko njih dovelo je do obogaćenja liturgijske godine ali i do jednog novog načina shvaćanja djela spasenja po kome se sve jače i jače ističe povijesno događanje u svim detaljima. Jednom riječju, liturgijska se godina sve više i više *historizira*. Počinju se izdvajati i isticati pojedini detalji u vazmenom i božićnom krugu i počinju se historizirati, tj. slaviti točno na datum u godini kad se događaj odigrao. Tako je uveden blagdan nazvan "Hypapante" 2. veljače, četrdeseti dan nakon Božića prema evanđeoskom izvještaju da su Marija i Josip "prikazali Isusa u Hramu kad su se navršili dani njihova očišćenja" (Lk 2,22). Zatim je uveden Sveti tjedan s nedjeljom Cvjetnicom i Uzašašće 40. dan nakon uskrsnuća, Duhovi 50. dan nakon Uskrsa.

Važnu ulogu u tom novom gledanju na liturgijsku godinu i cjelokupno spasiteljsko djelo odigrala su hodočašća u Svetu zemlju gdje su kršćani već imali običaj da u bogoslužju obnavljaju događaje iz Isusova života točno na onom mjestu i u ono vrijeme u godini kad se i gdje se dotični događaj dogodio. Potvrdu za to nalazimo u glasovitom putopisnom djelu hodočasnice Egerije pisanom koncem 4. ili početkom 5. stoljeća. Kršćani hodočasnici bi nakon povratka u svoje krajeve uvodili običaje jeruzalemskih kršćana. To je jedan od većih načina utjecaja istočne liturgije na zapadnu liturgijsku praksu.

Usputno napomenimo da historiziranje liturgijske godine može biti i korisno i opasno. Posebna opasnost prijeti da se kršćanin izgubi u detaljima i psihologiziranju a smetne s uma otajstveno posadašnjenje spasiteljskih pothvata.

3.6 Euharistijsko slavlje u 4. i 5. st.

Na temelju Justinovih i Hipolitovih svjedočanstava možemo zaključiti da je euharistijsko slavlje (danas bismo rekli misno slavlje) u svojim bitnim odrednicama već zacrtano u 2. i 3. stoljeću. Stoljeća koja će uslijediti iza toga, potvrdit će nam razvoj pojedinih obrednih dijelova, osobito euharistijske anafore (kanona). Osobito će se povećati broj komentara koji će omogućiti obredna tumačenja i pružiti uvid u ondašnji način shvaćanja pojedinih obreda.

U već spominjanom djelu "Apostolske uredbe" nalazi se sažet prikaz euharistijskih ceremonija u čemu sliči ostalim sirskim izvorima iz 4. stoljeća. Autorstvo se pripisuje dvanaestorici apostola. Tu, između ostaloga, čitamo:

> Čitač stojeći na sredini uzvišenog mjesta čitat će knjige Mojsija i Jošue, sina Nunova, sudaca i kraljeva, ljetopisa i povratka iz izgnanstva, potom knjige Joba, Salamona i šesnaest proroka. Nakon čitanja koja su proglašena u dvoje, jedan drugi čitač na psalmodijski način izvodi Davidove pohvale a narod odgovara pjevajući antifonu. Potom će se čitati naša Djela i poslanice Pavla, našega suradnika, koje su poslane Crkvama po nadahnuću Duha Svetoga. Zatim jedan starješina ili jedan đakon neka pročita evanđelja koji smo vam mi, Matej i Ivan, predali a što su suradnici Pavlovi Luka i Marko sabrali i ostavili vam u baštinu. Za vrijeme čitanja evanđelja svi starješine, đakon i čitav narod stoje na nogama u dubokoj tišini ... Potom će starješine poticati puk jedan za drugim, ali ne svi. Na kraju to čini biskup koji se uspoređuje s kapetanom na brodu.
>
> Vratari neka stoje u blizini vrata na koja ulaze muškarci da bi ih nadgledali, a đakonice u blizini ulaza za žene... Đakon neka vodi brigu o mjestima u crkvi da svaki koji uđe ide na svoje mjesto a ne sjeda u blizini ulaza. Isto tako đakon neka pazi na puk da nitko ne bi razgovarao, spavao ili se smijao ... Kad dođe vrijeme svi će zajedno ustati i, nakon što izađu katekumeni i pokornici, moliti Boga okrenuti prema istoku ... Nakon molitve, jedni će se đakoni pozabaviti pripremom euharistijskih prinosa, omogućujući sa strahopoštovanjem službu tijela Gospodinova, a drugi neka vode brigu o masi koju treba držati u miru. Đakon koji poslužuje biskupu neka rekne narodu: "Neka nitko nema ništa protiv nekoga! Neka nitko ne bude krivovjerac (Hipokrit)!" Nakon toga muškarci se međusobno pozdravljaju izmjenjujući međusobno poljubac u Gospodinu, a isto to čine i žene jedna s drugom, ali neka nitko to ne čini neiskreno (prijetvorno) poput Jude ... Iza toga đakon moli za čitavu Crkvu, za cijeli svemir i za pojedine njegove dijelove, za plodove zemlje, za svećenike i vladare, za biskupa, kralja i sveopći mir. Zatim biskup zaželi narodu mir i blagoslovi ga... Potom dolazi na red žrtva; čitav narod stoji na nogama i moli u tišini. Kad se završi prinošenje, svaka će se grupa pričešćivati Tijelom Gospodinovim i predragocjenom krvlju, uredno, s poštovanjem i pobožno, jer se približavaju kraljevu tijelu. Žene pristupaju pokrivene glave. Vrata će se čuvati da ne bi ušao nijedan nevjernik ili nepozvan.[68]

[68] *Apostolske uredbe*, II, 57,5-21.

Uz navedeni opis slijeda misnih obreda, "Apostolske uredbe" u 8. knjizi donose tekstove đakonskih poticaja i svećeničkih molitava: molitve za otpust katekumena, opsjednutih i pokornika, sveopću molitvu vjernika, euharistijsku molitvu (anaforu) i popričesnu molitvu. Nemamo nijednoga drugoga dokumenta iz toga razdoblja koji bi tako u detalje opisao euharistijsko slavlje.

Dokument opisuje da euharistiju predvodi biskup, što je u duhu onoga što je već početkom 2. st. pisao sv. Ignacije Smirnjanima: "*Gdje je biskup, tu je zajednica*!" Ali već je navedeni spis predvidio i drugu mogućnost: "*Neka se zakonitom smatra samo ona euharistija kojom predsjeda biskup ili njegov opunomoćenik.*" Zbog rasta broja kršćana, biskup je sve manje mogao presjedati kršćanskim skupovima, pa su to u njegovo ime i s njegovim dopuštenjem činili njegovi prezbiteri.

Navedeni izvor pretpostavlja slijedeće sastavne elemente misnog slavlja: čitanja Svetoga pisma, psalmodija, propovijed, poljubac mira, sveopća molitva sa zazivima i zaključnom molitvom, prikazanje darova, euharistijska molitva i pričest. Nema spomena uvodnih obreda ulaza. Uspoređujući to s tekstovima sv. Ivana Zlatoustog i sv. Augustina, doznajemo da je početak misnog slavlja bio veoma kratak: biskup bi ušao u crkvu, uputio se prema svome sjedištu, pozdravio zajednicu pozdravom: "Gospodin bio s vama!" ili: "Mir bio s vama!" Odmah bi se potom naviještala svetopisamska čitanja. Naš izvor navodi i svetopisamske knjige iz kojih se čitalo, ali ne precizira broj čitanja. Redoslijed je bio slijedeći: Stari zavjet, apostolske poslanice, evanđelja. Iz drugih izvora saznajemo da je broj čitanja varirao: tri, pet, sedam, dvanaest.

Poznata su dva oblika sveopće molitve vjernika. U jednome su đakoni iznosili zazive (do 18 zaziva) a zajednica bi odgovarala na svaki zaziv *Kyrie eleison!* a potom bi uslijedila završna molitva. Drugi je način bio da bi đakon izrekao molbu, zatim bi svi molili u tišini a svećenik bi zaključio tu molbu. Taj je običaj prakticiran u Rimu i sjevernoj Africi. Svjedočanstvo takvog oblika ostao je u sveopćoj molitvi na Veliki petak.

Donošenje darova za žrtveni prinos bio je posao đakona koji bi na oltar donosili kruh i vino koje bi izabrali između darova donesenih prije slavlja. Teodor Mopsuecijski o tome daje mistagoško tumačenje:

> Dolikuje nam da spoznamo videći Krista koji moli i koga vode na žrtvovanje. On je još jednom za nas na žrtveniku oltara da bude žrtvovan. Zbog toga neki đakoni koji prostiru pokrivače na oltar čine ono isto kao da su to plahte za ukop ... Biskup počinje davati mir; glasnik Crkve (radi se o đakonu) zapovijeda da se pruži mir jedna drugome. Potom biskup pere ruke ... Čitaju se na pločama u crkvi imena živih i mrtvih ... (slijedi euh. molitva).[69]

Ploče o kojima se govori u navedenome tekstu bile su drvene table premazane voskom a služile su za upis imena koji bi se spominjali i Bogu preporučivali za vrijeme prinošenja žrtve. Redovito su bile dvije (diptih) s imenima živih i mrtvih kojima bi se imena spominjala u misnom kanonu.

---

[69] Citirano prema: METZGER M., *Storia della liturgia,* 111-112.

Euharistijska molitva (anafora, kanon) u 8. knjizi "Apostolskih uredaba predstavlja se kao razvijen oblik euharistijskih anafora kojoj je struktura slična anaforama koje su upotrebljavane u nekim istočnim Crkvama na kojima je nadahnuta naša sadašnja četvrta euharistijska molitva. Radi se o jedinstvenom i sažetom prikazu ekonomije spasenja koja proglašava aktualiziranje te ekonomije u euharistiji.

Ostale će anafore iz toga vremena poprimiti istu strukturu koju će sv. Bazilije Cezarejski 379. g. definitivno kodificirati do dana današnjega. Slično će postupiti i sv. Ivan Zlatousti koji će također preuzeti postojeću anaforu i nju dotjerati. Euharistija pod imenom sv. Ivana Zlatoustoga je i danas najraširenija liturgija na Istoku.

Suprotno istočnim liturgijama, Rimska je crkva upotrebljavala svoju euharistijsku molitvu poznatiju pod nazivom *rimski kanon.* Ona je uključivala i neke promjenjive dijelove, prije svega predslovlje koje je prigodna zahvala Bogu u duhu pojedinih liturgijskih vremena i svetkovina. Do unifikacije koja je nastupila u 9. st. svaka je od zapadnih Crkava imala vlastite anafore. Od nekih su ostali neki tragovi u pojedinim zapadnim obredima, npr. ambrozijanski i mozarapski (hispanski).

U većini starijih liturgija pričest slijedi neposredno nakon anafore pa nije zgodno odrediti koje mjesto u misi zauzima *Molitva Gospodnja.* "Apostolske uredbe" o tome ne donose nikakve naznake, a Ćiril Jeruzalemski (+ 387.) tumači Molitvu Gospodnju u katehezi o euharistiji.

> Kad ti, dakle, prilaziš ne dolazi naprijed s dlanovima raširenih ruku, niti otvorenim (raširenim) prstima, nego učini da ti lijeva ruka bude postolje desnoj, jer ona treba primiti kralja i u udubinu tvoje ruke primit ćeš tijelo Kristovo govoreći: "Amen!" Brižljivo posveti svoje oči sjedinjenju sa svetim tijelom, potom ga uzmi i budi pažljiv da ništa ne izgubiš. Jer ako bi ti se od toga nešto izgubilo, to bi bilo kao da si izgubio jedan svoj ud. Reci mi: kad bi ti se dale zlatne šipke, zar ih ne bi držao s najvećom pažnjom, pazeći da se ništa od toga ne izgubi i da se ne ošteti? Zar nećeš još više voditi brigu o posjedu dragocjenijem od zlata i dragoga kamenja da se ne izgubi niti jedna mrvica?
>
> Nakon što si se pričestio tijelom Kristovim, pristupi i kaležu s krvlju. Ne širi ruke, nego s prignutom glavom i u stavu poklonstva i strahopoštovanja izgovarajući "Amen" posvetit ćeš se primajući krv Kristovu. I dok su ti usne još uvijek vlažne, obriši ih svojim rukama i posveti oči, čelo i druga osjetila. Potom, iščekujući molitvu, zahvaljuj Bogu koji te učinio dostojnim tako velikih otajstava.[70]

Molitva koja se spominje na kraju gore donesenoga navoda odnosi se na zahvalnu molitvu nakon pričesti. Mnogi izvori iz ovoga vremena donose primjere među kojima je osobito značajan uzorak u Serapionovu euhologiju.

> Zahvaljujemo ti, Svevišnji, jer si nam omogućio čuti tvoj poziv upućen nama koji smo pali, jer si nas grešnike izabrao za svoje učenike a nisi nam uračunao osudu koja nas je

[70] ĆIRIL JERUZALEMSKI, *Mistagoške kateheze,* V, 21-22. SC 126bis, 171-173.

pritiskala. U svojoj dobroti oprostio si nam osudu i opozvao je po našemu obraćenju, izbrisao si je nadnaravnom spoznajom. Zahvaljujemo ti jer si nas učinio dionicima svoga tijela i krvi (1 Kor 10,16). Blagoslovi nas, blagoslovi ovaj narod, udijeli nam da budemo sudionici tijela i krvi po tvome Sinu jedincu. Po njemu te slavimo i veličamo, u Duhu Svetomu, sada i u sve vijeke vjekova. Amen.[71]

3.7. Formiranje različitih obreda u kršćanstvu

Kad govorimo o različitim obredima unutar kršćanstva mislimo na sadržaj i način obavljanja bogoslužja, prvenstveno na liturgijske obrasce i radnje za vrijeme slavljenja sakramenata. U proučavanju i prikazivanju tih razlika ne smijemo se nikako zaustaviti na izvanjskim razlikama. One su puno dublje naravi i očituju se u različitom shvaćanju svetih knjiga, načinu obavljanja sv. sakramenata, posebnim euharistijskim anaforama, čuvanju žive predaje, posebnosti liturgijske godine i slično. Posebnost će obreda zavisiti o kulturnim specifičnostima naroda u kojem je živjela i djelovala dotična crkvena zajednica.

Govoreći o razvoju kršćanske liturgije u prva tri stoljeća, već smo natuknuli i neke uzroke koji su doveli do formiranja različitih obreda unutar kršćanstva. *Improvizacija* u liturgiji je bila redovita praksa u prva tri stoljeća. Prvo svjedočanstvo fiksacije liturgijskih obrazaca nalazimo kod Hipolita Rimskoga u prvoj polovici trećega stoljeća. Istina, improvizacija nije bila neograničena, a da ne govorimo da je bila izjednačena sa samovoljom. Biskup je bio vezan na određeni slijed misli i na neke jednostavne formule, ali ostale pojedinosti su bile prepuštene ukusu, naobrazbi i sposobnostima pojedinca da određene teološke datosti formulira liturgijskim obrascem.

Kršćanstvo se u prva tri stoljeća proširilo skoro po čitavom onda poznatom svijetu. U raznolikosti krajeva bile su različite prilike života i različit stupanj slobode djelovanja. *Različiti uvjeti života* i djelovanja utjecali su na stvaranje različitih obreda. Drukčije se npr. obavljalo bogoslužje u mjestima gdje je zavladao mir i gradile se velebne bazilike od mjesta gdje je još uvijek bjesnio progon kršćana. Drukčije su prilike vladale unutar granica Rimskog carstva, a drukčije u Mezopotamiji i Indiji.

Utjecaj kulturne sredine i prilagođavanje tim sredinama ostavio je tragove na redigiranje i stvaranje liturgijskih obrazaca i načina obavljanja određenih obreda. Prvi liturgijski obrasci su nosili obilježje semitskog načina mišljenja i izražavanja religije. Helenistička kultura je dala svoj pečat tom izrazu. Istočnjaci su pokazivali sklonost prema raskoši u ophođenju i spekulaciji u teološkom razmišljanju, a zapadnjaci su bili skloniji suzdržanosti i trijeznosti. To će dovesti do različitog ukusa u odabiru i redakciji liturgijskih obrazaca i pojedinih liturgijskih kretnja.

Loše prometne komunikacije među pojedinim crkvama otežavale su međusobni utjecaj i zajednički razvoj, a poticale su razvijanje posebnosti. Tako su npr. kaldejski kršćani bili skoro potpuno odsječeni od ostalih kršćanskih Crkava i kod njih će se isticati neki

[71] Prevedeno prema: METZGER M, *Storia della liturgia,* ed. San Paolo, Cinisello Balsamo 1996, 115.

elementi jako arhaični i različiti od svih ostalih. Naravno da će zbog tako loših komunikacija određeni veći centri (patrijarhati) vršiti odlučujući utjecaj na prostoru koji mu je gravitirao na političkom i kulturnom polju. To su bili: Jeruzalem, Rim, Antiohija i Aleksandrija kojima se kasnije pridružuje i Carigrad. To je pet klasičnih patrijarhata.

3.8. Pregled istočnih obreda

Sirska grupa	Aleksandrijska grupa
1. Antiohijski obred (jakobiti)	1. Koptski obred
2. Maronitski obred	2. Etiopski obred
3. Bizantski obred	
4. Armenski obred	
5. Perzijski obred	

3.8.1. Antiohijski obred (jakobiti)

Nakon razorenja Jeruzalema 71. g. središte kršćanskog zbivanja i odlučivanja seli se iz Jeruzalema u Antiohiju. Zbog toga će taj grad odigrati važnu i utjecajnu ulogu u kasnijem životu kršćana, posebno u stvaranju i širenju kršćanskog kulta.

Sirsko-antiohijski kršćani često se nazivaju *jakobiti* po Jakovu Baradai (+578.g.) koji je bio glavni organizator ove kršćanske zajednice i njezina bogoslužja koje će, uglavnom, ostati takvo i poslije njega. Nazivaju ih i *monofizitima* jer su odbili prihvatiti naučavanje Kalcedonskog sabora 451. g. o dvije naravi u Kristu. Antiohijskom obredu pripadaju i neki kršćani u Indiji koji su do dolaska Portugalaca u 16. st. bili nestorijanci. Pod utjecajem Portugalaca mnogi su se sjedinili s Rimom i prihvatili latinsku liturgiju, ali su 1653. g. u velikoj većini napustili katoličku liturgiju i priključili se antiohijskom patrijarhi. Godine 1930. opet se jedan dio tih kršćana priključio Rimu. Prozvani su *malankarenses,* a ostali su u antiohijskom obredu.

Sirsko-antiohijski obred je u starini upotrebljavao grčki jezik u liturgiji, ali je po svojoj strukturi i povijesnim ostvarenjima uvijek ostao otvoren različitim kulturološkim utjecajima tako da je u povijesti poznato stotinjak misnih anafora od koji je danas u uporabi samo 18. Na formiranje obreda jako su utjecali himni sv. Efrema Sirca. Obred ima veoma bogatu glazbenu tradiciju koja je sačuvala veoma drevne napjeve i jako je utjecala na okolne kršćanske liturgije. Crkvene građevine imaju prepoznatljive posebnosti: svetište je odijeljeno šupljikavim pregradnim zidom (tranzene) i zastorima, oltar s nebnicom (baldekinom), govornica za svetopisamska naviještanja i natpis mučenika s desne strane oltara a Marijina slika s lijeve strane.

3.8.2. Maronitski obred

Maronitsku crkvu sačinjavaju kršćani posebnoga obreda koji se povezuje uz osobu sirijskog monaha Ivana Morona (Mar Marun) koji nam je poznat iz spisa sv. Ivana Zlatoustoga prognanog iz Carigrada 404. godine. Sirski kršćani koji su gravitirali samostanu spomenutog Marona prihvatili su kalcedonsko naučavanje i zbog toga bili nemilosrdno proganjani od monofizita. Zbog tih progonstava maroniti su u 8. st. prebjegli iz Sirije u Libanon i na Cipar. Tu su se zadržali do dana današnjega trpeći neizrecivo velike progone, najprije od monofizita, a kasnije od muslimana. Jedina su istočna kršćanska Crkva sjedinjena s Rimom.

U liturgiji upotrebljavaju sirski i arapski jezik. Liturgija im je kroz povijest bila pod različitim utjecajima, posebno pod latinskim, zbog jedinstva s Rimom. To se osjeća i u liturgiji. U povijesti su imali nekoliko desetaka anafora od kojih se sačuvalo samo deset a u redovitoj je uporabi samo jedna i to dobrano latinizirana. Anafore koje su sačuvane u njihovim misalima zajedničke su sa zapadno sirskim anaforama. Početak misnog slavlja u stvari su različite varijacije jutrenje službe (matutinum) u časoslovu. U slavljenju sakramenata koristi se mnoštvo znakova križa, obavezno kađenje i često pomazivanje uljem. Pučko je pjevanje obogaćeno različitim liturgijskim tekstovima i skladbama.

3.8.3. Bizantski obred

Postanak, razvitak i utjecaj bizantskog obreda na ostale kršćanske obrede tijesno je povezan s razvojem i ulogom koju je imao Carigrad. Taj je carski grad osnovan 330. g. i u početku je bio ovisan o Herakleji. Zbog važnosti političkog središta i crkvenih sabora koji su u tom okružju održani 381. i 451. g. Carigrad će postati najvažnije kršćansko središte Istoka i zbog toga je prozvan "drugi Rim".

Bizantska je liturgija u svojim počecima pod velikim utjecajem Antiohije. Dovoljno je spomenuti da su otuda došli mnogi carigradski biskupi (npr. sv. Ivan Zlatousti, Nestorije ...), zatim da su glasoviti sastavljači liturgijskih tekstova za potrebe bizantskog obreda bili Sirci: Ćiril Jeruzalemski, sv. Ivan Damašćanski, sv. Andrija Kretski, Roman Melod (Slatkopojac) i mnogi drugi. Oni su u proznom i poetskom obliku izražavali teologiju spasenja veoma često nadahnutu na svetim mjestima u Palestini, osobito u Jeruzalemu.

Bitna su obilježja bizantske liturgije: izrazita produhovljenost pod utjecajem monaške askeze i drugih molitvenih škola, razrađeno teološko doumljivanje, estetsko bogatstvo liturgijskih kretnja i liturgijskog pjevanja gdje redovito sudjeluju svi vjernici i čitavo vrijeme. Poznat je bogato izrađen i redovito umjetnički dotjeran ikonostas koji "skriva" kršćanska otajstva za vrijeme liturgijskog slavlja. Prisutan je obilato simbolizam svjetla, raskošni ceremononijal obreda i kretnja često prenesenih s kraljevskog dvora.

U povijesnom razvoju bizantskog obreda važnu je ulogu odigrao ikonoklazam, pokret u 8. st. koji je zabranjivao štovanje svetih slika i uporno ih udaljavao iz crkava i uništavao.

Taj je pokret nanio velike štete normalnom razvoju kršćanske liturgije u Carigradu i njemu pripadajućim krajevima.

Kasnije će ratnički pohodi muslimanskih osvajača također ostaviti traga na bizantskom obredu. Danas ovom obredu pripada oko 200 milijuna kršćana: Rusija, Ukrajina, Bjelorusija, Gruzija, Grčka, Cipar, Bugarska, Kreta, Rumunjska, Srbija i Crna Gora, Makedonija, istočni kršćani u Jeruzalemu, Letoniji, Estoniji, Mađarskoj, Finskoj, kršćani istočnih obreda u Hrvatskoj i BiH, USA, Australiji, Zapadnoj Europi ...

Liturgijske knjige u bizantskom obredu:

1. TIPIK - sadrži praktične propise o sadržaju i načinu obavljanja bogoslužja, izboru pjesama, ponašanju u crkvi, postovima, načinu života i pravilima ponašanja monaha, liturgijski kalendar.
2. SLUŽEBNIK (Jeratikon, Liturgikon) - knjiga za svećenika i đakona, sadrži tri euharistijske molitve i obrasce za obrede koje obavlja prezbiter i đakon.
3. EUHOLOGIJ - obrasci liturgijskih molitava i obredi blagoslivljanja.
4. OKTOIH (gr. oktò éhos = osam glasova) - knjiga namijenjena pjevačima i raspoređena prema osam dana u tjednu koji se ponavaljaju kroz godinu. Tzv. "mali oktoih" sadrži tekstove i napjeve za nedjelje, a "veliki oktoih" za sedam dana svakoga tjedna u nizu od osam sedmica po osam glasova.
5. HOROLOGIJ - časoslov koji sadrži molitve za sedam dnevnih časova. Dijelovi časolova koji se izdaju i kao posebna knjiga:
- *pentekostarij* - tekstovi za službu nedjelja od Uskrsa do Duhova;
- *triod* - tekstovi za lsužbu velike četrdesetnice koja započinje trima predkorizmenim nedjeljama.;
- *psaltir* - sadrži 150 svetopisamskih psalama razdijeljenih u 20 odsjeka prilagođenih liturgijskoj uporabi.
6. MINEJ (mjesečnik) - vlastiti tekstovi za svaki dan u mjesecu, počevši od 1. rujna, u 12 svezaka;
7. Svetopisamske čitanke:
- *Apostol* - sadrži odlomke iz Djela apostolskih i novozavjetnih poslanica razdijeljenih prema čitanjima na misnom bogoslužju;
- *Evanđelistar* - evanđeoski odlomci poredani po redu čitanja tijekom liturgijske godine.
8. ARHIJEREJSKI ČINOVNIK - Sadrži obrasce i uputstva biskupima za obrede koji su njima pridržani, kao što su: posvećenje čitača, pjevača i poddakona; rukopoloženje đakona i prezbitera. Odgovara našem pontifikalu.

3.8.4. Armenski obred

Armenska crkva je veoma drevnog podrijetla. Gaje predaju da su spostoli (Juda Tadej i Bartolomej) bili navjestitelji evanđelja u Armeniji. Prema pouzdanim povijesnim podacima kršćansku je zajednicu u Armeniji prvi organizirao sv. Grgur Prosvjetitelj koncem 3. st. uglavnom od kršćana koji su pristigli iz Cezareje i Kapadocije. Godine 295. kršćanstvo je prihvatio kralj Trdat i iste godine proglasio kršćanstvo državnom religijom pa je to prva kršćanska država na svijetu. Crkva je još neko vrijeme ostala povezana s matičnom Crkvom u Cezareji Kapadocijskoj. Od 384. g. Armenska je crkva nezavisna.

Nakon crkvenog sabora Armenske crkve održanog 506. g. u Dvinu, u toj je crkvenoj pokrajini službeno prihvaćeno monofizistvo što je značilo odvajanje od Carigrada i povezivanje s koptima i sirskim monofizitima.

Povijest je armenskih kršćana obilato zalivena mučeničkom krvlju što je nekoliko puta u povijesti graničilo s potpunim genocidom od strane Turaka. Posljedice se osjećaju do dana današnjega. Danas je samostalna država na prostoru oko 30.000 km^2 i oko 3 milijuna stanovnika, glavni grad Erevan (oko 700.000). U Iranu ima oko 150.000, u dijaspori oko 700.000. Crkva se službeno zove Armenska apostolska Crkva i ima dva katolikata i dva patrijarhata. Katolikos Ečmijadzina priznat je kao vrhovni poglavar ove Crkve.

Na stvaranje armenske liturgije velik je utjecaj imala bizantska liturgija. Postoje i neki vlastiti elementi i utjecaji drugih obreda, kao npr. antiohijskog, rimskog ... Sačuvani su neki drevni spomenici pisani pismom koje je slično glagoljici. Crkvene su građevine veličanstvene i veoma ozbiljnog stila. Veoma je bogata liturgijska odjeća, liturgijske obredne kretnje i pjevanje. Neobična je posebnost armenske liturgije da se u kalež za euharistijsku žrtvu lijeva samo vino bez miješanja s vodom, euharistijski je kruh beskvasan, a svetkovina Krštenja Gospodinova i Božić slave se isti dan kao što je to bio običaj u nekim drevnim liturgijama.

3.8.5. Perzijski (kaldejski) obred

Širenje kršćanstva u krajeve koji se drže ovoga obreda pripisuje se sv. Tomi Apostolu. Radi se o Mezopotamiji i Indiji. Početak kršćanstva u tim krajevima obavijen je tamom nepostojanja povijesnih dokumenata. Vjerojatno ih treba povezati uz hebrejske kolonije u Babilonu. Važnu ulogu u razvoju kršćanskih običaja i liturgijske prakse ovoga obreda odigrala je činjenica su ti kršćani od početka živjeli izvan granica Rimskog carstva i zbog toga su se razvijali puno drukčije od ostalih kršćanskih Crkava. Spomenimo da polovicom 3. st. izvan granica Rimskog carstva na teritoriju oko Eufrata i Tigrisa postoji oko 20 kršćanskih biskupija. Euzebije Cezarejski navodi da je na saboru u Niceji 325. g. “bio čak i jedan biskup iz Perzije i Velike Indije”.

U prvih pet stoljeća ova je Crkva održavala neke veze s antiohijskom Crkvom. Proživljavali su velike progone Perzijanaca a zbog slabih veza s ostalim kršćanima udaljavali su se i stvarali neke posebnosti koje su ih dovele do stvaranja potpuno nezavisne crkvene organizacije. Počevši od 410. g. održano je nekoliko pokrajinskih sabora a kao

rezultat toga nastala je samostalna Crkva s biskupima i primasom koji je dobio naziv *katolikos* i postao vrhovni patrijarh perzijske Crkve.

U povijesti ove Crkve je bilo i nekoliko raskolničkih shizma od kojih je najpoznatije nestorijevstvo koje je odbacivalo formulaciju Kalcedonskog sabora o hipostatskom jedinstvu dviju naravi u jednoj Kristovoj osobi. Najčešće ih nazivaju jednostavno nestorijanci ili asirski kršćani, iako oni sebe radije nazivaju "istočni kršćani", "mešihaje" (tj. Mesijini sljedbenici), ili "nazareni". Nazivi "kaldejski kršćani" i "malabarski kršćani" odnosi se nestorijance koji su se sjedinili s Katoličkom crkvom a služe se antiohijskim ili istočnosirijskim obredom.

Perzijski se obred razvijao samostalno bez jačih komunikacija s ostalim kršćanskim Crkvama, osim nekih utjecaja iz Antiohije. Zbog toga su u njemu sadržani najdrevniji elementi antiohijskog obreda i uopće najdrevniji elementi kršćanske liturgije. Najstariji primjerak anafore Addai i Mari uopće nema posvetnog obrasca. Stručnjaci se spore da li je to izvorno bilo tako ili je posljedica kasnijih zloporaba.

U njihovim je crkvama svetište odijeljeno od ostalog prostora u crkvi s kojim se komunikacija odvija kroz jedna "sveta vrata". Liturgijski su napjevi bogati, svi liturgijski obrasci razrađeni u starodrevnom semitskom duhu.

Danas je broj pripadnika ovoga obreda vrlo malen, oko 75.000. Od toga oko 20.000 u Iraku, oko 10.000 u Siriji, oko 2.000 u Indiji i oko 20.000 u Americi. Sjedište im je u San Francisku gdje stoluje njihov katolikos.

3.8.6. Koptski obred

Ime dolazi od grčke riječi "aegiptos = Egipćanin" koji u arapskom zvuči "al-gupt", otuda "kopt". Koptima nazivamo egipatske kršćane koji se služe koptskim jezikom u području Aleksandrije. Ta je Crkva apostolskom podrijetla. U početku su koristili grčki jezik u bogoslužju. Pripadala su im slavna imena, kao npr: Sv. Atanazije, Sv. Ćiril Aleksandrijski, Sv. Antun Pustinjak i mnogi drugi.

Kristološke borbe u 5. st. podijelile su egipatske kršćane: *kopti*, monofiziti i *melkiti*, prihvatili "kraljevu" kalcedonsku definiciju. Melkiti su zadržali grčki jezik u liturgiji, a kopti su preveli liturgiju na svoj jezik. Kasnije su upotrebljavali i arapski jezik. I u koptskim je crkvama svetište odijeljeno od ostalih dijelova crkvene građevine u kojoj su određeni posebni odjelci za plemiće, za muškarce, za žene. Skoro redovito upotrebljavaju anaforu sv. Bazilija koja nije identična s bizantskom istoga naziva. U posebnosti koptskog obreda možemo ubrojiti pomalo neobičan oblik pokorničkog bogoslužja s tipičnim kađenjem koje je sastavni dio toga sakramenta.

Koptsko-ortodoksna Crkva ima oko 6 milijuna vjernika u 28 biskupija u Egiptu a postoje i manje skupine u Sudanu, Ugandi, Jordanu i Palestini. Na čelu je aleksandrijski patrijarh koji stoluje u Kairu. Kršćani su zapostavljeni u usporedbi s muslimanima, ali prednjače u školstvu, karitasu i izdavačkoj djelatnosti. Najtiražniji i najpoznatiji časopisi

(kao npr. “Al-Ahram”) su u rukama kršćana. Kopt je i nedavni tajnik OUN Butros Butros Galli.

3.8.7. Etiopski obred

Etiopija je većim dijelom kršćanska zemlja i ponosi se činjenicom da je jedna od najstarijih Crkava na svijetu, da je jedna od prvih prihvatila kršćanstvo i, unatoč teškim prilikama, u njemu ustrajala do danas. Prema predaji, prvi su navjestitelji Evanđelja u Etiopiji bili apostoli Matej i Bartolomej. Druga predaja tvrdi da je prvi apostol Etiopije bio eunuh etiopske kraljice Kandake, koji je, prema Djelima apostolskim, “hodočastio u Jeruzalem te se vraćao kući”, a na putu ga je pokrstio đakon Filip(Dj 8,26-30). Prema povijesnim svjedočanstvima, kršćanstvo su u Etiopiju donijeli monasi iz Aleksandrije u 4. stoljeću. Jurizdikcijski su ovisili o Aleksandriji sve do 1951. g. odkada su neovisni. Sjedište je u Adis Abebi. Struktura je Crkve u biti monaškog karaktera, a uključuje 11 biskupija u Etiopiji i jednu u Jeruzalemu. Vjernika ima oko 12 milijuna.

Zbog muslimanskih progona i pritisaka, nisu sačuvani stari liturgijski rukopisi pa je teško pratiti nastanak i razvoj etiopskog obreda. Prema onome što je ostalo do danas, vide se utjecaji koptske i antiohijske litrugije koji su dolazili preko putujućih monaha. Za razliku od ostalih kršćanskih Crkava, Etiopljani obilato upotrebljavaju apokrifne spise, posebno judeo-kršćanskog porijekla.

Specifičnosti etiopskog crkvenog graditeljstva predstavljaju okrugle građevine s oltarom u sredini. Oko središnje prostorije je veranda gdje stoji narod i kroz prozore može promatrati obred i slušati pjevanje i molitve. Pjevanje je obilato praćeno žičanim instrumentima i plesnim pokretima. Liturgijski jezik se zove “geez” što je staro egipatski jezik. Služi se najčešće “Anaforom dvanaestorice apostola”, što je, ustvari, Hipolitova anafora s neznatnim izmjenama. Osim te anafore, postoji još petnaestak drugih anafora.

3.9. Pregled zapadnih obreda

Rimska grupa	Nerimska grupa
1. Rimski obred	5. Keltski obred
2. Afrički obred	6. Galski obred
3. Ambrozijanski obred	7. Mozarapski (hispanski) obred
4. Zagrebački obred (?)	

3.10. Rimski obred

Rimski obred (dalje: RO) je najraširenij i najutjecajniji obred na Zapadu. Počeci i prvi razvoj toga obreda još nije u potpunosti osvijetljen ali, prema onome što su istraživači do sada utvrdili, može se rekonstruirati glavni kostur začetaka ovoga obreda i njegov kasniji razvoj. Moramo uzeti u obzir da je u Rimu, kao i u ostalim kršćanskim zajednicama toga razdoblja, u početku vladalo pravilo liturgijske improvizacije na temelju žive predaje. To je jedan od bitnih uzroka stvaranja različitih obreda u kojima je kulturološka odlika pojedinih naroda davala svoj pečat kršćanskim liturgijskim formulacijama i liturgijskim kretnjama. Rim će postati središte zapadnog tipa kršćanske liturgije koji će se razlikovati od svih istočnih liturgija.

3.10.1. Najstariji opisi

Najstariji opis euharistijskog bogoslužja u Rimu nalazi se u *Prvoj apologiji* sv. Justina, mučenika, napisan oko 155. godine.[72] Uz tu je tvrdnju potrebno istaknuti da navedeni opis misnog slavlja u Rimu odražava općenitu shemu euharistijskog slavlja koju su kršćani toga vremena prakticirali i na drugim mjestima.

Slijedeći važan dokument o korijenima i nastanku Rimskog obreda nalazimo u djelu *"Apostolska predaja"* Hipolita Rimskoga napisano oko 220. godine.[73] To nam je djelo inače važno za povijest kršćanske liturgije jer je to najstariji izvor koji donosi gotove liturgijske obrasce a ne samo opise ili parafraze. Djelo je izvorno pisano grčkim jezikom a sačuvan je samo prijevod na nekoliko različitih jezika među kojima je najpoznatiji latinski prijevod. Uz euharistijsku molitvu (anaforu, kanon), Hipolit donosi i druge obrede kao npr. posvećenje biskupa, prezbitera i đakona, postavljanje u službu udovica, čitača, djevica i poddakona, ketekumenat, krštenje i potvrdu, propise o postu, agapama i vremenski raspored dnevne molitve.

---

[72] Tekst u prijevodu vidi na str. 34.

[73] Prijevod teksta koji nas zanima donosimo na str. 35 i 36.

Tako iz Hipolitova djela doznajemo da je katekumenat trajao tri godine, krštavalo se u Uskrsnoj noći, već su prisutni obredi egzorcizama, duhanja, polaganja ruku, zaklinjanja, mazanja uljem, posvete vode za krštavanje. Krštenje se obavljalo uz ispovijedanje triju članaka vjeroispovijesti složene u obliku pitanja i odgovora.

3.10.2 Prijelaz s grčkoga na latinski liturgijski jezik

Kad je u Rimu liturgijska praksa došla do toga da možemo govoriti o nastanku jedne liturgijske forme koja se uvelike razlikuje od prethodne epohe, možemo govoriti o prvoj liturgijskoj obnovi. Činjenica koja je na vani obilježila prvu razdvojnicu između dviju liturgijskih epoha u Rimu jest prijelaz od grčkoga na latinski liturgijski jezik. To se odvijalo sigurno kroz nekoliko godina. Potvrdu toj tvrdnji nalazimo u dva pismena svjedočanstva. Rimski pisac Marius Victorinus u jednome svome pismu na latinskom jeziku 360. g. citira dio rimskoga kanona na grčkom jeziku.[74] To je siguran znak da se u to vrijeme rimski kanon molio grčkim jezikom kako je bilo i u Hipolitovo vrijeme. Međutim, dvadesetak godina kasnije, točije 382. godine, drugi rimski spis tzv. *Ambrosiaster* (Pseudoaugustinus) citira Rimski kanon na latinskom jeziku.[75] Nekako u isto vrijeme nalazimo neke dijelova euharistijske molitve i u spisu sv. Ambrozija *De Sacramentis* (4, 6, 27) koji su identični kasnijim tekstovima u Rimskom kanonu.

Taj prijelaz s grčkoga liturgijskog jezika na latinski u Rimu, dogodio se u vrijeme pape Damasa (366.-384.), oko 380. godine. Inače, papa Damas dobro uočava društveno-kulturne promjene u Rimu i nastoji tim promjenama prilagoditi i crkveni život. Poznato je njegovo zauzimanje za Jeronimov prijevod Svetoga pisma s hebrejskoga izvornika na latinski jezik.

Povjesničari se još uvijek spore o tome da li je Rimski kanon prijevod grčkoga predloška ili je izvorna tvorevina. Teško je zastupati sigurnu tvrdnju u tom pitanju jer nedostaju povijesna svjedočanstva. U svakom slučaju, u to je vrijeme već bila ustaljena struktura euharistijskih molitava pa je teško zaključiti koliko je bio prijevod a koliko nova molitva. K toj nejasnoći neki povjesničari liturgije upozoravaju na neke izraze u rimskom kanonu koji su tipično izrazi sv. Ambrozija. Npr. “oblatio rationabilis” = duhovni prinos. Uz to, najstarije svjedočanstvo za naš latinski kanon nalazimo u Milanu pa neki su skloni tvrdnji da je tvorac Rimskoga kanona Ambrozije a Damasova bi zasluga bila u tome što je to prihvatio u Rimu i svojim ugledom pomogao širenju i utjecaju na Zapadu. Neki su, pak, polazeći od činjenice da latinski teološki jezik nije počeo ni u Rimu ni u Milanu nego u Sjevernoj Africi (osobito u Kartagi), skloni pretpostavci da bi i latinski kanon počeo u tim rimskim provincijama.

Bilo kako bilo, prijelaz s grčkoga na latinski jezik u Rimskoj crkvi predstavlja odraz prilagodbe promijenjenoj situaciji Crkve koja već nije upotrebljavala grčki jezik kao svoj

[74] Usp. PL 8, 1094 B.

[75] Usp. CSEL 50, 268.

govorni jezik. Tim zahvatom su ostali na liniji sv. Pavla koji je opominjući Korinćane da molitva mora biti razumljiva, pisao:

> Moram moliti u Duhu, ali molit ću i umom ... Jer ako ti u Duhu (tj. u ushićenju i nerazumljivim jezikom) govoriš svoju zahvalnu molitvu, kako će neupućeni reći *Amen* na tvoju molitvu? On ne zna ništa što ti govoriš! Ti možeš reći lijepu zahvalnicu, ali to drugoga ne izgrađuje" (1 Kor 14,16-17).

Usputno napominjemo da je zadnji ostatak uporabe grčkoga jezika u rimskoj liturgiji sačuvan u Gelazijevu sakramentaru koncem 5. st. Taj sakramentar propisuje da đakon u obredu krštenja pita vjernike da li žele ispovjediti vjeru grčkim ili latinskim jezikom.

3.10.3 Stvaranje liturgijskih obrazaca i zbirka

S pojavom Hipolitove "Apostolske predaje" počinje vrijeme unaprijed pripremljenih liturgijskih obrazaca koji će se s vremenom početi skupljati u posebne zbirke obrazaca koji se u početku nazivaju "libelli precum" a kasnije "libri sacramentorum". Time počinje proces fiksiranja, ustaljivanja liturgijskih obrazaca i molitava. Sličan ambijent odražavaju i odluke afričkih crkvenih sabora koji zabranjuju uvođenje novih molitvenih obrazaca koji prethodno nisu pregledala "braća koja su bolje u to upućena". Neki od tih afričkih sabora određuju da se svi moraju služiti euhološkim obrascima koje su odobrili crkveni sabori ili se nalaze u zbirkama koje su pripremila ta "upućenija braća". Te zbirke liturgijskih molitvenih obrazaca nisu same po sebi stvarale liturgijsku reformu nego su posljedica te reforme i znak prestanka prvotnog slobodnog stvaralaštva i početka ustaljenih obrazaca.

Trojica papa: Leon (440.-461.), Gelazije (492.-496.) i Grgur Veliki (590.-604.) predstavljaju trojicu korifeja RO. Oni su pomalo izgrađivali liturgiju Rimske crkve na temeljima stare baštine i u ambijentu novonastaloga latinskog kulturnog ozračja. To se najviše odražava u novim liturgijskim obrascima na kojima se očituje rimska racionalnost, kratkoća i jasnoća. Oni su stvarali zbirke liturgijskih obrazaca koje su nam dragocjeni izvori za proučavanje nastanka i razvoja pojedinih obreda unutar kršćanstva posebno RO. Ukratko ih predstavljamo:

Leonov sakramentar (Sacramentarium Veronense) - Ova liturgijska knjiga pronađena u kaptolskoj knjižnici u Veroni često se naziva "Leonov sakramentar" a stvarno i nije sakramentar u pravom smislu te riječi (tj. zbirka obrazaca za misu i sakramente) nego je to zbirka molitvenih tekstova koje je nepoznati prepisivač prepisao u 6. stoljeću. Ona nikada nije služila kao knjiga za oltar iz koje se izravno molilo nego je to bila privatna zbirka više liturgijskih knjižica, "libelli precum". Nama je dragocjena jer su u njoj sačuvane neke drevne molitve, čak iz 4. stoljeća. Knjiga je raspoređena prema tijeku građanske godine.

Gelazijev sakramentar - Sačuvan je u samo jednom primjerku u Vatikanskoj knjižnici i to kao prijepis starijeg kodeksa koji se izgubio. Knjiga je pravi sakramentar koji se koristio za misu, krštenje, pokoru ... Dvije verzije ovoga sakramentara navode se kao *Gelasianus Vetus* (GeV), i *Gelasianus saeculi VIII* (Ge VIII).

Podijeljen je u tri knjige: *Prva* sadrži misne obrasce za došašće, Božić, korizmu i vazmeno vrijeme te obrede ređenja, katekumenata, krštenja, pokore, posvete crkve, posvete djevica. *Druga* knjiga sadrži misne molite o spomendanu svetaca i obrasce za nedjelje došašća. *Treća* sadrži "orationes et preces cum canone per dominicis diebus" (=molitve i prošnje s kanonom za nedjelje).

Grgurov sakramentar - I on ima dvije verzije: 1. *Hadrijanov* (prema papi Hadrijanu koji je primjerak ovoga sakramentara poslao franačkom caru Karlu Velikom) koji sadrži obrasce za papinsku liturgiju u Rimu; 2. *Padovanski* nastao za potrebe crkava izvan Rima.

Antifonal (Antiphonarium, Antiphonarius) - je liturgijska knjiga namijenjena rimskim crkvenim pjevačima, tzv. "schola cantorum". Redovito je donosila promjenjive dijelove mise određene za pjevanje: Introitus s odgovarajućim psalmom, Graduale i responzorij, Tractus, Aleluja sa svojim retkom, Offertorium i Communio s odgovarajućim psalmima.

Kapitular - je knjiga u kojoj su bili popisi svetopisamskih čitanja s naznakom blagdana, naziva knjige Svetoga pisma, početka i završetka čitanja.[76] Katkad su naznake za čitanja pojedinih blagdana stavljane na rubove Biblije kao marginalne bilješke s naznakama "incipit" i "explicit".

Lekcionar - je knjiga koja donosi cjelovite svetopisamske tekstove koji su se čitali u liturgiji. Prema sadržaju su nazivani: *Epistolare, Evangelistare, Epistolae cum evangeliis, Liber lectionum, Liber comicus.*

Ordines - su liturgijske knjige koje sadržavaju opis i upute za odvijanje obreda te redoslijed kretnja. Mi bismo danas rekli: neka vrsta ceremonijala.

Ordines Romani je najstarija zbirka obreda Rimske crkve. Potječu iz 7. i 8. stoljeća. Knjiga je nastala tako da je neki poštovalac rimske liturgije jednostavno zapisao ono što je gledao za vrijeme papinske liturgije. Glasoviti je liturgičar Andrieu priredio izdanje 50 tih "redova" - Ordines Romani = OR.

[76] Npr. "Die X mensis Maii. Natale sci Gordiani. Scd (=secundum) Math. cap. X,34-42. Nolite arbitrari quia veni pacem *usque* Amen dico vobis non perdet mercedem suam."

3.10.4. Obilježja Rimskog obreda

Rimski obred obilježava nekoliko posebnosti po kojima se razlikuje od ostalih obreda unutar kršćanstva. Najuočljivija posebnost RO jest latinski jezik. Međutim, specifična obilježja se ne iscrpljuju samo na jeziku. Liturgijski obrasci odražavaju poseban duh kojim su prožeti, duh koji mu donosi neke prednosti ali i neke nedostatke u odnosu na istočne kršćanske obrede.

U *prednosti* Rimskog obreda ubrajamo: kratkoća i jasnoća molitvenih izričaja, teološka preciznost, zajedničarsko-objektivno obilježje (tj. izražava osjećaje čitave bogoslužne zajednice), razumska trijeznost, suzdržanost prema subjektivnim čuvstvima i sentimentalnosti, smisao za strog stil i dostojanstven nastup. To ćemo najbolje pokazati na shematskom prikazu strukture jedne uskrsne zborne molitve RO:

ZAZIV: Deus, qui hodierna die per Unigenitum tuum aeternitatis nobis aditum devicta morte reserasti,	Bože, ti si na današnji dan po svome Jedinorođencu koji je nama, svladavši smrt, opet otvorio pristup vječnosti
MOLBA: vota nostra, quae praeveniendo adspiras, etiam adiuvando prosequere.	daj da naše molitve na čije si nas prinošenje potaknuo budu i dalje praćene tvojom pomoću
DOKSOLOGIJA : Per Dominum nostrum Jesum Christum ...	Po Gospodinu našemu Isusu Kristu ...

Istraživači uočavaju i *nedostatke* u liturgijskim obrascima ovoga obreda: obraćajući se prvenstveno razumu, rimske molitve kao da ne diraju maštu i osjećaje vjernika; oblik govora po pravilima rimske retorike i drevnog latinskog jezika izdiže se visoko iznad svakidašnjeg govora pa je prosječnim vjernicima redovito nedohvatljiv; molitvene obrasce RO nije dovoljno prožeo biblijski govor kao što je to kod crkvenih otaca, npr. Augustina i Ambrozija.

Ne treba biti previše dovitljiv da zaključimo kako prosječan rimski kršćanin 4. i 5. stoljeća, nije mogao lako shvatiti i posvojiti izričaj misnih molitava. Za kršćane kasnijeg razdoblja to vrijedi još i u višem stupnju. Upotrijebljeni izrazi nisu bili u svakidašnjem govoru, a često su bili u sebi višeznačni. Kratkoća govora i njegova vezanost uz retoričku formu samo su pojačavali nerazumljivost.

3.11. Pregled ostalih zapadnih obreda

3.11.1. Afrički obred

Ovaj se obred prakticirao na području sjeverne Afrike isključujući Egipat i Etiopiju. Sve do prodora muslimana, na tom je području cvjetalo veoma životno kršćanstvo koje je iznjedrilo velike teologe poput Tertulijana, Ciprijana, Augustina, Optata Milevitanskog ... U prva je tri stoljeća u Rimu prevladavao grčki liturgijski jezik uvjetovan političkim, kulturnim i trgovačkim običajima u Rimu. Afrika je već koncem 2. st. imala razrađenu latinsku terminologiju. Sâm je Tertulijan stvorio preko 800 novih kršćanskih termina. Afrička je liturgija već u to vrijeme, dakle čitavo stoljeće prije Rima, imala latinski jezik. U tom je ozračju sv. Augustin mogao reći da kršćani *habent enim linguam suam qua utantur... Melius ergo de ore christiano ritus loquendi ecclesiasticus procedit.* [77]

Sačuvano je veoma malo liturgijskih obrazaca koji su upotrebljavani u ovom obredu. Povjesničari liturgije prepoznaju neke liturgijske tekstove u ostacima galske i mozarapske liturgije iako to nije sasvim sigurno. S velikom se vjerojatnošću utvrdilo afričko porijeklo zbirke "Collectae psalmorum" koja potječe iz 5. stoljeća.

Inače, liturgijski se tekstovi afričkih crkava spominju na afričkim pokrajinskim crkvenim saborima u 4. i 5. stoljeću. Ti su sabori ispravljali i odobravali liturgijske zbirke tzv. "libellos". Genadije oko 475. g. spominje da je tvorac jednoga sakramentara biskup Voconius.

3.11.2. Ambrozijanski obred

U sjevernoj je Italiji bio veoma plodan crkveni život oko glasovitih središta: Akvileja, Ravena i Milano. Do danas je sačuvana samo posebna milanska liturgija poznatija pod nazivom "ambrozijanski obred". Ordo Romanus XIX koncem 8. st. milansku liturgiju naziva "ambrozijanska" i to je najstarije svjedočanstvo koje postanak toga obreda povezuje sa sv. Ambrozijem.[78] Tvrdnja da je Ambrozije tvorac cjelokupnog milanskog obreda pojavila se tek u 8. stoljeću, ali se već iz njegovih spisa vidi da su već polovicom 4. st. postojale razlike između milanske i rimske liturgije: računanje datuma Pashe, poljubac mira prije anafore, te, prema nekima, promljenjiva anafora galsko-mozarapskog tipa. Činjenica je također da je Milano imao desetak biskupa prije Ambrozija i dugu liturgijsku tradiciju, a navedene razlike između rimske i milanske prakse vjerojatno su posljedica utjecaja Istoka na milansko bogoslužje.

Sâm Ambrozije o tome piše: "Nama je poznato da Rimska crkva nema taj običaj (pranja nogu, moja opaska). Inače u svemu slijedimo njezin uzor i primjer. Ipak ona ne

---

[77] Enarratio in Ps 93,3

[78] O Ambrozijevu Ćivotu, naobrazbi i teoloćkim djelima općirnije vidi: SVETI AMBROZIJE, *Otajstva i tajne.* Preveo, napisao uvod i biljećke Marijan Mandac. Izd. SluĆba BoĆja, Makarska, 1986.

pozna običaj da se peru noge. Možda je - pripazi!- to izostavila radi velikoga mnoštva krštenika. Ima ih, međutim, koji to nastoje ispričati. Kažu da to ne treba činiti u otajstvu - kod krštenja već da noge treba prati kao gostu. Ali jedno je poniznost, drugo posvećenje. Uostalom, počuj da je riječ o otajstvu i posvećenju. Veli: ´Ako ti ne operem noge, sa mnom nemaš dijela´ (Iv 13,8). To ne govorim da bih druge krivio već da opravdam svoje dužnosti. U svemu želim nasljedovati Rimsku crkvu. Ali ipak i mi imamo ljudsku pamet. Stoga ispravnije čuvamo što se drugdje točnije čuva." [79] Veliki branitelj ovoga obreda na Tridentskom saboru i poslije njega bijaše sv. Karlo Boromejski koji je 1575. g. uspio dobiti od Pape trajno odobrenje ovoga obreda. Danas tome obredu pripada Milano i još 55 župa u biskupijama Bergamo, Lugano i Novara.

Posebnosti ovoga obreda: psalmi su prema Itali a ne prema Vulgati; večernja ima svoje lucernare (tj. liturgijsko paljenje svijeće); psalmi na Večernjoj imaju svoje zaključne molitve, tzv. "collectae psalmorum"; krštenje se obavlja uranjanjem; kod pričesti vjernik odgovara "Amen"; došašće ima 6 nedjelja; korizma počinje 1. korizmenom nedjeljom; korizmeni su petci aliturgijski ...

3.11.3. Zagrebački obred

Od osnutka zagrebačke biskupije 1094. g. uveden je i obred koji se u nekim dokumentima naziva "ritus Goricensis". Ta se liturgija prakticirala u crkvama zagrebačke biskupije sve do zabrane nadbiskupa Maksimilijana Vrhovca 1788. godine. Danas liturgičari nisu složni da se radi o tolikoj posebnosti ovoga obreda da se promatra kao zaseban obred.

Porijeklo, osobine i liturgijske kodekse ovoga obreda posebno je, na temelju liturgijskih kodeksa, proučavao dr. Dragutin Kniewald i o tome pisao u svome kapitalnom djelu "Liturgika" (Zagreb, 1937, 337-372) i u nekoliko nastavaka u "Katoličkom listu" 1940-1941.[80] Istaknuta je uloga biskupa bl. Augustina Kažotića koji je proveo neke redakcije u već postojećem obredu zagrebačke metropolitanske crkve prema tradiciji dominikanskog reda iz koga je Kažotić potekao. Također tu je istaknut i običaj pjevanja u pojedinim vremenima liturgijske godine što je zabilježeno u nekoliko izdanja pjesmarice "Citara octocorda", prvo izdanje 1701. u Beču. Tu je zabilježen običaj da se za vrijeme mise pjevaju narodne popijevke koje su u sadržaju prvog izdanja Citare naznačene u odsjeku: "Kojasze Hervaczkem Jesikom pri Szvete Messe popevati mogu". Neki današnji liturgičari smatraju da se ne može govoriti o posebnom obredu nego o obredniku prilagođenu ondašnjem običaju dominikanskog reda kome je pripadao biskup Augustin Kažotić.

3.11.4. Keltski obred

[79] *De Sacramentis,* III,5; Hrvatski prijevod preuzet iz izdanja: OTAJSTVA I TAJNE, str.169.

[80] O Zagrebačkom su obredu još prije ponešto pisali I.K. Tkalčić ("Katolički list" 1881, 1882 i 1895.) i Janko Barlè (Sv. Cecilija 1913, 23; 1915,22; 1919,78).

Kršćanska liturgija na prostoru današnje Irske, Škotske, u dijelu pokrajine Bretanje te u nekim monaškim samostanima u Švicarskoj (St. Gallen), Italiji (Bobbio), Francuskoj (Lexeuil) i Njemačkoj od 6. do 9. st. nosi obilježja različita od Rimskog obreda s nekim sličnostima s galskom i mozarapskom liturgijom. U čemu su se konkretno razlikovali od Rimskog obreda danas je teško utvrditi zbog nedostatka liturgijskih dokumenata iz toga razdoblja. Sačuvane su, naime, samo dvije liturgijske knjige u kojima zasigurno nije sačuvano sve blago ovoga obreda. Spomenuta dva izvora su: *Antifonar iz Bangora* (zbirka kantika, himana, molitava i antifona za časoslov nastao oko 680. g. a pronađen u samostanu Bobbio u Italiji i *Misal Stowe* s nastao na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće.

Tu su liturgiju gajili irski monasi sv. Kolumbana koji su u to vrijeme misionarili po europskom kopnu. Jedan rukopis iz 7. st. svjedoči o ovom obredu: "Britanes toto mundo contrarii, moribus romanis inimici, non solum in missa, sed in tonsura etiam." Slično ih optužuje i sabor 623. g. u mjestu Maçon: "Quoad a coeterorum ritu ac norma desciscerent, et sacra mysteria sollemnia orationum et collectarum multiplici varietate celebrarent."

3.11.5. Galski obred

Na području drevne Galije (velikim dijelom današnja Francuska) razvio se poseban obred koji se prakticirao na tom prostoru od 6. st. pa sve do vladavine Karla Velikoga koji je nastojao proširiti Rimski obred u cijeloj svojoj državi.

Početak ovoga obreda velikim je dijelom obavijen velom tajne zbog nedostatka dokumenata koji bi to osvjetljavali. Među znanstvenicima postoje tri hipoteze o izvoru galskog obreda:

- *Efeška hipoteza* - U Lionu, značajnom središtu ovoga obreda, stolovahu dva biskupa iz maloazijskog grada Efeza: Potin i sv. Irenej. Pobornici te hipoteze pretpostavljaju da su oni donijeli sa sobom običaje efeške crkve s kojom su trajno ostali u vezi. O tim vezama svjedoči i crkveni povjesničar Euzebije. Osporavatelji ove hipoteze ističu da je Lion bio više naklonjen Rimu nego Efezu što pokazuje i glasovita rasprava o datumu slavljenja Uskrsa koja se vodila koncem 2. i tijekom 3. stoljeća.

- *Milanska hipoteza* - Koncem 4. i početkom 5. st. Milano je bio značajno administrativno i političko središte pa neki iz toga izvlače zaključak da je bio i izvorište svih zapadnih nerimskih obreda. Svoje tvrdnje ti istraživači temelje na činjenicama da su biskupi Galije, Hispanije i Sjeverne Italije često tražili upute i pomoć od milanskih biskupa. Činjenica da se u Milanu dosta dugo zadržao grčki liturgijski jezik, tumačio bi porijeklo istočnjačkih elemenata u galskom obredu. Tako npr. biskup Auksencije (355.-374.) nije uopće znao latinski jezik, pa je sasvim normalno da je u liturgiju milanske crkve uveo mnoge elemente istočne, grčke liturgije.

- *Rimska hipoteza* - Prema nekim povjesničarima, galski obred je samo stari Rimski obred prije značajnijih liturgijskih reforma u 4. stoljeću. Svoju tvrdnju temelje, uglavnom,

na glasovitom pismu pape Inocenta I. upućeno 416. g. Decenciju Engulijskom u kome papa naglašava da su sve crkve na Zapadu poruku Evanđelja primile iz Rima. Na temelju toga, pobornici ove hipoteze pretpostavljaju da je iz Rima primljen i liturgijski obred. Protivnici ove tvrdnje upozoravaju na jasne istočnjačke elemente ...

Najprihvatljivija je pretpostavka: Liturgijski utjecaji preko Afrike dolaze u Hispaniju i južnu Galiju. U 4. i 5. st. liturgija se u Rimu već kodificirala i prestalo je vrijeme improvizacija. U Hispaniji i Galiji taj se proces odvijao i kasnije. Otuda značajnije razlike.

Značajnija su *obilježja glaskoga obreda:* euhološki tekstovi koji prethode i slijede iza riječi ustanovljenja euharistije u misi su raznoliki; obrasci su opširni s naglašenom dramatičnošću; običaj upućivanja poticaja zajednici prije blagoslovih molitava u kojima se anticipira sadržaj; prvi slučaj na Zapadu da se liturgija tumači alegorijski.

Najpoznatije *liturgijske knjige galskoga obreda* koje su sačuvane do danas: *Missale gothicum* (konac 7. st.); *Missale galicanum vetus* (druga polovica 8.st.) i *Missale Bobiense* (pisan početkom 8. stoljeća); Lekcionari: *Luxeuil* (7. st.); *Wolfenbuttel* (5-6. st.); *Würzburg* (oko 700. g.).

Tekstovi tih liturgijskih knjiga, za razliku od zgusnutih, trijeznih i teološki dubokih molitava RO, opširni su, uzvišenog govorničkog stila s naglašenom dramatičnošću što inače daje ton čitavoj galskoj liturgiji. Na takav stil utjecali su govori sv. Augustina, sv. Maksima i sv. Ambrozija koji su se obilato koristili u euhološkim tekstovima.

3.11.6. Mozarapski (hispanski) obred

Obred koji se prakticirao na Pirinejskom poluotoku i u južnoj Galiji (tzv. Narbonska oblast u koju spada i marijansko svetište Lourdes) od 6. st. nazivao se "mozarapski" po kršćanima koji su ostali pod vlašću Arapa. Početak se ovoga obreda poklapa s pokrštenjem Vizigota (koji su se pojavili u tim krajevima 414. g.) koncem 6. stoljeća. Glasovita su središta ovoga obreda: Toledo, Sevilja i Taragon.

Na formiranje ovoga obreda utjecala je liturgija afričkog i galskog obreda. Veze afričkih crkava s kršćanima na Pirinejskom poluotoku potvrđuju sačuvani dokumenti iz polovice 3. stoljeća: dva pisma sv. Ciprijana iz 254. g. iz kojih se vidi prisna povezanost afričke crke s hispasnkim crkvama, i vijesti o štovanju hispanskoga mučenika Fructuosus-a (+259.) u Africi. Nije na odmet istaknuti da je Kartaški sabor 254. g. u pitanju dvojice hispanskih biskupa libelatika zauzeo stav suprotan odluci pape Stjepana I. (254.-259). To pokazuje da je afrička Crkva imala veliki auktoritet u hispanskim Crkavama. Poznato je da je koncem 4. st. (između 397. i 400. g.) održan crkveni sabor u Toledu.

Godine 711. Arapi su pobijedili Vizigote i zauzeli skoro cijeli Pirinejski poluotok. Kršćansko se kraljevstvo suzilo na Asturijsku oblast. Ipak, mozarapski se obred sačuvao i pod arapskom vlašću i u malom kršćanskom kraljevstvu.

Koncem 8. st. pronio se glas da se među kršćanima pod Arapima širi novo krivovjerje (adopcionizam). Zbog toga je papa Hadrijan I. (772.-795.) pismeno opomenuo biskupe

Elipanda i Askarija. Radilo se, u stvari, nespretnim formulacijama koje je biskup Elipand upotrebljavao u pobijanju nestorijanizma. Zbog nedovoljne teološke naobrazbe i sâm je upao u krivovjerje koje je u svojoj tvrdoglavosti uporno branio pozivajući se na mozarapske liturgijske tekstove i svoje predšasnike među kojima je sv. Izidor zauzimao počasno mjesto. Zbog svega toga, u Rimu počinju sumnjati u pravovjernost cjelokupne hispanske liturgije. Takav je postupak osobito bio aktualan u vrijeme pape Ivana X. (914.-928.) i Aleksandra II. (1061.-1063.).Vrhunac protivljenja dogodio se za pape Grgura VII. (1073.-1085.) kad je taj obred bio zabranjen. U to se vrijeme toj liturgiji nije pripisivalo toliko krivovjerje koliko zapreka jedinstvu Crkve koje se htjelo postići jedinstvenom liturgijom. Istraživači smatraju da se stvarno radilo o političkim ciljevima. Kada je 1058. g. kralj Alfonz osvajao Toledo, veliku su mu pomoć pružili kršćani (mozarabi) u tom gradu. Kao nagradu za njihovu pomoć, kralj im je, među ostalim povlasticama, dao i to da mogu i dalje upotrebljavati svoju liturgiju. Tako je zahvaljujući vjernicima u sedam toledskih župa sačuvan obred koji se po njima naziva mozarapski, iako bi ga pravilnije bilo zvati hispanski.

Ta mozarapska povlastica nije bila po volji tadašnjem toledskom nadbiskupu Berardu (1085.-1124.) klinijevskom benediktincu, pa je na različite načine nastojao da se ukine mozarapska povlastica. Sumnja se da je zapovjedio da se uništi velik broj mozarapskih liturgijskih kodeksa.

Koncem 14. st. mnoge su liturgijske knjige ovoga obreda bile izgubljene ili uništene pa se pokazala potreba reorganizacije liturgijskih knjiga. To je obavio kanonik Ortiz. Tako je 1500. g. izdan "Missale mixtum secundum regulam beati Izidori, dictum mozarabes", a 1502. g. "Breviarium secundum regulam beati Izidori". Tom je prigodom određena i posebna grupa klerika koja je u toledskoj katedrali trebala vršiti bogoslužje po mozarapskom obredu.

Glasovita su imena ovoga obreda: sv. Leandro (540.-600.), monah i seviljski biskup, te njegov mlađi brat sv. Izidor Seviljski koji ga je naslijedio na biskupskoj stolici. Kao lako zamjetljiva posebnost ovoga obreda spominje se da su u 6. st. kršćani ovoga obreda prakticirali promjenjivu misnu anaforu koja je svaki dan bila drukčija.

4. RIMSKA LITURGIJA U SREDNJEM VIJEKU

LITERATURA: AaVv, *La Liturgia, panorama storico generale,* ANÀMNESIS 2, ed. Marietti, 1978, 227-235; ADAM A., *Uvod u katoličku liturgiju,* Zadar 1993, 36-41; CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Edizioni liturgiche, Roma 1978, 184-329; METZGER M., *Storia della liturgia.* ed. San Paolo,1996, 151-181; NEUNHEUSER B., *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali,* Edizioni liturgiche, Roma1977,71-98; ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* KS, Zagreb 1997, 253-262.

4.1. Povijesni okvir

Kad govorimo o povijesnom razdoblju srednjega vijeka, onda imamo na pameti razdoblje negdje od 500. do 1500. godine. Godine smo namjerno zaokružili radi lakšeg pamćenja.

Značajni događaji na političkom polju koncem 5. i tijekom 6. st. odigrali su važnu ulogu za kršćanstvo na Zapadu i liturgijske obrede kojima su se kršćani služili u svojim crkvama. Koncem 5. i početkom 6. st. nastaje glasovita seoba narodâ s istoka na zapad. Godine 452. Mongoli pod Atilom zauzimaju teritorij današnje Italije, 455. g. tuda haraju Vandali, 493. Teodorik uspostavlja vladavinu Gota. Od 530. do 555. g. bizantsko carstvo započinje zauzimati dio zapadnih teritorija. Godine 568. Longobardi postaju gospodari Sjeverne Italije. Slavenska plemena dolaze do Jadrana.

Zbog svih tih događaja, teritorij se Zapadnoga rimskog carstva komada u mnogo malih kraljevstava kojima su na čelu pripadnici novih plemena: ostrogota, vizigota, burgundijaca, vandala, franaka itd. Gradovi su, uglavnom, razoreni ili svedeni na male utvrde. Ekonomija je svedena skoro isključivo na poljoprivredno gospodarstvo. Uspostavljaju se seoske župe. Tako oslabljeno i raskomadano civilno društvo nije bilo u stanju nastaviti kulturnu tradiciju kršćanskog Zapada. Tu ulogu će preuzeti vjerske ustanove, prvenstveno samostani i biskupske kurije. U sjevernim krajevima Europe nositelji i širitelji vjere i kulture postaju irski monasi koji uspostavljaju glasovite samostane na teritorijima današnje Francuske, Švicarske i sjeverne Italije.

4.2. Romanizacija franačke liturgije

Za povijest zapadnog kršćanskog bogoslužja srednjega vijeka značajna je pojava germanskih naroda koji su, nakon seoba i mnogih ratovanja, prihvatili kršćanstvo i postali najutjecajnija grupacija na području današnje Europe. Početak, razvoj i učvršćivanja franačkog carstva bit će tijesno povezano s prihvaćanjem i učvršćivanjem kršćanstva među germanskim narodima.

U 7. st. Franci se koriste galskim liturgijskim obredom koji je bio dosta jednostavan. Kako se carstvo konstituiralo i učvršćivalo, pokazala se i potreba za ozbiljnijom i raskošnijom liturgijom. Utjecaji Rimskog obreda u tim krajevima u to vrijeme išli su preko monaha koji su u svojim misionarskim pohodima prenosili i rimske liturgijske obrede. K tome treba nadodati mnogobrojna hodočašća na grobove prvaka apostolskih Petra i Pavla u

Rimu. Hodočasnici su sa sobom nosili utiske i doživljaje liturgije u Rimu ali i prijepise liturgijskih obrazaca Rimskog obreda. Tako se širio utjecaj rimske liturgijske prakse na franačke kršćane. Taj početni proces romanizacije franačke liturgije, koji je trajao više od jednog stoljeća, snažno je podupro i službeno ozakonio *Pipin Mali* (741.-768.) koji je prigodom svoga krunjenja 754. g. uveo grgurovsku rimsku liturgiju na franački dvor, a time, malo po malo, i u franačko carstvo. Rimska liturgija nije odmah ušla u sve crkve franačkog carstva. To je bio samo početak procesa koji će intenzivnije nastaviti Pipinov sin *Karlo Veliki* (768.-814.) koji je među pothvate za uređenje carstva kao važno sredstvo uzeo i uređenje liturgije po uzoru na Rim.

Godine 785. papa Hadrijan šalje Karlu Velikom Grgurovski sakramentar koji će on pohraniti u dvorsku biblioteku u Achenu da bi to bio uzorak svim prepisivačima liturgijskih knjiga. Ono što je nedostajalo (npr. nedjelje po Duhovima i po Božiću), Karlo je naredio da nadopuni njegov teolog Alkuin. Svoj nadodatak Alkuin je razdijelio od Hadrijanova sakramentara glasovitim uvodom koji se navodi po početnoj riječi "Hucusque".[81] Navodimo dio toga predgovora:

> "Sve dovle ova knjižica sakramenata (sakramentar) izdana je sigurno od blaženoga Grgura ... Ali budući da ima i nekih drugih stvari kojima se zbog potrebe služi Sveta Crkva, koje je isti otac, vidjevši da su ih već izdali drugi, izostavio, zato smo se potrudili da ih kao cvijeće poljsko u cvatu uberemo i skupimo u jedno ispravljene i poboljšane te predoznačene svojim poglavljima položimo odvojeno u ovom kodeksu; da marljiv čitalac nađe u ovom djelu sve što smo smatrali da je nužno u našim vremenima, premda smo pronašli da je mnogo toga uvršteno i u druge sakramentare.
>
> Radi razlikovanja stavili smo u sredinu ovaj uvod: da bude jednoj knjižici kraj, a drugoj početak, tako naime da odsada svaki zna iz uredno poredanih istih knjižica što je izdano od blaženoga Grgura, a što od drugih otaca."[82]

To uvođenje rimske liturgije u franačke crkve nije bilo puko kopiranje nego prilagodba RO franačkim prilikama. Franačka je liturgija time obogaćena ali je i ova obnova obogatila Rimski obred koji se zbog toga za ovo razdoblje često naziva Rimsko-franački obred. Osjetivši da u Rimskoj liturgiji ima premalo mjesta za osjećaj i maštu, franački liturgijski obnovitelji su upravo na tom području nastojali obogatiti Rimski obred. U tom odabiru određenu su ulogu odigrali i ostaci galske i hispanske liturgije te germanski narodni običaji i pravila društvenog ophođenja.

Taj novi vid liturgije došao je posebno do izražaja u pojačanoj *dramatizaciji* pojedinih obreda, npr. Velikoga tjedna. Od tada potječe obred klanjanja križu, blagoslov ognja i uskrsne svijeće, procesija s grančicama na Cvjetnicu, raskošni obred posvete crkve,

---

[81] U novije vrijeme neki istraživači sumnjaju da bi tekst dodatka Grgurovu sakramentaru koji započinje riječju "Hucusque" bio Alkuinovo djelo. Auktorstvo toga dodatka radije pripisuju opatu Benediktu od Aniane. Opširnije o tome usp: NOCENT A., *Storia dei libri liturgici romani,* U: Anamnesis 2, ed. Marietti, Roma 1978, 155; METZGER M., *Stolira della liturgia.* ed. San Paolo,1996, 155-156.

[82] Prijevod preuzet iz: ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* izd. KS, Zagreb 1997,254-255.

pomazanja kod biskupskog i svećeničkog ređenja... Potvrdu za takvu liturgiju najočitije nalazimo u kodeksu "Pontificale Romano-Germanicum" koji je oko 960. g. napisan u benediktinskoj opatiji sv. Albana u Mainzu za vrijeme Otona I. pa se ponegdje naziva i "Otonov pontifikal". Takva je liturgija u 10. st. općenito već prihvaćena na Zapadu i to će postati polazna točka daljnjem liturgijskom razvoju na Zapadu. To je omogućila i, u to vrijeme već dobro uznapredovala, liturgijska dekadenca u Rimu.

4.3. *Alegorijsko tumačenje mise i apologije*

Potkraj 8. st. postupno se uveo običaj da se misni kanon izgovara tiho. To se opravdavalo shvaćanjem da te središnje riječi misnog bogoslužja treba zaštiti od nepoštivanja i da se sugerira veća mističnost. Istovremeno se ustalilo *alegorično tumačenje mise* kao ključ razumijevanja. Vjernici se poučavaju da iza svake liturgijske pojedinosti treba gledati dublje značenje koje je vrlo često bilo proizvoljno tumačenje. Jungmann veli: *Tumači se sve i svatko: osobe, ruho, crkveni pribor, vremenske oznake, radnje ... i to tako da otuda proizlaze sad ćudoredne opomene* (moralna alegoreza)*, sad ispunjenje Staroga zavjeta* (tipološka alegoreza), *sad opet događaji povijesti spasenja* (rememorativna alegoreza), *ili pak upozorenje na konačno ispunjenje* (eshatološka alegoreza).[83] Glavni su zastupnici alegoričnog tumačenja mise u ranom srednjem vijeku bili savjetnici Karla Velikoga Alkuin i njegov upčenik Amalar, biskup u Metzu.

Liturgijski obrasci izvornoga rimskog obreda obilježeni su objektivnošću i suzdržanom razboritošću. U srednjem vijeku ljudi su bili obuzeti prenaglašenim osjećajem nedostojnosti i grešnosti i to je ostavilo tragove i u liturgijskim molitvama. To je dovelo do umetanja mnogobrojnih pokajničkih čina i molitava u službene liturgijske molitve, osobito misne. To se naziva *apologija*.

Drevne liturgijske knjige rimskoga obreda sadržavale su samo obrasce bez ikakva opisa ili upute. Malo-pomalo su uvođene upute i poticaji što je skupljeno u posebne knjižice prozvane "ordines", koje su sadržavale rubrike i opise ceremonija.

4.4 Pokušaj uvođenja "čiste" rimske liturgije

Papa Grgur VII. (1073.-1085.) pokušava ponovno preuzeti određenu inicijativu i suprotstaviti se franačkom utjecaju vraćanjem na čisti Rimski obred. Današnji istraživači su složni u tome da su zahvati u navedeni Rimsko-franački pontifikal bili uglavnom na planu skraćivanja nekih tumačenja, izostavljanje obreda krunjenja kraljeva, nekih blagoslova i obreda tzv. "iudicia Dei". Takva će se liturgija u 11. i 12. st. nazivati jednostavno "Ordo Romanus", tj. Rimski obred. Ona će se nastojati u potpunosti prilagoditi obnovljenom rimskom duhu odbacujući sve što od toga odudara, kao npr. mise u slučaju sotonskog

[83] JUNGMANN J.A., *Missarum sollemnia,* I, 117.

opsjednuća, obrede tzv. "suda Božjeg" (ordalije), i svega onoga što bi graničilo s praznovjerjem.

Tako je nastao tip pontifikala koji se naziva "Rimski pontifikal 12. stoljeća" koji će mnogo utjecati na širenje RO po cijelom Zapadu. Posebno je to bilo nakon Prvog lateranskog sabora 1123. godine. Na liturgiji će se odraziti osnovno usmjerenje srednjovjekovne skolastike: stvaranje sinteze na svim područjima života i vjerovanja.

4.5 Liturgija prema običaju rimske kurije

Ono što je učinjeno u obnovi liturgije u 12. i 13. st. bilo je djelo rimskih papa. Oni su svojim autoritetom nastojali provesti određena poboljšanja kršćanske liturgije po uzoru na liturgiju koja se prakticirala u Rimskoj kuriji ("secundum usum Romanae curiae"), konkretno liturgija koju su prakticirali Pape i njihovi pomoćnici. Značajnije uređenje toj liturgiji postavio je papa Inocent III. (1198.-1216.) a nove prilagodbe uvrstio papa Honorije III. (1216.-1227.). Odlučujući doprinos širenju toga smjera dali su sljedbenici sv. Franje Asiškoga koji je preporučio da njegova "braća obavljaju časoslov po običaju Rimske kurije" kako je to prakticirano u katedrali sv. Rufina u Asizu. Odlučujući korak u širenju liturgije prema običaju rimske kurije dao je četvrti general Franjevačkog reda Haymo di Faversham koji je bio glavni tvorac liturgijskih knjiga prilagođenih novom tipu pokretnih redovnika misionara kakvi su bili sljedbenici sv. Franje Asiškoga.

Stvarno možemo reći da se u toj liturgijskog reformi nije radilo o obnovi koja je dolazila od vrha Crkve nego o obnovi koju su franjevci provodili zbog potrebe prilagođavanja svome načinu života i djelovanja. Budući da se franjevački red veoma brzo širio po čitavoj Europi, ubrzo se proširio i običaj da obavljaju liturgiju "secundum consuetudinem romanae curiae". Takva će liturgija prevladati skoro na čitavom europskom zapadu kroz cijeli Srednji vijek, a u mnogim elementima sve do naših dana.

Franjevački pristup liturgiji uvelike se razlikovao od ustaljene prakse dotadašnjih starih redova na Zapadu koji su bili više vezani na stalnost jednoga mjesta života i mjesta molitve. Tako su se benediktinci skupljali mnogo puta na zajedničku dnevnu molitvu jer su se, uglavnom , posvećivali "molitvi i radu" (Ora et labora!), a franjevci su, prema zamisli svoga utemeljitelja, trebali biti pokretni i aktivno sudjelovati u apostolatu, hodati po svijetu i propovijedati. Zbog toga im je bilo nespojivo s načinom života koristiti mnogo liturgijskih knjiga koje su bile preteške za nošenje i preskupe za prepisivanje i opremanje. Zbog toga su oni skratili mnoge tekstove i time smanjili obujam liturgijskih knjiga koje su postale mnogo praktičnije i prilagođenije pojedinačnom slavljenju pastoralnih radnika. Zbog toga su veoma brzo i lako prihvaćene od biskupijskog pastoralnog klera koji je bio okupiran mnogim pastoralnim brigama i najčešće primoran na pojedinačno slavljenje mnogih liturgijskih čina.

Moramo napomenuti da spomenuti Haymo nije stvarao nove liturgijske obrasce niti običaje. Njegov je posao bio redigirati postojeće tekstove, pojednostavniti i upriličiti liturgijske rubrike, bolje uskladiti misal i kalendar, praktična prilagodba liturgijskih knjiga

rimske kurije za putujuće franjevačke propovjednike. Tako je papa Inocent IV. oko 1244. g. odobrio franjevcima gradual, misal, antifonar, ritual i časoslov (brevijar) sastavljeni "prema običaju rimske kurije". Papin autoritet, brzo širenje franjevaca i praktičnost njihovih liturgijskih knjiga učinili su da je taj novi stil uglavnom prihvaćen u svim krajevima.

Takav razvoj je odraz ondašnjeg vremena koje je očitovao sv. Franjo Asiški: težeći za idealom potpune vjernosti evanđelju, poštuje i prihvaća Crkvu i njezinu hijerarhiju, teži u duhovnosti unapređenju osobnog momenta, dapače naginje onome što će kasnije uzeti više maha, odabiranju naime i promatranju onih otajstava života Kristova koja su kadra više dirnuti čovjeka, djelovati na njegovu osjećajno-voljnu sferu: rođenje, djetinjstvo, muka, smrt. Iz takvih tendencija i samo slavljenje liturgije više teži za pojedinačnim, a manje za zajedničkim. Plenarne knjige to omogućuju. U njih ulaze i dotada privatne molitve slavitelja, a slavitelj odsada za se govori i one dijelove koji se u isto vrijeme pjevaju. Sve je to još u 13. st. ostalo u granicama njegovih duhovnih ideala i sačinjavalo je onu sintezu kršćanske kulture te epohe, premda je već u sebi nosilo klice dekadencije što će se ubrzo i pokazati.[84]

Već tada počinje praksa pojedinačnog slavljenja sv. mise samoga svećenika s poslužiteljem, nastaje novo shvaćanje euharistijske pobožnosti po kojoj se euharistiji prvenstveno treba "klanjati", hostiju treba "vidjeti". Taj naglasak je velikim dijelom prouzročilo krivo naučavanje teologa Berangera (+1088.g.) koji je Kristovu prisutnost pod prilikama kruha i vina tumačio isključivo simbolički a ne na planu stvarne prisutnosti.

Kao kontra reakcija na takvo učenje uvedena je praksa podizanja hostije poslije pretvorbe (prvi put u Parizu 1210.g.), zvonjenje kod podizanja hostije, zapaljene svijeće, poklon i klečanje pred posvećenom hostijom. Naglasak je prešao na pretvorbu a sudjelovanje vjernika u cjelovitom misnom otajstvu pa i pričest ide u drugi plan. Više se pazi na to da se klanja Kristu prisutnom pod prilikama kruha i vina, a manje da se sudjeluje u žrtvovanju i pričešću postaje sudionik zbog čega je Isus i rekao: "Uzmite i jedite ... uzmite i pijte!" Euharistijsku pobožnost koja je započela u srednjem vijeku a kasnije će se razviti u potpunosti, možda najrječitije izražava pjesma "Klanjam ti se smjerno": Nastojanje Karla Velikog da se vjernici pričešćuju svake nedjelje, ili barem u korizmi, nije potrajao dugo. Početkom 12. st. *Ordo officiorum* Lateranske crkve insistira na pričesti svake korizmene nedjelje, ali primjećuje da se "narod premda se u korizmi svakodnevno okuplja u crkvi, ne pričešćuje se svakodnevno, kako bi trebalo". Rasprave o transupstancijaciji (pretvorbi) potiskuju sve ostale vidove Euharistijskog otajstva. Razvijaju se sve više privatne molitve za pozdravljenje Tijela Kristova, grade se sve viši i viši zvonici i sve veća i jača zvona, poklicanje pred Tijelom Kristovim nakon lomljenja hostije, običaj da se zadrže stisnuti prsti nakon što se dodirne posvećena hostija ...

U 12. st. razvija se veličanstvena *cistercitska crkvena umjetnost* koja prelazi od romanike na gotiku. Potvrdu za to možemo vidjeti na crkvama u cistercitskim crkvama u

[84] ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* KS, Zagreb 1997, 262.

mjestima: Chartres, Oviedo (Camera santa), Taragon. Sva ta veličanstvena ostvarenja odgovaraju profinjenosti i intimnosti, sklonost jednostavnosti i sabranosti, ali istovremeno očituju i jako naglašavanje dramatičnih kretnji što je prisutno i u umjetnosti i u liturgiji. To su preteče veličanstvneih katedrala 13. st. u kojima će se odraziti veličina skolastike: Reims, Strzburg, Westminsterska opatija, Bazilika sv. Franje u Asizu, S. Maria sopra Minerva u Rimu, La Sainte Chapelle u Parizu, Toledo, početak gradnje katedrale u Fineci.

Na području *slikarstva* ovu su epohu obilježila velika imena kao što su: Cimabue, Duccio di Boninsegna, Cavallini, Giotto, Arnolfo di Cambio i drugi. Svi ti i takvi zahvati na kulturnom i religioznom području očitovanje su jedinstvenoga kršćanskog genija koji je izgradio temelje novom svijetu ispunjenom veličanstvenom duhovnošću ali i naznakom početka udaljavanja od dosadašnjeg liturgijskog života i vjerničke pobožnosti koja je sve do tada obilježavala kršćansku liturgiju na zapadu.

Aktivno sudjelovanje vjernika u liturgiji postaje sve slabije. Ulogu naroda sve više i više preuzimaju klerici ili schola cantorum (pjevački zbor). Vjernici sve više postaju promatrači a sve manje aktivni sudionici liturgijskog slavlja. Od 9. st. prinose vjernika u naravi (kruh, vino, ulje ...) zamjenjuju novčani prilozi pa i to udaljava osjećaj konkretnog doprinosa euharistijskom slavlju.

4.6 Wilhelm Durandus i njegova liturgijska djela

Wilhelm Durandus (1230/31.- 1296.) je najznačajnija osoba u povijesti kršćanske liturgije u srednjem vijeku.[85] Veoma je dobro poznavao liturgijska djela svojih predšasnika ali i liturgijsku praksu svoga vremena na Zapadu. Po naobrazbi je bio pravnik što je dalo biljeg jasnoći njegovih tvrdnja, a konkretna pastoralna (biskupska) praksa uvećala praktičnost njegovih prosudba.

Svoje liturgijske ideje i poglede unio je u svoja dva glavna liturgijska izdanja koja su imala velik utjecaj na shvaćanje i razvoj liturgije u srednjem vijeku ali i kasnije: 1. nova redakcija *Pontificale Romanum*; 2. *Rationale divinorum officiorum.*

Durandus je priredio redakciju pontifikala računajući prvenstveno na potrebe papinske liturgije, ali i za potrebe dijecezanskih biskupa. Izrađen je u vremenu između 1292. i 1295. godine. Veoma se brzo proširio u mnogim dijecezanskim sjedištima i postao norma liturgijskog djelovanja. Durandus u svome djelu polazi od svakodnevnoga pastoralnog djelovanja želeći posvetiti svaki trenutak i svaki osobni i zajednički pothvat bilo vjernički bilo laički. To isto želi primijeniti i na svaku materijalnu stvar koja ulazi u konkretan ljudski život. Time se širila pobožnost koja afirmira vjernički osjećaj traženja božanskog pristanka svakom pojedinačnom pothvatu da bi se osigurao blagoslov i razvitak.

---

[85] Opširnije o tome usp: CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Note storiche, Ed. liturgiche, Roma, 1978,281-284; STICKLER A.M., *Durandus v. Mende,* u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, HERDER 1959, 611.

Durandus je pokušao odgovoriti na to dodajući upute (rubrike) koje su trebale bolje uskladiti stare obrede velikih svetkovina da bi one više dirnule vjerničke osjećaje i maštu. Zbog toga je on iz toga pontifikala uklonio sve što je striktno spadalo samo na papu. Kao izvor koristio je rimske obredne knjige, ali i druge izvore kojima je želio obogatiti svoj pontifikal pod vidom koji je gore naglašen. O tome najbolji poznavalac Durandova pontifikala Andrieu piše:

> Pontifikalna liturgija rimskoga obreda time je iznova oživljena krvotokom iz drugih pokrajina. Postajući manje lokalno rimska, postaje sposobnija vršiti ulogu sveopće liturgije. Kad Rimska crkva ulazi u druge Crkve, one u tome pronalaze nešto od svoje tradicionalne baštine. Katolička zbog svoje široke rasprostranjenosti, ona će to postati i zbog svoga nutarnjeg sastava. Tu su poglavlja za koja analiza ukazuje na sasvim suprotne adrese postanka: u nekoj posebnoj uputi očituje se propis najstarije rimske liturgije; u nekom određenom obrascu otkrivamo djelo nekoga keltskog monaha ili franačko-rimskoga klerika. Istraživanja nas upućuju koliko prema Rimu, toliko prema pokrajinama drevne Galije ili srednjovjekovne Franačke države ili čak preko Pirineja i na obale Bretanje, štoviše čak i na Istok ...[86]

Drugo je Durandusovo liturgijsko djelo *Rationale divinorum officiorum* (=Obrazloženje božanske službe) objelodanjeno prije navedenoga pontifikala. Termin *rationale* u naslovu djela odnosi se na natpis na odjeći hebrejskog svećenika na kome je pisalo: *Manifestatio et veritas* = Očitovanje i istina. Zbog toga Durandus u ovodu svoga djela piše:

> Tako će se i ovdje opisati i očitovati obrazloženja raznolikosti božanske službe koje u škrinji svojih grudi trebaju vjerno čuvati crkveni velikodostojnici i svećenici ... U stvari svaka Crkva ima svoja pravila po svome ukusu pa nije zabranjivo niti besmisleno štovati Boga i svece različitim pjesmama i napjevima od trenutka kad proslavljena Crkva, prema prorokovim riječima (Ps 44), uživa u raznolikosti, i u samom opsluživanju crkvenih otajstava raznolikost vrijedi kao običajno pravo."[87]

O stanju kršćanske liturgije u srednjem vijeku i o nivou vjerničko-teološke naobrazbe crkvenih službenika, možemo doznati iz riječi koje je Durandus stavio na početak svoga djela:

> Sve ono što se nalazi u bogoslužju, u crkvenim predmetima i ukrasima puno je znakovitosti i božanskih otajstava, i svako od njih nadilazi nebesku slatkoću, ako se nađe pametan istraživač koji će znati iscijediti med iz pećine i ulje iz najčvršće stijene ... Ali takvi

[86] M. ANDRIEU, *Le Pontifical romain au moyen âge.* T. III. *Le Pontifical de G. Durand* (Studi e Testi, 88), Città del Vaticano 1940.

[87] Prevedeno prema navodu u: CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Edizioni liturgiche, Roma 1978, 283-284.

(pastiri) danas - koje li žalosti - ili mnogi od njih, premda su svakodnevno zauzeti baviti se crkvenih stvarima i pokazivati ih u uredima, malo uče o njihovu značenju i razlozima njihove ustanove tako da su i narod i svećenici u neznanju za što će morati polagati račun *in die vindictae et irae.*

Zbog toga se Durandus prihvatio posla da čitateljima otkrije "skrivena otajstva božanske službe". Materijal je podijelio u osam poglavlja: u *prvom* raspravlja o Crkvi, njezinim dijelovima, ukrasima, posveti i sakramentima; u *drugom* poglavlju govori o crkvenim službenicima i njihovoj službi; u *trećem* o crkvenom ruhu; u *četvrtom* o misi i njezinim obredima; u *petom* o drugim vrstama bogoslužja općenito; u *šestom* o pojedinim nedjeljama, danima preko tjedna i Gospodnjim svetkovinama; u *sedmom* o blagdanima svetaca, bogoslužju posvete crkve i službi za mrtve; u *osmom* o računanju vremena i kalendaru.

Prema prikazu sadržaja vidimo da je to Durandusovo djelo prava liturgijska *summa* koja može poslužiti kao izvrstan izvor za proučavanje kršćanske liturgije na Zapadu koncem 13. stoljeća. Takva je bila liturgijska znanost. Da li je to bio i općeniti kršćanski mentalitet onoga doba?

4.7 Kršćanski mentalitet 12. i 13. stoljeća

Kršćanski mentalitet ovoga razdoblja osvijetlit ćemo kroz *sliku Crkve* koja se odražava u liturgiji, idealu pobožnosti i prakticiranju tzv. svete drame. Crkveni povjesničari uočavaju da se od 12. st. već uočava tendencija "centrifugalnih" gibanja u Crkvi o čemu Jungmann veli:

> "Crkva sve više postaje sociološka i zemaljska tvorevina ... Zbog toga neće imati skoro nikakav utjecaj na religiozni život."[88]

Zbog toga se nalazimo pred suprotstavljenim i čisto logičnim činjenicama u odnosu na duhovnu situaciju. "Zemaljska" Crkva je s jedne strane prisutna u svakoj vrsti očitovanja života - blagoslivljanjem i posvećivanjem ali i ekskomunicirajući i kažnjavajući - ona veoma malo osjeća vlastitu nutarnju organsku strukturu, teško prihvaća svijest da je prije svega zajednica koja se s Kristom klanja Ocu. Obredi se obavljaju veoma svečano ali izgleda da se time želi samo pozvati pojedince na nadnaravnu stvarnost, da bi svaki pojedinac razgovarao s Bogom.

I sami je Crkveni ambijent čini se to sugerirao. Romanički je stil naslijedila gotika. Baziliku sa tri lađe s moćnim zidovima i lukovima koji kao da žele obuhvatiti odozgo sve prisutne i postaviti ih u hijerarhijski odnos koji je bazilikalni plan već sugerirao jer je sve usmjeravano prema apsidi gdje je Krist vladao kao hrana po svojoj riječi i nadnaravnom

[88] Prevedeno prema navodu u: CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Ed. liturgiche, Roma 1978, 285.

kruhu, sada zamjenjuje bazilika koja opslužuje pravila gotičkog stila čija su kamenja i zidovi izgledali produhovljeno s vertikalnim izduženjima, ograničavajući se opisivanjem prostora stvarajući vlastito ozračje crkava s jednom lađom koju zatvara pravokutna apsida s visokim prozorima kao i na pobočnim pregradama da bi svjetlo prodiralo svugdje. Crkva je velika dvorana riječi. Upravo zbog toga su takve crkve tražene kod redovnika koji su se u to vrijeme posvećivali propovijedanju: dominikanci, franjevci, augustinci. To je početak fenomena koji će obilježiti malo kasnije razdoblje u liturgijskoj praksi i u raspravama: je li važnije slušati misu ili propovijed?

Gotika zacijelo nije bila samo stil gradnje nego je obuhvaćala cjelokupno javno i privatno područje kao način mišljenja i življenja. Nove su snage i reforme prodirale i u bogoslužje. Karakteristične su crte toga duhovnog stava: individualizam, subjektivizam i eticizam. To je korijen svega stvarateljskog i plodnog u gotici; to je također prauzrok svih težnja, sumnji i zdvajanja; u njima laganim snom spavaju klice gotičkog stvaranja i klice gotičkog rastvaranja. I gotički realizam koji se zatim sve više razvija u naturalizam, čedo je individualizma.[89]

U takvom se okruženju vjernik, potaknut zagrijanim propovijedima o predaji i razapinjanju Krista grijehom, nije pojačavao vjeru u Krista Otkupitelja čovjeka i poziv čovjeka na posvojeno djetinjstvo Božje i organski život mističnog Tijela Kristova koliko prvenstveno na pojedine momente Isusova života kao poticaj na kreposno djelovanje i odricanje od grijeha. Već je u karolinško doba Amalario tumačio misu kao "dramatsko predstavljanje povijesnog procesa Otkupljenja, prije svega Muke i Uskrsnuća Kristova". Sada se okvir proširio na utjecaj rađajućeg kršćanskog humanizma.

Slično će nam se predstaviti taj srednjovjekovni mentalitet na koncu 12. st. u savjetima koje je svojim učenicima dao *Bonvesin della Riva* u knjižici *De vita scholastica.*

> Kad imaš vremena, idi često slušati misu da bi vidio Krista rođena od Djevice majke i, vidjevši ga, pobožno mu se pokloni s punom vjerom i njemu preporuči sebe i svoju obitelj. Primit ćeš na kraju blagoslov po svećeničkim rukama. Taj ćeš dan, vjeruj mi, biti sigurniji...
>
> Poškropivši se svetom vodom, znamenujući se u ime Trojstva, smjelo uđi, s poštovanjem prema Gospodinu, u hram Gospodnji. Pokrij glavu, izbjegavaj ući rastresen: pobožno, šutke uđi unutra kako dolikuje. Pred oltarom s poštovanjem poklekni i klanjaj se: "Tražite najprije kraljevstvo Božje", rekao je Isus. Želiš li slušati svetu službu, zaustavi se, zauzmi mjesto s kojega se nećeš morati postiđen pomicati; stoj u miru, pažljivo slušaj božanske riječi, i u tišini u pogodno vrijeme ustaj ili sjedaj. Dok se obavlja služba (oficij), kreći se što manje i ne zvirkaj očima tamo-amo. Trebaš li pljunuti ili otkloniti s tijela nešto neugodno, uljudno ustani ako to mjesto dopušta. Dok se čita sveto Evanđelje otkrij glavu, učini znak križa na čelu. Pažljivo otvori uši riječi koja spašava i na kraju zahvali samom Gospodinu. Ako se spominje Djevičino ime, počasti ga dostojanstveno. Neka ti ime *Marija* ugodno odzvanja u ušima. Pjeva li svećenik ime *Isusa Krista*, prigni glavu i učini isto s poštovanjem. Dok se hostija podiže u svećenikovoj ruci, ta je hostija postala savršeni Bog i čovjek. Tada, dakle, prigni koljena, skini kokuljicu s glave,

[89] Usp. ADAM A., *Uvod u katoličku liturgiju,* HILP, Zadar 1993², 38.

pobožnim šapatom izreci četiri slijedeća stiha: "Zdravo, Tijelo Kristovo, rođeno od presvete Djevice, živo tijelo, savršeno božanstvo, istiniti čovječe; zdravo pravo spasenje, pute, živote i otkupljenje svijeta, neka nas tvoja desnica oslobodi od svih zala!"

Dok se podiže kalež, zadrži u sklopljenim rukama srce i izgovaraj stihove koji su ovdje napisani: "Zdravo, Krvi Kristova, presveto piće nebesko, vale spasonosni koji pereš naše grijehe! Zdravo, krvi, koja izvireš iz probodenih grudi Krista na križ obješenog, vale koji spašavaš, zdravo!" Kad otkrivene glave primaš poljubac mira prinesi bližnjemu usne i lice i reci: "Mir bio s tobom!" I veseo zbog Krista, ne odbijaj poljubac od starca ili siromaška. »ini ono što čine ostali razboriti vjernici, nastoj da ti učiteljica bude zdravi život naroda. Primit ćeš na kraju po svećenikovoj ruci blagoslov otkrivene glave, klečeći na oba koljena. Ako nešto prinosiš svećeniku ili na oltar, učini to iskrene duše i obavi s poštovanjem."[90]

4.8 Srednjovjekovna "sveta drama" i kršćanska liturgija

Već smo spomenuli da je već u karolinško doba Amalarij iz Metza tumačio misu kao "dramatsko predstavljanje povijesnog procesa otkupljenja, prije svega Muke i Uskrsnuća Kristova". U 12. i 13. st. taj će se proces produbiti i proširiti. Tome će doprinijeti mnogi elementi. Npr. većina naroda nije razumjela latinski jezik na kome se čitalo Sveto pismo u liturgiji, knjige Svetoga psima su bile rijetke i skupe, a mnogi su bili i nepismeni. Taj je nedostatak nadoknađivan propovijedima, u kojima se prepričavalo ono što bi se pročitalo na latinskom jeziku, te oslikanim zidovima i prozorima motivima iz Staroga i Novoga zavjeta, što je bila "Biblija za nepismene".

I sami su se klerici opirali intenzivnijem liturgijskom životu što nam pokazuje jedan tekst iz toga vremena:

> Svećenici se ne posvećuju otajstvima Crkve i oltara nego prije svega lakomislenim i ispraznim spektaklima. Tako su crkve, koje bi trebale biti kuće molitve, pretvorili u teatar i ispunili glumačkim spektaklima scenskih predstava... Uvode se nakazne maškare u značenju svjetovnih predstava, a naročito tri dana nakon Božića kada đakoni, podđakoni i svećenici sudjeluju u natjecanjima koji nalikuju žalosnim ludorijama: na očigled naroda predaju se plesu i neprikladnim gestikulacijama, pogazivši svećenički ures, umjesto da se oplemenjuju propovijedanjem riječi Božje ... [91]

Nasuprot tome, drugi su dopuštali takve običaje i opravdavali njihovo prakticiranje. Tako u jednom pismu koje je upućeno papi Inocentu III. 1207. g., između ostaloga stoji i ovo:

---

[90] BONVESIN di RIVA, *De vita scholastica,* ed. (Edidizione di E. Franceschini), Padova 1943. Usp. CATANEO, 288-289.

[91] Prevedeno prema: CATANEO, *Il culto ...,* 292.

> Kojom bi se to osudom zabranilo prikazivanje Gospodinovih jaslica, Heroda, Mudraca, Rahelina oplakivanja sinova, i sličnih stvari koje duše vjernika dovode više do ganuća i pobožnosti nego do putenosti, ili kada se za Uskrs predstavlja Gospodinov grob i druge scene da bi se potakla pobožnost. [92]

To je primjer pozitivnog pristupa takvim običajima "svetog" teatra koji se u većini mjesta prakticirao umjereno i korektno stvarajući ugodan pučki okvir liturgijskom otajstvu postajući tako pobožan čin i sastavni dio kršćanskog kulta. To će utjecati da se obogaćuje i službeno liturgijsko ruho, osobito paramente, misnice, grade se i ukrašavaju veličanstvene katedrale kojima se i dan danas divimo, odgajaju veliki kršćanski sveci (sv. Bernard, sv. Franjo, sv. Dominik, sv. Toma Akvinski, sv. Bonaventura, sv. Ante Padovanski, sv. Albert Veliki, sv. Gertruda ...

Kao i svaka druga značajna epoha u povijesti čovječanstva, i ovo razdoblje nosi u sebi pozitivna i negativna obilježja. Istaknut ćemo i jedna i druga da bismo mogli imati što objektivniji i nepristraniji sud o tom veoma značajnom razdoblju zapadnog kršćanstva.

Općenita obilježja pobožnosti - Ovo razdoblje očituje novu sklonost u pobožnosti: naglasak se stavlja više na nutarnji osjećaj, pojačava se "patos". Sve više se nastoji konkretizirati otajstvo, vidjeti i osjetno doživjeti. Naglašava se subjektivni doživljaj u odnosu na objektivnost vjerskog događanja. Nastaje običaj umnažanja, ponavljanja i usavršavanja forma i obreda što je odraz gotskog dodavanja novih elemenata tradicionalnoj liturgiji i pučkoj pobožnosti.

Nastaje i razvija se novi tip pobožnosti prema Gospodinu Isusu: pobožnost koja poprima realističnije oblike koji su usmjereni više na povijesne detalje koji su ljudskiji i intimniji. Isto se događa i u pobožnosti prema Djevici Mariji i svecima koji se tijesno povezuju s Isusovim ljudskim životom. Nastaju novi načini prikazivanja Krista raspetoga, a relikvije dobivaju istaknuto mjesto ispod oltara da ih vjernici mogu stvarno vidjeti.

Pozitivna obilježja - Ovo razdoblje zahvaća vrijeme kasne romanike i rane gotike. To su stoljeća velike životnosti i veličanstvenih djela na području duhovnosti, arhitekture i slikarstva. Neki s pravom ovo razdoblje smatraju vrhuncem kršćanskog utjecaja na zapadnu civilizaciju.

Liturgijska slavlja imaju odlučujuću ulogu na osobni i društveni život ljudi. Uz općenit utjecaj, nalazimo i veoma zanimljive konkretne detalje, kao što je to npr. zauzimanje Inocenta III. protiv binacija, ili poticaj sv. Franje Asiškoga da samo jedan svećenik slavi misu, a ostali se zadovolje prisustvovanjem toj zajedničkoj misi.

Negativna obilježja - U ovom se razdoblju stalno povećava razdvojenost između celebranta i vjernika. Vjernici se sve više i više pasiviziraju za vrijeme liturgijskih slavlja. Naglasak se stavlja na "gledanje". Pričest postaje sve rjeđa praksa, a privatne mise se umnažaju. Alegorijsko tumačenje liturgije postaje sve učestalije, čemu se žestoko protivio sv. Albert Veliki.

[92] Isto mj.

4.9 Štovanje B.D. Marije i svetaca

Kakvo je bilo štovanje B. D. Marije u srednjem vijeku ukratko je sažeo poznati istraživač povijesti kršćanske liturgije Jean Leclercq u naslovu svoje studije: *Grandeur et misère de la dévotion mariale au moyen-âge* (= Veličina i bijeda marijanske pobožnosti u srednjem vijeku). On ispravno zapaža da se ta pobožnost hranila na dva izvora: javni Crkveni kult i privatni zanos vjernika i svetaca. Ta su dva izvora utjecala jedan na drugoga. Dok se u 11. stoljeću marijanska pobožnost još uvijek poklapala skoro u potpunosti s liturgijskom pobožnošću, od 13. st. utjecaj privatne pobožnosti na marijanski kult postaje sve jači i jači.

Spomenimo samo primjer proširenja najpoznatije marijanske molitve *Zdravo Marijo.* Prvi dio te molitve preuzet je iz evanđelja i u kršćanstvu je bio prihvaćen od davnina kao marijanska antifona. U 13. st. toj se antifoni nadodaje riječ *Isus* što je bio početak proširenju te molitve. Najprije se nadodao zaziv *Sveta Marijo, moli za nas grešnike* da bi se u 14. i 15. st. nadodale i ostale riječi koje su i danas u uporabi. Dominikancima se pripisuje da su uveli običaj mnogobrojnih ponavljanja molitve *Zdravo Marijo.* Spominje se broj od sto i dvjesto puta što su svaki put pratili poklicanjem.

Druga je najraširenija marijanska molitva *Zdravo Kraljjice* nastala u prvoj polovici 12. st. u 13. st. se veoma brzo raširila zahvaljujući franjevcima koji su 1249. g. uveli običaj da se ta molitva pjeva nakon povečerja. Taj se običaj svidio mnogim drugim redovnicima i bratimima pa su je uvodili kao svečanu večernju pobožnost.

Manje raširen, ali ne manje znakovit, bio je običaj da su se u 15. st. u veoma poznati himan *Te Deum laudamus* (= Tebe Boga hvalimo) ubacile i pohvale Blaženoj Djevici Mariji. Tako u nekom rukopisu čitamo:

Te Matrem laudamus, Te Dominum confitemur,

Te aeterni Patris praeelectam veneramur.

Tibi omnes Angeli, tibi Coeli et universae Potestates

Tibi Cherubim et Seraphim, humili nobiscum voce proclamant:

Ave, Ave, Ave Maria Virgo Theotocos

Pleni sunt coeli et terra majestate Filii tui ...[93]

Iz toga je vremena i običaj da se zvonom označava vrijeme molitve *Anđeo Gospodnji.* Najprije se zvonilo samo uvečer, potom i ujutro te nakraju ujutro, na podne i uvečer što se zadržalo sve do naših dana.

U širenju srednjovjekovne marijanske pobožnosti veliku su ulogu odigrale *Gospine bratovštine*. Prvu je takvu bratovštinu osnovao dominikanac Petar iz Verone u Milanu 1232.

[93] Usp. CATANEO, *Il culto ...,* 312.

g. odakle su se ubrzo raširile, najprije po drugim talijanskim gradovima, a potom i dalje. Gorljivi su širitelji marijanskih bratovština bili oci dominikanci.

Marijanske su bratovštine širile pobožni običaj da je subota posvećena Mariji. Za to su navodili 5 razloga:

- u jednoj se crkvi u Carigradu častila Gospina slika pokrivena jednim zastorom ("pokrovom") koji bi se, sam od sebe, u petak navečer podizao i ostao tako do subote navečer kad bi se ponovno spustio.

- samo je Gospa sačuvala vjeru u Isusa od Velikog petka do Uskrsa.

- subota uvodi u nedjelju koja je slika kraljevstva nebeskoga: Marija je vrata u nebo.

- subota je smještena između dana kazne i dana radosti: Marija je posrednica između trpljenja i sreće.

- Bog se odmorio od stvaranja u subotu, a tako je učinio i kad se zaustavio i na Djevici Mariji.

Teško se odlučiti koji je od tih pet razloga bio dominantniji u širenju marijanske pobožnosti u kasnom srednjem vijeku. U svakom slučaju, marijanski su se blagdani umnažali. Tako Grgur XI. (1370.-1378.) odobrava blagdana Prikazanja B.D.Marije u Hramu (21. XI.) na temelju apokrifnih evanđelja, Urban VI. 1389. blagdan Pohoda BDM. Elizabeti. Franjevci gorljivo šire kult Bezgrešnog začeća BDM, a tome se žestoko protive dominikanci. Propovijedi su poprimale oblik teoloških disputa. Kasnija povijest Crkve pokazuje da su franjevci u tome bili uspješniji.

S marijanskim je kultom napredovao i kult svetaca. Tome je doprinio dosta i humanistički duh koji je i u pobožnosti tražio više ljudskog elementa. Kao primjer može nam poslužiti širenje kulta *sv. Josipa* koji se do srednjeg vijeka spominjao samo uz evanđeoske opise događaja uz Isusovo rođenje. Kad je sv. Franjo Asiški priredio prve jaslice i kad se taj običaj raširio, proširilo se i štovanje Marijina zaručnika sv. Josipa. To će još više pojačati vjerska skazanja koja su se održavala uz Božić, ali i franjevački propovjednici, osobito sv. Bernardin Sijenski. K tome treba pridodati i činjenicu da je sv. Josip postao zaštitnik udruge drvodjelaca.

Tri su se sveca osobito štovala kao *zaštitnici od kuge* koja je u to vrijeme bila prava pošast: sv. Roko, drevni mučenik Sebastijan i legendarni sv. Kristofor, koji je postao i zaštitnik pješaka.

Razvoj štovanju svetaca doprinijele su dvije činjenice: svetopisamska čitanja koja su ubrzo zamijenjena hagiografskim životopisima ili samo opisima mučeništva (tzv. passiones) najčešće protkanim fantastičnim legendarnim opisima čudesa. Štovanje relikvija postaje rašireno pomodarstvo koje utječe na izradu umjetnički veoma vrijednih relikvijara koji se postavljaju u blizini oltara. S tim u vezi povezuju se oprosti uz crkvu u kojoj se nalaze moći glasovitih svetaca. U tim su se crkvama nalazili popisi relikvija, ali i "libri indulgentiarum", tj. knjiga s popisom oprostâ.

4.10 Svijetle i tamne strane kršćanske liturgije u 14. i 15. st.

Kršćanski život u 14. i 15. st. na Zapadu obilježen je dvama glasovitim crkvenim saborima: u francuskom gradu Vienna (1311.-1312.) i u Konstanci na Bodenskom jezeru (1414.-1418). Liturgijski život u vremenu između ta dva sabora pokazuje pojačanu dekadencu liturgijske duhovnosti. U to razdoblje dolazi i tzv. "avinjonsko sužanjstvo" (1309.-1378) i zapadni raskol nakon smrti pape Grgura XI. 1378. godine, ukinuće templara i otimanje njihove imovine, žalosna sudbina Jana Husa (rođ. oko 1370. + 1414.), ekleziološke zablude Johna Wiclifa (oko 1320.-1384.) o Crkvi predodređenih, koncilijarizam (tj. naučavanje da je crkveni sabor iznad pape i da mu se papa mora pokoravati. Sve je to pripremilo teren za veliki zapadni raskol u 16. st. pod vodstvom Martina Lutera i njegovih sljedbenika.

Veoma je teško ukratko sažeti pregled liturgijskog života ovoga vremena. Zadovoljit ćemo se naznakama koje će označiti glavne smjernice i okvir liturgijskog života koji je bio, uglavnom, zajednički u krajevima zapadnog kršćanstva. Liturgijski se život odvija u župskim crkvama u kojima se slavi sakrament krštenja djece svakoga dana u godini. Nestaje ustaljena praksa da se to obavlja za vrijeme Uskrsnog bdjenja. Umnažaju se različite bratovštine koje se okupljaju oko pojedine crkve ili određenog oltara u toj crkvi. Tako nastaje prijelaz od crkvenog primata grada i katedrale na selo i župske crkve. To je imalo nekih pozitivnih strana, ali je u sebi nosilo klicu razaranja drevnog crkvenog liturgijskog duha. Tome je obilato doprinijela praksa nadarbina koja je od 14. st. pa nadalje biti otvorena rana srednjovjekovne Crkve. Različite privilegije u korištenju crkvenih nadarbina - koje su uvedene radi pravednije raspodjele crkvenih dobara i kao pomoć onima koji nisu imali dovoljno sredstava za život - proizveo je suprotan učinak: umjesto da nositelje crkvenih redova potakne na intenzivniji liturgijski život, taj im je život postao sporedno zanimanje. O tome nam zorno svjedoči jedan dokument već spomenutog sabora u Vienni (kanon 22):

> Potaknuti smo bez sumnje velikim smutnjama što nam zbog nemara pojedinih upravitelja nastaju, a ostaju nekažnjene i pothranjuju mnoge zaraze u rečenima. Mnogi crkveni službenici, nakon što su izgubili svako poštovanje prema crkvenom životu, umjesto da prinose Bogu žrtvu hvale, plod svojih usana u čistoj savjesti i pobožnosti duše, umjesto recitiranja ili pjevanja kanonskih časova, oni se šetajući prepiru i vode beskorisne, često neukusne, svjetovne i nedostojne razgovore; zakašnjavaju u kor, često bezrazložno izlaze iz crkve prije završetka službe Božje, katkad donose sa sobom ptice, dovode sa sobom lovačke pse, na njima nema skoro ništa od onoga što bi po odjeći i tonzuri spadalo na crkveni stalež. Tako slave božanske službe i tome prisustvuju potpuno nepobožno.
>
> Neki pak klerici i laici, osobito za vrijeme vigilija pred neke blagdane, za vrijeme dok bi trebali biti u crkvi na molitvi, ne stide se raskalašeno plesati na grobljima uz same crkve, katkada pjevaju (ljubavne) pjesme i rade mnoge bezobraznosti nakon kojih slijedi oskvrnuće crkve ili groblja, različite nečasne čine i zlodjela tako da je božanska služba u najviše slučajeva ometana uz povredu božanskog Veličanstva i na sablazan prisutnog naroda. Uz to, u mnogim se crkvama

obavlja bogoslužje s istinski nedostojnim posuđem, paramentama i drugim nužnim uresima za bogoslužje, usprkos činjenici da su nabavljeni na trošak samih crkava.[94]

Promatrajući kršćansku liturgiju izvana, mogli bismo zaključiti da je liturgijski život u to doba bio veoma bogat. Nedjeljno se bogoslužje odvijalo s najvećim mogućim izvanjskim sjajem. Nedjelja je bila obilježena istinskim počinkom koji je osiguravao i državni zakon. Kao primjer neka nam posluži podatak da je sinoda u Salzburgu 1456. g. odredila da gradske vrata nedjeljom i blagdanima moraju cijeli dan biti zatvorena kako ne bi topot konja i klapanje zaprega uznemirivalo građane u njihovu počinku. Uzmemo li u obzir da je barem jedan dan preko tjedna bio neki blagdan, onda proizlazi da su kršćani u to doba dosta vremena posvećivali bogoslužju i odmoru.

Središte kulta su bile stolne crkve sa svojim kaptolima i velikim brojem klera što je opsluživao te crkve. Tu su bile i mnoge opatijske i druge samostanske crkve u kojima je blagdanima odjekivala skladna služba božanskog časoslova i drugi liturgijski čini. Klerika je bilo mnogo a njihov je glavni posao bio sudjelovanje u svečanom bogoslužju i za to su imali pravo na dio crkvene rente od koje su se uzdržavali. U to su vrijeme poznati i tzv. *altaristi,* tj. klerici koji su živjeli na račun crkvenih posjeda a dužnost im je bila sudjelovati u bogoslužju u dotičnoj crkvi. Prema nekim izvještajima iz 15. st. samo u dvije crkve u Bratislavi je bilo 236 takvih altarista.[95] U mnogim europskim gradovima klerici su (ne računajući samostane) činili i do 20 % sveukupnog stanovništva. U njemačkoj je npr. jedna trećina sveukupnog zemljišta pripadala kleru.

Čitav je život na neki način bio obilježen dnevnom liturgijom. Zvona su svečano obavještavala početak kanonskih časova pa se po tome često ravnao i obiteljski život u nekom mjestu. Otuda potječu i neki ustaljeni nazivi, kao npr. *siesta* u Italiji i danas označava popodnevni odmor a došao je od španjolskog izraza za *hora sexta* tj. doba kad se u crkvi molio šesti molitveni čas. U Engleskoj se izrazom "noon" označuje podne, a taj izraz ne znači ništa drugo doli *hora nona*, te potječe iz kasnog srednjeg vijeka kad je deveti čas pomaknut s tri sata poslije podne bliže podnevu. Zvonjenje zvona u to vrijeme bio je poziv vjernicima da se pridruže molitvi redovnika u crkvi ili po svojim kućama.

Ovo je razdoblje ostalo obilježeno gradnjom veličanstvenih crkava kojima se i danas divimo. U mjestima je građeno i po više crkava, tako da su mjesta od desetak tisuća stanovnika imala po nekoliko crkava koje su se međusobno natjecale u izgledu i uresima. Stanovništvo tih mjesta se brinulo za održavanje i uljepšavanje crkava, ali i za uzdržavanje klerika koji su vodili brigu o tim crkvama i bogoslužju u njima. Zbog toga je liturgija u tim crkvama obavljana besprijekorno, barem izvana, i na visokoj umjetničkoj razini. Neki istraživači idu u procjenama dotle da govore o hipertrofiji u liturgiji toga vremena.

To je vrijeme produbilo velik jaz između klerika i laika u općenito na svim područjima u Crkvi, a na osobit način u liturgiji. Između kora u prezbiteriju u kome su bili samo klerici

[94] Prevedeno prema: CATANEO, *Il culto ...,* 296-297.

[95] Opširnije o tome i o preostalom dijelu ovoga poglavlja vidi: ZAGORAC, *Kristova sv. služba,* 264-272.

i ostaloga prostora u crkvi u kome su bili laici, nastajala je sve veća razdvojenost dok u mnogim mjestima nije napravljena i prava pregrada koja je u potpunosti zaklanjala pogled na oltar i kor za klerike. Iza te pregrade postavio bi se poseban oltar (tzv. *oltar za laike*) na kome se vršilo posebno bogoslužje za običan narod.

Sudjelovanje naroda u liturgiji - bilo je sve manje i manje. Ispravnije je reći da je narod samo promatrao bogoslužje, "slušao misu". Na razvoj takve prakse utjecalo je više čimbenika od kojih navodimo glavne:

- *latinski jezik* koji je većini naroda bio potpuno nerazumljiv;
- nepromljenjive misne dijelove (*Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus Dei*) što ih je stoljećima pjevao narod, sada preuzimaju klerici u koru;
- pjevački zborovi izvode polifone skladbe koje narod samo nijemo sluša;
- oltar se sve više pomiče u apsidu i udaljava od naroda, a grade se mnogi pokrajni oltari radi altarista koji imaju obavezu pojedinačnog slavljenja mise. Time se razbija jedinstvenost crkvenog prostora što onemogućava svako komunitarno bogoslužje.

Ipak je, uza sve navedeno, očitovano neko sudjelovanje naroda u bogoslužju što predstavlja samo ostatke nekada aktivnog sudjelovanja:

- pojavom prosjačkih redova *propovijedanje* je dobilo na važnosti i učestalosti. U najmanju ruku, župnici bi uz najavu blagdana barem ukratko to komentirali, a narod bi redovito nakon propovijedi pjevao neku pobožnu pjesmu na narodnom jeziku.
- na kraju propovijedi svećenik bi narodu naredio "molenja" a to bi se sastojalo u tome da bi on naznačio nakanu, a narod bi za svaku od tih nakana izmolio *Oče naš* i *Zdravo Marijo*. To je očito ostatak drevne *sveopće molitve* vjernika.
- *prinos darova na misi* odvijao se tako da bi narod u ophodu obilazio oko oltara (ili ispred oltara) i stavljao novčane priloge na oltar, što je ostatak nekadašnjega liturgijskog smisla prikazanja u kome vjernici prinose, daruju same sebe Bogu. Sada se to shvaćalo kao žrtva Bogu za osiguranje ispunjenja svojih nakana za žive ili mrtve. Pričest je postala veoma rijetka pa se to prinošenje dara na oltar shvaćalo kao glavni oblik sudjelovanja u misi.
- *gledanje sv. hostije* je često graničilo s praznovjerjem. Tako se spominjalo vjerovanje da vjernik koji vidi hostiju toga dana neće naglo umrijeti, oslijepiti, ogladnjeti i slično. Tko prisustvuje sv. misi za to vrijeme ne stari, duše pokojnika za koju se prikazuje sv. misa u to vrijeme ne trpe čistilišne muke ...
- *alegorijsko tumačenje mise* obilježava srednjovjekovni mentalitet koji je običnom narodu pokušao približiti liturgijsku znakovitost. Tako je svaki dio mise tumačen kao pojedini dio Kristove muke: svećenik obučen u misno odijelo značio je Krista obučena za porugu u bijelu haljinu, svećenikovo prelaženje s jedne strane oltara na drugu značilo je Kristov hod od jednoga sudišta do drugoga, pranje ruku iza prikazanja značilo je Pilata koji pere ruke.

- *liturgijske drame* (skazanja) su povezivane uz velike blagdane i željele su približiti narodu otajstva tih blagdana. Osobito su ti "misteriji" izvođeni o Božiću, u korizmi i o Uskrsu i trajali su i po više dana. Kao primjer navodi se da je u Frankfurtu 1492. g. izvedena Muka s 250 glumaca u nastavcima kroz 4 dana.

- iz toga razdoblja potječe običaj *uzimanja imena sveca na krštenju* koji postaje osobni zaštitnik krštenika u životu. To se kasnije proteže i na udruženja i cehove koji također uzimaju pojedine svece za svoje posebne zaštitnike: sv. Vid zaštitnik kotlara, sv. Sebastijan kovača, sv. Katarina kolara, sv. Martin krojača itd.

Tako je srednji vijek na svoj način posvetio čitav čovjekov privatni i javni život. Svako je zvanje posvećivano posebnim obredom i po tome smatrano kao osobita služba Bogu. I srednjovjekovni su vitezovi primali svoje članove uz posebne liturgijske obrede.

Zbog svega navedenoga, J. Hiuzinga je za ovo razdoblje rekao da je to "jesen srednjega vijeka".[96] Parafrazirajući tu izreku, možemo reći da je i kršćanski liturgijski život bio cvat u jesen. Liturgija je bila sjajna, bogata, posjećena od mnoštva naroda, ali nije više shvaćana kao sakrament Kristova djela spasenja nego kao neka prošlost o kojoj možemo pobožno razmišljati za vrijeme križnog puta ili molenja otajstava krunice. I to se pobožno razmatranje u većini slučajeva zaustavljalo na Kalvariji kod Isusova groba. Ako je i uključivalo Kristovu proslavu, otajstvo Crkve nije dosegnuto. Prisutna je bila vjera da je Krist nakon Uzašašća na nebo Bog, ali je izblijedjela misao da je on glava Crkve. A bez toga, Crkva ostaje samo zemaljska stvarnost. Tome je obilato doprinosio i način života većine klerika koji su glavninu svojih snaga trošili na brigu oko zemaljskih dobara i povećavanje crkvenih bogatstava.

U tom smo kontekstu isticali da Crkva srednjega vijeka nije imala nekog značajnijega utjecaja na religiozni život. A time je nestao i temelj komunitarnog shvaćanja i slavljenja liturgije. I sama crkvena zgrada u srednjem se vijeku razdijelila na mnogobrojne pokrajnje kapele koje su simbolički i stvarno razbijali osjećaj jedne zajednice. Tome su doprinijeli i mnogobrojni i sve utjecajniji redovnici koji su tražili i postigli da vjernici mogu "zadovoljiti nedjeljnoj dužnosti" bilo gdje a ne samo u župskim crkvama.

To je dovelo do toga da je izvorna kršćanska liturgija tonula u dekadencu a da se sve više i više umnažale različite pobožnosti i novi blagoslovi. Kult svetaca i njihovih moćiju poprima široke razmjere koji graniče s praznovjerjem. Sve manje se govori o nasljedovanju života svetaca, a sve više računa na njihovo zauzimanje kod Boga. Od prijašnjeg *immitaio* (=nasljedovanje, oponašanje) prelazi se na *invocatio* (=zazivanje).

Takav je kršćanski mentalitet proizveo mnoge liturgijske surogate, ali i pripremio teren za nezadovoljstvo mnogih i protestantsko odbacivanje takve liturgije i kršćanske religiozne prakse.

[96] J. HUIZINA , *Jesen srednjega vijeka,* Zagreb 1964.

5. RIMSKA LITURGIJA U NOVOM VIJEKU

5.1 Tridentski sabor(1545.-1563.) i liturgijska reforma

"Ecclesia semper reformanda = Crkva se trajno treba obnavljati!" Ta izreka ocrtava bitnu oznaku Crkve Kristove koja svoje djelovanje treba trajno provjeravati i ispravljati prema uzoru: Kristu Gospodinu. Katkad se dogodi da se Crkva uljulja u ustaljene forme i uspava u uvjerenju da nije ni potrebno uvoditi neku obnovu pa ni onda kad je na to upozoravaju njezina djeca. Onda Bog pripusti različite nevolje koje Crkvu prisile na preispitivanje vlastitog stanja i poslanja u svijetu u kojemu živi i djeluje.

Cijelo 15. i 16. stoljeće prepuno je gorkih pritužbi ne samo protivnika izvana, nego i vlastitih članova. Zov na reformu je postajao sve jači i jači i konačno se pretvorio u nasilnu reformu poznatu kao protestanstska reformacija. Već je od sabora u Konstanci (1414.-1418.) vladalo opće uvjerenje da Crkvu treba obnoviti "in capite et in membris" = u glavi i udovima, tj. u vodstvu i u članovima. Govorilo se o općenitoj crkvenoj reformi a u njezinu sklopu posebno o reformi liturgije. Bilo je nekoliko konkretnih poticaja. Tako npr. Nikola Kuzanski na crkvenim sinodama 1453.-1455. određuje da se isprave misali prema tipskom izdanju. Kamaldolski monasi predlažu papi Leonu V. da se uniformiraju misa, časoslov i ostali dijelovi kršćanskog bogoslužja. Peti lateranski sabor (1512.-1517.) u svojim je dekretima iznio više zaključaka o liturgiji, osobito o uklanjanju poganskih običaja i o potrebi posuvremenjivanja nekih liturgijskih obreda. No, izgleda da je to ostalo samo mrtvo slovo na papiru bez konkretnih utjecaja na kršćanski liturgijski život.

A nakaznosti u religioznom životu je bilo na svakom koraku. Odražavale su se u nezdravom štovanju svetaca i relikvija, u neobuzdanom hodočašćenju i svakakvim beznačajnim oblicima pobožnosti. Ta je pobožnost bila teško opterećena lakovjernošću, pretjeranom čežnjom za čudesima, praznovjerjem, pretjeranim strahom pred paklom i đavlom te bolesnom tlapnjom o vješticama.[97]

Moramo biti pravedni prema ljudima toga vremena i istaknuti i mnoge pozitivne strane i vrednote koje su ostavile svoj biljeg u velebnim crkvenim građevinama, u umjetničkim djelima religioznog sadržaja, u mnogobrojnim humanitarnim udrugama, svratištima, ubožnicama i prihvatilištima za nemoćne i siromašne. Sve je to nastajalo unutar crkvenih ustanova ili tijesno povezane s njima.

Martin Luter (1483.-1546.) je u svoje kritike crkvenoga života uključio i kršćansku liturgiju kasnoga srednjega vijeka, točnije osobno doživljenu liturgijsku praksu svoga vremena. Njegov stav, a iz toga će proizići i njegova kritika do odbacivanja samih temelja kršćanske liturgije, nastajao je postupno. On je spisima od 1513. do 1517. g. žestoko kritizirao učestalost indulgencija, pretjeranu množinu svetačkih slavlja preko godine (što je zamračivalo slavljenje Krista i povijesno-spasenjskih otajstava), prenaglašeni naravni

[97] FRANZEN A., *Pregled povijesti Crkve,* KS, Zagreb 1970, 200.

sadržaj pojedinih pobožnosti kao i pretjerani vanjski sjaj liturgijskih obreda. Sva je ta kritizirana praksa bila jako prožeta i potencirana organiziranom promidžbom skupljanja novca po čitavoj Europi za gradnju bazilike sv. Petra u Rimu.[98]

U svađama i prepirkama s Rimom od 1519. godine Luter je lansirao novo tumačenje opravdanja grešnika prenaglašavanjem milosrđa Božjega (što je postalo jedno od glasovitih Luterovih "sola": *sola Scriptura, sola fides, sola gratia* …), po kome Bog u svome beskrajnom milosrđu grešnika promatra kao pravednika i takvim ga proglašava. To će se odraziti na njegovo poimanje misnog bogoslužja koje se također progresivno mijenjalo. Njegov prvotni stav o misi, koji je još u duhu kršćanske predaje, možemo uočiti u jednom spisu iz ožujka 1520. godine.[99]

> Ova zajednička molitva je dragocjenija i djelotvornija od sva druge molitve, i zbog toga jer se okupljamo zajedno. Zbog toga se crkva naziva kuća molitve u kojoj se s istim osjećajima zajedno okupljamo i izražavamo naše potrebe i potrebe svih ljudi te zazivamo milost Božju. Ali to treba činiti sa svim srcem i ozbiljnošću tako da istinski osjećamo u srcu potrebe svih ljudi te molimo za istinsko suosjećanje s njima s pravom vjerom i nadom.
>
> A kada se za vrijeme mise tako ne moli, bolje bi bilo izostaviti slavljenje mise. U stvari, kako opravdati činjenicu da se mi stvarno okupljamo zajedno u kući molitve da bismo zajednički zazivali Boga i molili se za čitavu zajednicu, ako se potom raspršimo i razdijelimo molitve pa svatko moli samo za sebe ne zanimajući se za bližnjega, niti se brinuti za ničije potrebe? Kako će ta molitva postati korisna, dobra, ugodna i zajednička ili postati djelo toga blagdana i skupa vjernika? Što čine oni koji govore svoje vlastite molbe, jedan zbog jednoga , drugi zbog drugoga motiva, ako to nisu egoistične molbe koje su odvratne Bogu … O kako bi Bog htio da mnoštvo na taj način sluša Misu i moli tako da se k Njemu uzdiže složan i ozbiljan krik srca čitava naroda, koja bi neizmjerna snaga i kakva bi pomoć provrela iz te molitve! Što bi se moglo gore dogoditi svim zlim duhovima? Što bi se veće moglo učiniti ovdje na zemlji? Tako su mnoge pobožne osobe sačuvale svoju vjernost, a mnogi se grešnici obratili.
>
> Zar nije istina da Kršćanska crkva ovdje na zemlji nema ništa moćnije niti jače, protiv bilo koje nevolje koja je može zadesiti, od zajedničke molitve. Zloduh to veoma dobro zna i poduzima sve što može da bi spriječio tu molitvu. Dopušta da gradimo krasne crkve, ustanovljujemo mnoge dobrotvorne ustanove, sviramo na orguljama, čitamo i pjevamo, celebriramo mnoge mise uz veliku pompu: sve to njega ne žalosti, čak mu godi jer to smatramo za bitno i mislimo da dobro činimo. On dobiva ono što traži, kad moćna i plodonosna zajednička molitva na taj način ostaje zatrpana i zbog pretjerano upadljivih ceremonija nepovratno izgubljena. Jer kad je molitva nemarna, nitko mu ne može oduzeti nešto niti mu se suprotstaviti. Ali primijeti li on da mi želimo ostvariti tu molitvu, bilo to na njivi ili u štali, neće to mirno promatrati nego će jače zadrhtati i prestrašiti se takve štale nego svih visokih, prostranih i krasnih crkava, tornjeva i zvonika u kojima se obavlja takva

---

98 Opširnije o tome vidi: CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente. Note storiche,* ed. Liturgiche, Roma 1978, 343-353.

99 *Govor o dobrim djelima*, Tekst preveden iz nav. dj. str.344-345..

molitva. Stvarno ništa ne znači mjesto ili građevina u kojoj se okupljamo. Ono što vrijedi jedino je nepobjediva molitva koju mi složno izgovaramo pred licem Božjim.

Navedeni tekst je nastao u ožujku i u njemu se Luter predstavlja na liniji kršćanske srednjovjekovne predaje. Već u travnju toliko je zaoštrio svoje kritike da je potpuno zanijekao žrtveni karakter mise. U listopadu iste 1520. g. dokida crkvenu hijerarhiju i proglašava trostruko babilonsko sužanjstvo Crkve: zabrana pričesti kaležom laicima, naučavanje transupstancijacije, bezbožna zloporaba mise kao žrtve. Istovremeno je zanijekao sakramentalnost krizme, sv. reda, ženidbe i bolesničkog pomazanja. Priznao je sakramentalnost samo krštenju, svetoj večeri i pokori ali tumačeći to sasvim drukčije od Katoličke crkve.

Luterovi sljedbenici su ubrzo nakon njegove smrti - dosljedno ostvarujući učiteljeve dogmatske postavke - uklonili iz crkava oltare, svaki namještaj, križeve, svete slike. Crkvu su sveli na praznu dvoranu za naviještanje i tumačenje Svetoga pisma na živom jeziku. Luter nije podržavao takav potpuni zaokret. Naprotiv, premda je konačno potvrdio zabranu privatnih misa, privatnih ispovijedi i postova, za slavljenje večere Gospodnje zadržao je paramente i kretnje. Izbacio je misni kanon jer je uključivao ideju istinskog obnavljanja žrtve na križu, osim riječi posvete. Za dugo je vremena tolerirao na nekim mjestima obred podizanja hostije bojeći se ukinuti drevnu pučku pobožnost koja je željela "vidjeti" posvećenu hostiju.

Religiozni pokret prozvan *"devotio moderna"* - nova pobožnost, nije bila neprijateljski raspoložena prema Crkvi ali je mnogo naudila kršćanskoj liturgiji. Osnovao ju je nizozemac Gerhard Groote (1340.-1384.) oko 1380. godine. Takva je pobožnost težila prema naročitoj osobnoj unutrašnjoj pobožnosti koja svoju nadu ne crpe toliko iz sudjelovanja u crkvenom bogoslužju i sakramentima, nego mnogo više iz tihog promatranja Kristove muke i duha Propovijedi na gori. U poznatom djelu "Nasljeduj Krista" Tome Kempenca (+1471.), koji je potjecao iz kruga Grooteovih učenika "Braće zajedničkog života", Crkva i sakramenti jedva imaju kakvu ulogu. Težište se stavlja na osobno čitanje Biblije, a sakramenti - osobito sv. misna žrtva - ne doživljavaju se više kao sakramentalno posadašnjenje žrtve križa, već kao prigoda za osobnu pobožnu vježbu. Tim umanjenjem vrijednosti Crkve i sakramentalnog reda spasenja utirala je "devotio moderna" koja je po sebi težila za unutrašnjom crkvenom reformom, put Luterovu spiritualizmu.[100]

Kao primjer konkretnijeg zahvata na liturgijskoj obnovi toga vremena navodimo *pokušaj kardinala Franje Quiñoneza da obnovi časoslov*. On je po nalogu pape Klementa VII. započeo sa svojim kapelanima rad na izradi novoga časoslova. Želio je da u časoslovu više dođe do izražaja Sveto pismo, pojednostavni raspored i poprave čitanja iz životopisa svetaca. Tako uređen časoslov izdan je pod nazivom *Breviarium Sanctae Crucis* i od 1535. g. doživio više od 100 izdanja, što pokazuje da je takav pothvat prihvaćen oduševljeno, osobito od članova svjetovnog klera za koje je i bio prvenstveno prilagođen, jer je Quiñonez

[100] FRANZEN, *Pregled* ... 203-204.

imao na umu one koji ne mole časoslov u koru. Ali je naišao na veoma jaku oporbu svome djelu. Najglasniji je bio Joannes de Arce, španjolski kanonik, poslanik Karla V. na Tridentskom saboru koji je svoje tvrdnje potkrjepljivao slijedećim obrazloženjima: u vrijeme kad se pojavljuju tolike novotarije, ne treba ništa mijenjati; za obične klerike čitanje Biblije je štetno; posebno neće ničemu služiti čitanje Pavlovih poslanica; osim toga struktura starog časoslova sva je božanskog prava ili se bar temelji na božanskom pravu. To je zasigurno utjecalo da je Tridentski sabor (1545.-1563.) odbacio "Breviarium S. Crucis" koji je previše radikalno prekidao tradiciju posebno naglašavajući isključiv običaj privatne molitve časoslova.

Na Tridentu je liturgijska materija došla na red tek 1562. godine: o zloporabama što se pojavljuju kod slavljenja mise, o pričesti pod prilikama vina, općenito o misnom slavlju i slično. Nakon rasprava zaključeno je da se odluka o izradi i tiskanju jedinstvenih liturgijskih knjiga za čitavu Crkvu povjeri papi. Iz odredaba Tridentskog sabora proizlaze načela za lit. reformu:

- liturgijska se obnova mora nadovezati na dotadašnju liturgijsku predaju;
- time se mora dokrajčiti kaos koji je zavladao zahvatima reformatora;
- u reformi treba postupati strogo, svjesno i kritički te odstraniti sve dodatke koji su nespojivi s rimskim mentalitetom i rimskom liturgijom;
- mora se očitovati prvenstvo liturgijske godine, smanjiti broj svetačkih blagdana, votivnih misa, ostvariti liturgijsko jedinstvo, ali i sačuvati vlastitosti pojedinih krajeva. Mora se uvesti red u misu, uvesti opće rubrike koje su obvezatne za sve.

Rezultat saborskih odluka očitovao se u izdanju novih liturgijskih knjiga koje su postale obavezne za sve crkve na Zapadu:

- *Breviarium Romanum* 1568. (Pio V.);
- *Missale Romanum* 1570. (Pio V);
- *Pontificale Romanum* 1600. (Klement VIII.);
- *Caeremoniale Episcoporum* 1600. (Klement VIII.)
- *Rituale Romanum* 1614. (Pavao V.).

U buli Pija V. "Quod a nobis" kojom proglašava "Breviarium Romanum" izražena je namjera crkvenog učiteljstva kod reformiranja liturgijskih knjiga po uputama Tridentskog sabora: "Ukidamo prije svega ... novi časoslov, izdan od kardinala Franje ... i sve druge osim onih što imaju svoj propij već 200 godina zabacujući ... svaki drugi običaj ... naređujemo da se ovaj naš časoslov obdržava u svim crkvama svega svijeta te određujemo da se taj časoslov nikada više ne mijenja.

Način božanske službe koju su nekada brižno i mudro odredili vrhovni svećenici, osobito Gelazije i Grgur, te koje je Grgur VII. odobrio, tijekom vremena je skrenuo od staroga pravila. Zato je bilo potrebno da se ponovno prilagodi prvotnom pravilu molitve.

Rimski prvosvećenik "izabravši u Rimu nekolicinu prikladnih muževa ... pobrinuo se da stvar dovrši. Mi pošto smo se uvjerili da se oni u sastavljanju nisu udaljili od starih časoslova odličnih rimskih crkava, kao i naše vatikanske biblioteke, te da su osim toga slijedili neke uvažene pisce s toga područja, da su uklonili ono što je bilo strano i nesigurno i nisu izostavili ništa od onoga što je starom časoslovu bilo vlastito, odobrili smo ovo djelo i odredili da se izda.[101]

Pape su, dakle, postavile cilj da se liturgijske knjige obnove u duhu drevne rimske liturgije. Ipak, služili su se samo izvorima iz 11. i početka 12. stoljeća pa su ustalili stanje srednjovjekovnog razvoja. Propis da se u liturgiji ništa ne smije mijenjati djelovao je spasonosno u ono turbulentno vrijeme protestantskog potresa Crkvom, ali je doveo kršćansku liturgiju u kruto i nepomično stanje koje je trajalo skoro 4 stoljeća. Zbog toga se pobožnost povezala skoro isključivo s pučkim pobožnostima.

Reforma je uspjela pročistiti mnoge natruhe u liturgiju, ali su ostali neki elementi koji će utjecati na umanjivanje pravog liturgijskog duha. Nabrojit ćemo neke elemente: liturgija je i nadalje ostala, uglavnom, stvar klera koji je u koru ili prezbiteriju, odvojen od naroda, svečano obavljao bogoslužje na latinskom jeziku, bez aktivnog sudjelovanja laičkog dijela Crkve. Za narod je najčešće priređivana "skraćena" liturgija, npr. tihe mise, pričest samo pod jednom prilikom, odvajanje javnog bogoslužja od osobne pobožnosti vjernika koji se u liturgiji mogao samo klanjati Bogu prisutnom u euharistiji.

Ipak, obnoviteljski zahvat Tridentskog sabora urodio je trijumfalnom obnovom koja je stvorila svoj izraz u poslije tridentskoj duhovnosti baroka.

5.2 Liturgija u doba baroka (otprilike 1600.-1750.)

Za barok ozbiljni istraživači kažu da je "posljednja velika epoha kršćanske Europe".[102] Traje od konca 16. do polovice 18. stoljeća. To je vrijeme velikih kulturnih centara (Rim, Pariz, London, Beč, ...), vrijeme kolonijalizma, merkantilizma i imperijalizma. To je vrijeme velikana duha kao što su bili: Shakespeare, Descartes, Spinoza, Leibnitz, vrijeme velikih svetaca: Franjo Saleški, Robert Belarmin, Vinko Paulski ...

Po svemu je to još uvijek srednji vijek, ali pročišćen i obnovljen. Religioznost obilježava sve oblike života a u njoj dominira osjećajni subjektivizam, subjektivni kolektivizam i zanos za jedinstvom Katoličke crkve.

Religiozna barokna kultura je prvenstveno kultura svetkovina, fešta. Sve se nastoji izraziti kroz svetkovinu: teatar, pučke veselice koje koriste sve moguće glazbene izraze: polifoniju, pučko pjevanje, orgulje, žičani instrumenti. Umnažaju se i obogaćuju ophodi (procesije) i hodočašća. Specifična barokna svetkovina je "Tijelovo" koju obilježava

[101] Usp. ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* 270-271..

[102] NEUNHEUSER B., *Storia della liturgia atraverso le epoche culturali,* Ed. Liturgiche, Roma 1977, 117.

veličanstvena Tijelovska procesija s dramatskim prikazima, najrazličitijim barjacima, uniformiranim i kostimiranim licima, sviračima, mužarima itd.

Pobožnost je usmjerena prvenstveno *prema Kristu* i to prije svega prema euharistijskom Kristu: grade se i ukrašavaju veličanstveni tabernakuli u obliku kraljevskog trona i time prizivaju u pamet proslavljeno kraljevsko božanstvo, izrađuju se raskošne i skupocjene pokaznice, upriličuju veličanstveni obredi klanjanja Presvetom sakramentu. Pobožnost se sve više usmjerava prema "gorkoj muci" Kristovoj s prenaglašenim isticanjem pojedinih ikonografskih elemenata: rane, čavli, probodene grudi, trnova kruna. Sve je to usredotočeno na sve popularniju i sve raširenu pobožnost prema *Srcu Isusovu* koju osobito gorljivo šire pripadnici Družbe Isusove.

Razvija se i *pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji* osobito povezano uz nova hodočašća u marijanska svetišta i uvođenje novih marijanskih blagdana: Rožarica (1671.), Ime Marijino (1683.), Gospa Karmelska (1726.), Bezgrešna (1708.). Mnoge su marijanske pobožnosti povezivane uz Krista, kao npr. "Muka Isusova i plač Matere njegove", pa i uz Oltarski sakrament. Održavaju se mnoge trodnevnice i devetnice u čast Bogorodici i svecima, iako nešto manje nego u srednjem vijeku.

Liturgijski život u baroku je u uzletu pod utjecajem obnovljenih liturgijskih knjiga te zahvata pape Pija V. i njegovih nasljednika. O tome liturgičar Jungmann veli: "Na svim pravcima liturgijskog života očituje se na prvom mjestu karakteristično nastojanje usmjeravanja prema periferiji." [103] Liturgija nije prvenstveno aktivno sudjelovanje u Kristovu otajstvu nego prije svega teatralno audio-vizualno "prikazivanje" toga otajstva od koga će subjektivna, osobna molitva crpsti snagu za uzdignuće i izgradnju. Zajedništvo je prije svega moralno-asketska vrednota, a euharistija se izražava u pobožnosti. Time su obilježene barokne propovijedi koje žele prvenstveno utjecati na osjećaje i biti sredstvo ćudoredno-asketskog odgoja.

[103] JUNGMANN J.A., *Liturgisches Leben im Barock,* u: *Liturgisches Erbe* ... 1960, 118.

5.3 Liturgija u doba prosvjetiteljstva (iluminizma)

Literatura: ADAM A., *Uvod u katoličku liturgiju,* Zadar 1993, 45-46; CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Note storiche, Subsidia 13, ed. Liturgiche, Roma 1978, 416-515; FRANZEN A., *Pregled povijesti Crkve*, KS-Glas koncila, Zagreb 1970, 271-273; JEDIN H., *Velika povijest Crkve,* sv.III., KS, Zabreb 1976; KLAUSER T., *La liturgia della Chiesa occidentale,* Sintesi storica e riflessioni. Elle Di Ci, Torino-Leumann, 1971, 159-172; METZGER M., *Storia della liturgia. Le grandi tappe.* Ed. San Paolo, Cinisello Balsamo, 1996, 91-100; NEUNHEUSER B., Storia della liturgia attraverso le epoche culturali, Ed. lit. Roam 1977,121-125; ISTI, ; ISTI, *Il movimento liturgico: panorama storico e lineamenti teologici,* u: *ANAMNESIS,* vl.1, 11-30; ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* KS, Zagreb, 1997, 275-278.

Razdoblje prosvjetiteljstva obilježava novo stanje duha u 18. i početkom 19. stoljeća. Početak mu je u Engleskoj a veoma se brzo proširio na Francusku i Njemačku. To je prije svega misaoni pokret koji se, u ime razuma, borio za autonomnu slobodu duha, radikalno rušeći stare tradicije revolucijom provodio promociju autonomnog čovjeka sposobnog "da se služi svojim razumom a da pri tom ne treba vodstvo nekoga drugoga" (Kant). Prosvjetiteljski racionalizam je propagirao urođenu prirodnu religiju protiv objave koja je, prema njima, nepotrebna i čak štetna. Neki su francuski prosvjetitelji najavljivali Katoličkoj crkvi rat do istrebljenja. (Voltaire: "Écrasez l'infâme = Satarite bludnicu!"). Krvavi epilog takvog govora bit će Francuska revolucija. Drugi su bili blaži, ali ne manje opasni, ističući filozofiju deizma prema kojoj bi bit svake religije trebala biti spoznaja "vrhovnog bića", nada u vječni život i vjera da će svatko biti nagrađen prema svojim djelima. Na to bi, prema njima, trebalo svesti i kršćanstvo i kršćansku liturgiju. Tako je iluminizam donio Katoličkoj crkvi jednu od najtežih i najopasnijih kriza u čitavoj povijesti jer je u konačnici propagirao "kršćanstvo bez Krista, bez objave i bez spasenja!".[104]

Ipak, moramo priznati i neke pozitivne doprinose prosvjetiteljstva. Otvarajući nove misaone vidokruge omogućio je razbijanje zastarjelih srednjovjekovnih misaonih pogleda na život a time i napredak ljudskog duha bez čega se povijest novoga vremena ne može ni zamisliti. U taj napredak ubrajamo: ukidanje procesa protiv vještica i krivovjeraca, zabrana mučenja u sudstvu, dokidanje vjerske diskriminacije i promocija općih ljudskih prava.

Ovo će razdoblje obilježiti mislioci: Leibnitz, Locke, Hume, Wolff, te donekle Kant. Njihove ideje će širiti i popularizirati francuski enciklopedisti, talijanski prosvjetitelji, te Voltaire i Rousseau. Među značajne osobe koje su ostavile trag u tome vremenu treba ubrojiti i ondašnje vladare: Luja XIV, Josipa II. i Napoleona.

Takve će ideje i društveni potresi ostaviti dubok trag u umjetnosti i liturgiji. Na području umjetnosti osjetio se zaokret od pretjeranog baroka (rokoko) prema strogom klasicizmu. Na liturgijskom, pak, području prosvjetitelji su isticali važnost pojednostavljenja obredne prakse, poučno-odgojnu važnost kršćanske liturgije te komunitarnost. Kratko rečeno, liturgija ima prosvjetiteljsku ulogu u poučavanju i odgajanju naroda. Pod tim vidom je isticana važnost uporabe živoga narodnog jezika u liturgiji. U

[104] FRANZEN, 272.

svim tim pokušajima se osjeća kontra reakcija na pretjeranosti kasnoga baroka u procesijama, hodočašćima, egzorcizmima, umnažanjima različitih pobožnosti. Mnogi su od nabrojenih oblika pobožnosti u to vrijeme postale prazne izvanjske forme bez nutarnjeg sadržaja pa je, barem donekle, bila opravdana i reakcija na takvu praksu. Mnoge ideje koje su zastupali prosvjetitelji dobile su pravo javnosti u smjernicama Drugoga vatikanskoga sabora.

U pokušaje katoličkog prosvjetiteljstva ubrajamo slijedeće: Sinoda u Pistoji 1786., Kongres u Emsu 1786., jozefinistička reforma Marije Terezije i Josipa II. (1780.-1790.), neogalikanske liturgijske knjige 17. i 18. stoljeća, svetački lik M. Sailer-a (1741.-1832) i znanstveni doprinos Antonia Muratoria (1672.-1750.) u Italiji. Mnogi su crkvi ljudi druge polovice 18. st. bili prožeti prosvjetiteljskim idejama a ostali su odani sinovi Crkve. Nažalost, bezobzirno i pretjerano kritičarstvo koje je napadalo te katoličke prosvjetitelje dovelo je u sumnju sav pokret i nanijelo štetu Crkvi.[105]

Sažimajući opći pogled na ovo razdoblje možemo zaključiti da je iluminizam imao dosta pozitivnih liturgijskih ideja, kao što su npr: naglašavanje jednostavnosti u liturgiji nasuprot mnogim baroknim suvišnostima; usmjeravanje prema zajedničarskom duhu; davanje veće važnosti razumu kako bi se stvari bolje shvatile i istinski osvijetlile; prvi put je u povijesti Crkve naglašena potreba liturgijskog pastorala i isticanje da liturgija treba biti izvor života Crkve Kristove.

Mnoge liturgijske ideje iluminizma ozakonjene su nakon Drugoga vatikanskoga sabora. Kao primjer navodimo sinodu u Pistoji 1786. g. koja je preporučivala aktivno sudjelovanje vjernika u liturgiji, uporabu živoga lokalnog jezika u liturgiji, zabranu slavljenja više misa istovremeno u istoj crkvi, naglašavanje usredotočenosti na nedjelju i župsku misu na kojoj bi trebalo glasno izgovarati molitve a vjernicima dijeliti pričest hostijama koje su posvećene na toj misi. Inzistirala je na katehetskoj pripravi roditelja i kumova za krštenje koje bi trebalo obavljati za vrijeme Uskrsnog bdjenja.

Među negativnosti možemo ubrojiti da je iluminizam ipak veličinu liturgije samo promatrao izdaleka a nije uspio u nju uvesti vjernike. Liturgija je velikim dijelom ostala u granicama humanizma i racionalnog intelektualizma kao sredstvo ćudorednog odgoja čovječanstva a ne ostvarenje klanjanja Bogu u duhu i istini.

Taj kratki panoramski prikaz pokazuje da je prosvjetiteljstvo višeslojan i raznolik pokret u rasponu od izravnog i borbenog suprotstavljanja kršćanstvu, osobito Katoličkoj crkvi, preko isticanja skladnoga razvoja plemenite čovječnosti do pokušaja usklađivanja prosvjetiteljstva s iskonskim kršćanskim idejama. Mnogi su zahtjevi prosvjetitelja bili opravdani ali su često polazili sa sumnjivih pozicija, osobito nakon Francuske revolucije 1789. godine.

[105] FRANZEN, 273.

5.4 Klasični liturgijski pokret u 20. stoljeću

Literatura: ADAM A., *Uvod u katoličku liturgiju,* Zadar 1993, 48-53; CATTANEO E., *Il culto cristiano in occidente,* Note storiche, Subsidia 13, ed. Liturgiche, Roma 1978, 546-616; CHUPUNGCO – PECKLERS K., *Storia della liturgia Romana,* u: Scientia liturgica, v.1, Piemme 1998, 183-194; NEUNHEUSER B., *Storia della liturgia attraverso le epoche culturali*, Ed. lit. Roma 1977,133-138; ISTI, *Il movimento liturgico: panorama storico e lineamenti teologici,* u: *ANAMNESIS,* vl.1, 11-30; RADIĆ J., *Liturgijska obnova u Hrvatskoj,* Makarska 1966; ZAGORAC V., *Kristova svećenička služba,* KS, Zagreb, 1997, 278-288.

O točnom početku klasičnoga liturgijskog pokreta, što ga je papa Pio XII. opisao kao "prolazak Duha Svetoga kroz Crkvu", povjesničari se još uvijek spore. Stariji su više naglašavali ovisnost o 19. stoljeću, osobito s liturgijskim pothvatima Prospera Guéranger (1805.- 1875.) u opatiji Solesmes i njegovu utjecaju na benediktinske opatije u Njemačkoj i Belgiji, a kao službeni početak klasičnog liturgijskog pokreta uzimali su motu proprio Pija X. o obnovi crkvene glazbe "Tra le solecitudini" 1903. godine. Noviji istraživači ne niječu tijesnu povezanost liturgijskog pokreta 20. st. s onim u devetnaestom, niti važnost navedenoga dokumenta Pija X. kojim je službena Crkvena vlast uzela u svoje ruke tijek liturgijske obnove, ali stvarni početak klasičnog liturgijskog pokreta povezuju s nacionalnim kongresom u belgijskom gradu Malines 1909. godine i benediktincem opatije Mont César Lambertom Beauduinom.[106] U svome predavanju Beauduin je istakao važnost potpunog i aktivnog sudjelovanja svih kršćana u životu i poslanju Crkve osobito u liturgiji jako promičući preporuku pape Pija X. o čestoj pričesti.

Nakon toga kongresa uslijedio je zanosan rad na liturgijskom apostolatu na raznim područjima: liturgijski tjedni, časopisi, misali za vjernike na živom narodnom jeziku, nizovi liturgijskih predavanja za intelektualce, studijsko proučavanje povijesti kršćanske liturgije i tiskanje znanstvenih nizova, populariziranje liturgije preko malih brošura, letaka …

Cilj liturgijske obnove naznačio je A. Manser u 11 točaka: 1. Aktivno sudjelovanje puka u sv. misi; 2. Sudjelovanje čitave župe pjevanjem i pričešću kod sv. mise u nedjelje i blagdane; 3. Shvaćanje obred svetih sakramenata; 4. Poštivanje i pobožno primanje sakramenata; 5. Nutarnje i vanjsko proživljavanje liturgijske godine; 6. Pobožno štovanje svetaca i zaštitnika; 7. Pobožno sudjelovanje u bogoslužje za mrtve; 8. Prilagodba lijepih narodnih i obiteljskih pobožnosti u liturgiji; 9. Korištenje liturgijskih tekstova u pučkoj pobožnosti; 10. Oživljavanje liturgijskih propovijedi; 11. Unapređenje liturgijske znanosti, tiska i umjetnosti.[107]

Središte liturgijskog apostolata u Njemačkoj postaje benediktinska opatija Maria Lach, osobito od 1913. g. kada je za opata posvećen Idelfons Herwegen (1874.-1946.) koji će uz pomoć svoje subraće - osobito su se isticali Odo Casel (+1948.) i Romano Guardini (+1968.) - okupljati mlade ljude i uz prikladnu pouku s njima slaviti "misu u dijalogu" čime je promicano aktivno sudjelovanje vjernika laika u misi. Casel je održao stotine predavanja i tiskao mnoštvo članaka i knjiga u kojima je promicao misterijski vid kršćanske liturgije.

106 NEUNHEUSER, *Storia* ...134-135.

107 RADIĆ, *Liturgijska obnova u Hrvatskoj,* Makarska 1966, 11.

Upravo će te njegove ideje pomoći širenju i općenitom shvaćanju i prihvaćanju Crkve kao mističnog tijela Kristova što se simbolično ostvaruje u sakramentalnom sudjelovanju. Te će ideje još produbiti Guardini u glasovitom djelu "Duh liturgije". Caselova misterijska teologija će naići na veliko nerazumijevanje i suprotstavljanje nekih teologa koji su u tome vidjeli opasnost poganskog utjecaja. A. Mayer tvrdi: "Liturgijski pokret je započeo kad je katolicizam i katolici 19. st. izišao iz stava onoga pravno-organizacijskog stanja što su ga imali u krilu modernog vremena te su mogli ponovno postati svjesni da sačinjavaju jedan organizam u pravom smislu kao i toga da je njegova bit unutarnja… Kad je konačno pojam Crkve 19. st., ideja Crkve u društvenom, organizacijskom i pedagoškom smislu, iscrpio svoju vlastitu životnost, upravo je liturgijski pokret dao odlučujući doprinos stvaranju novoga pojma Crkve. To se dogodilo utoliko ukoliko je liturgijski pokret ljudima, oslobođenim fiktivnih struktura nekadašnjeg shvaćanja, predstavio ne neko novo lice Crkve nego njezino lice što je predugo ostalo u mraku; nastojao je, naime, približiti ono što je Crkva u svojoj najintimnijoj biti, tj. njezinu sakramentalnu bit i njezina liturgijska slavljenja: naučavao ih je da je Crkva 'otajstveno Tijelo Kristovo' ili Kristovo otajstvo što nastavlja njegovu ljudsku egzistenciju. Središte te nove crkvene zajednice, što je otkrivena u 'circumstantes', tj. u sudionicima liturgijskih slavljenja, ponovno je oltar. "[108]

Te su se ideje iz Belgije i Njemačke veoma brzo proširile po drugim zemljama u Europi i SAD. U Austriji je središnja figura bio Pio Parsch koji je neumorno promicao liturgijski pastoral osobito preko časopisa "Leben mit der Kirche ", u Francuskoj monasi opatije Solesmes koji naglasak stavljaju na znanstveno proučavanje povijesti kršćanske liturgije, osobito gregorijanskog korala, i isticanje estetske vrijednosti liturgije. U Italiji je središte liturgijskog pokreta postala opatija Finalpia s časopisom "Rivista liturgica" (izlazi od 1914.g.) te Gemeliev "Vivi con la Chiesa". U Španjolskoj je zančajno središte benediktinski samostan Montserrat, a u SAD St. John u Minesoti s časopisom "Orate fratres" koja od 1951. g. izlazi pod imenom "Worship".

Ideje liturgijskog pokreta koje su nastale u europskim zemljama, brzo su našle plodno tlo i u Hrvatskoj. Već u drugoj polovici 19. st. te se ideje osjećaju među hrvatskim cecilijancima, kako nazivamo glazbenike okupljene oko časopisa "Sveta Cecilija", koji 1906. g. osnivaju Cecilijansko društvo koje promiče glazbenu kulturu općenito, osobito crkvenu, te preporučuje glazbu kao oblik sudjelovanja u liturgiji.

Pročelnik liturgijskog apostolata među Hrvatima je bio bl. Ivan Merz, laik rođen u Banja Luci 1986. a umro 1928., blaženim proglašen 2003., čovjek "koji nije samo pisao i teoretski tumačio liturgijsku misao i liturgijsku molitvu, nego sâm bio lično utjelovljena liturgijska pojava od najkrupnijeg značenja po čitavu našu mladu liturgijsko-religioznu renesansu… Njegova ličnost je prebogat majdan za liturgijsku školu, bilo da se radi o temeljnim principima teološkog shvaćanja Crkve, religije, liturgijske molitve, javnog katoličkog kulta, misne žrtve, Euharistije, štovanja svetaca i liturgijske duhovnosti uopće,

[108] A.L. MAYER, *Liturgie in der europäischen Geistesgeschite,*Darmstadt 1971,432. (Prijevod: ZAGORAC, *Kristova*… 278.)

bilo da se radi o praktičnoj provedbi liturgijskoga života, upotrebe misala, crkvenog pjevanja, svečane pjevane Mise, oficija, crkvene godine, liturgijskih vanjskih znakova itd".[109]

Značajan preduvjet liturgijskog pokreta među Hrvatima bilo je prevođenje službenih liturgijskih knjiga na suvremeni hrvatski jezik da bi običan narod to mogao razumjeti i u tome aktivno i s razumijevanjem sudjelovati. Na tom području učinjeni su slijedeći prijevodi:

- *Rimski misal*, Zagreb 1921, u prijevodu Dragutina Kniewalda namijenjen laicima da mogu pratiti i bolje shvaćati misno slavlje. Koliko je bilo zanimanje za taj misal pokazuje 5 izdanja u razdoblju od 1921. do 1944. godine.

- *Rimski obrednik,* Zagreb 1929. odobren za liturgijsku uporabu.

- *Crkveni himni,* Zagreb 1936. u prijevodu Milana Pavelića. Veoma uspio prijevod jezično, stilski sa sačuvanom metrikom latinskog izvornika. Skoro su svi iskorišteni u kasnijim izdanjima časoslova.

- *Misni lekcionari (knjige svetopisamskih čitanja)*:

- IVEKOVIĆ, *Čitanja i evanđelja* ... Zagreb 1912;

- P. VLAŠIĆ, *Čitanja i evanđelja*...Dubrovnik 1921;

- Ostale liturgijske knjige koje je priredio fra P. Vlašić:

- *Božićni oficiji,* Dubrovnik 1921;

- *Obredi Velike sedmice*, Dubrovnik 1921;

- *Oficij za mrtve*, Dubrovnik 1922;

- *Mali oficij BDM,* Ljubljana 1938;

- *Bogoslužbenik ili zbirke Večernja i nekojih Jutrenja,* Dubrovnik 1923;

- *Novi obred Velike subote,* Zadar 1952.

- Fra Rufin ŠILIĆ je priredio vrijedan prijevod:

Uskrsno bdjenje i ostali obredi Velikog tjedna, Sarajevo 1956.

Priređena su i četiri Nacionalna liturgijska kongresa:

- *Prvi hrvatski liturgijski kongres,* Hvar, 4.-6. VII. 1936;

- *Drugi hrvatski liturgijski kongres,* Split, 12.-14. VII. 1938;

- *Treći hrvatski liturgijski kongres,* Đakovo, 2.-4. VII. 1940;

- *Četvrti hrvatski liturgijski kongres,* Zagreb 24.-27. X. 1940.

Svim zajedničkim pothvatima liturgijske obnove koordinirao je "Odbor za promicanje liturgijske obnove u hrvatskom narodu" kojemu je pokrovitelj bio hvarski biskup Miho Pušić.

[109] D. ŽANKO, *Dr. Ivan Merz, velika liturgijska duša,* Život s Crkvom, IV,br.2,46-47.

6. TEOLOGIJA LITURGIJE PREMA DRUGOM VATIKANSKOM SABORU

(MARSILI S., *La teologia della Liturgija nel Vaticano II,* u: La Liturgia momento nella storia della salvezza, Anamnesis, v.1, Marietti, 1979, 85-105)

6.1 *Od obnove rubrika do teološkog promatranja*

Enciklika Pija XII. *Mediator Dei*, po svemu sudeći, željela je naglasiti neke teološke vidove i zaustaviti u začetku novotarije u liturgijskoj praksi. A postala je, u stvari samo uvod u mnogo širu raspravu. Od godine 1951. do 1961. kada je najavljen Drugi vat. sabor, slijedili su jedan za drugim značajni papinski dokumenti koji su za bogoštovlje zacrtali prostor obnove koja je po zamisli Pija XII. trebala biti sveopća.

Donosimo redoslijed:

- 9. 02.1951: obnova uskrsnog bdijenja;
- 6. 01. 1953: uvođenje večernjih misa i nove odredbe o euharistijskom postu;
- 23. 03. 1955: dekret o pojednostavljenju rubrika u misalu i časoslovu;
- 16. 11. 1955: novi *Red velikog tjedna* s popraćen veoma pametnom pastoralnom uputom;
- 3. 09. 1958: *Uputa o glazbi u liturgiji* koja je pokušala, uglavnom, novim načinom govora suočiti se s problemom aktivnog sudjelovanja u bogoštovlju;
- 25. 07. 1960: *Obnovljen kodeks rubrika* koji preuređuje liturgijske propise proširujući načelo "pojednostavljivanja" iz 1955. kako na opće rubrike, tako i vlastite u časoslovu, misalu i liturgijskom kalendaru.

Objavljivanje "Obnovljenog kodeksa rubrika", koji je na brzinu objelodanjem u Rimu, a nakon toga su uslijedila nova tipska izdanja časoslova (1961.) i misala (1962.), mnogi su protumačili ne samo kao nešto neprikladno – jer u međuvremenu je najavljen ekumenski sabor koji se trebao naširoko pozabaviti bogoštovljem – nego se govorilo o suprotstavljanju Kongregacije obreda saborskom programu u liturgijskim pitanjima, premda je navedeni dokument objelodanjen kao motu proprio pape Ivana XXIII. Time se željelo postići slijedeće:

a) zadržati liturgijsku obnovu striktno na razini propisa (rubrika);

b) omogućiti da to bude ostvarenje opće liturgijske obnove što ju je programirao Pijo XII. i dovesti je da bude izvan Sabora;

c) na taj način blokirati program Ivana XXIII. prepuštajući Saboru samo proučavanje temeljnih načela liturgijske obnove u nastajanju.

Ono što je sigurno u pozadini toga pokreta, tu i tamo opravdano i zajamčeno zahtjevima što se ne mogu zanijekati pa čak i nekim pastoralnim rješenjima, očituje dvije tendencije. S jedne strane, željelo se sasvim jasno potvrditi centralizam u liturgijskim pitanjima. Taj je centralizam potaknut mnogim novinama koje su se pojavljivale svugdje, pa

čak i doslovno do onoga klasičnog stavljanja točke na "i", jer su se za tipska izdanja slagarima propisivala detaljna ortografija, velika i mala slova, točke i zarezi, stanke …

S druge strane, sve navodi na to da se "brižno i hotimice željelo podignuti pregradu između rubrika i bogoštovlja" (Schmith), u najmanju ruku tako da bi teološki vid liturgije – prisutan u enciklici "Mediator Dei" i u drugim dokumentima Pija XII. – bio blokiran i ostao na teoretskoj razini i ostao zatvoren i bez utjecaja na opću reformu što ju je programirala Kongregacija obreda.

Ipak treba priznati da, uza sva ograničenja, liturgijska obnova što ju je započeo Pio XII, počinje veoma odvažno napredovati, ako zbog ničega drugoga ono zbog pastoralnih motiva. Nije se mogla podržavati bez neke teološke podloge kojoj su često davali prigodu da se pojavi još otvorenije. Dovoljno je prisjetiti se važnosti što ga je imala obnova uskrsnog bdjenja u pastoralnom radu na razini osvješćivanja teološke stvarnosti pashalnog otajstva što će s Drugim vatikanskim postati ne samo ideja vodilja cjelokupne liturgijske obnove, nego će utjecati na čitav novi pogled na kršćanstvo kao "eklezijalno otajstvo".

Povijesnim pregledom ne tako lagana nastanka, polazeći od liturgijskog nacrta na razini priprave a potom preko rasprave na Saboru, želimo samo otkriti da je Drugi vatikanski utemeljio liturgijsku teologiju, ne polazeći a priori od istraživanja nego vođen novim iščitavanjem i novim načinom mišljenja o liturgiji pod pastoralnim ključem, toliko da bi trebalo biti više nego istinito govoriti, kad je riječ o Saboru, o "teologiji liturgijskog slavlja". Samo u toliko koliko je Sabor ostao vjeran ideji da stvori od liturgije izvorno "slavlje", bit će moguće nadići dva prejudicirana stava s kojima se, izgleda, liturgija već sada identificira, a to je stav tradicionalnog *liturgijskog čina* i *liturgije juridičke vrednote*. To su bila dva polazišta koja su, zbog različitih - ali međusobno povezanih – razloga učinili da liturgija postane nedodirljiva nepromjenjivost.

Ponovno promatranje liturgije na konkretnom planu *slavlja* otkriva se da pastoralno liturgija može postići svoj cilj samo uz dva uvjeta:

1. U njoj treba razlikovati faktor "predaja", što je element žive povezanosti s Kristom, od mnogobrojnih "predaja" koje su joj tijekom vremena nadodane i koje su joj, ne samo mijenjale narav, nego su bile veo i pregrada što je sprječavale da liturgija postane "aktualna".

2. Treba prijeći od statično-juridičkog polazišta, što je – izgleda - bilo tipično obilježje liturgije, na smisao da se vrijednost liturgije sastoji u ostvarivanju, ili da obred bude vidljivo ostvaren prema propisima zakona i po pravilima obrednog umijeća. Rubrika, u stvari, osigurava velikim dijelom "vrijednost" obreda, a ceremonije "posvećeni spektakl", nužan za duhovnu izgradnju sudionika.

Prvo je polazište nadišao Drugi vatikanski ponovno svrstavajući liturgiju u povijest spasenja. Tako je liturgija, u stvari, ponovno postala "trenutak povijesti spasenja" i opet zauzela mjesto istinske "predaje", tj. prenošenja Kristova otajstva preko obreda što je istovremeno aktualizacija i objava toga otajstva, na uvijek nov i prikladan način slijeda vremena i promjene mjesta. Na taj način ono što smo nazivali "liturgijske predaje" iznova

se očituju po onome što one i stvarno jesu: interpretacije obreda, uvijek ili barem djelomično, uvjetovane vremenom i mjestom u kojima su nastale i s kojima su ostale povezane, pa zbog toga ne mogu biti, kao što se mislilo, jedini i nenadomjestivi načini objave sadržaja obreda. Otuda proizlazi zakonitost i nužnost liturgijskog posadašnjenja (aggiornamento) što bi trebalo učiniti da liturgija nikad više ne postane "forma" otrgnuta od stvarnosti bilo slučajno ili trenutačno, nego naprotiv otvaranje puta pokretljivosti i pluralizmu što odgovara neprekidnoj životnosti.

Drugo polazište, statičko-juridičko, bit će nadiđeno ponovnim postavljanjem liturgije u dinamičko-teološku perspektivu. Ulazeći ponovno u sferu prisutnosti Krista koji djeluje sada u obredu i s obredom, kao što je nekoć djelovao u svojoj vlastitoj čovječnosti, liturgija bi trebala ponovno postati djelo samoga Krista u svome Tijelu koje je Crkva, djelovanje što bi se trebalo ostvarivati svakodnevni dijalog i utjecaj na životne odnose između čovjeka i Boga preko Kristova otajstva uvijek prisutna i djelatna u liturgijskom obredu. Tako će biti ponovno otkrivena i iznova vrednovana liturgija kao "Kristovo djelo" ili otajstvo spasenja što se ostvaruje u Crkvi. Tako se ponovno dolazi na izvornu *sakramentalnost* liturgije što nastavlja Kristovo otajstvo u formi kultnog otajstva.

6.2 *Povijest spasenja*

Prvo obilježje načina na koji Drugi vatikanski sabor uvodi raspravu o liturgiji u konstituciji "Sacrosanctum concilium" je činjenica da se liturgija ne pojavljuje kao zaključak rasprave o naravi kulta i oblicima njegova ostvarivanja: nutarnji-izvanjski kult, privatni-javni. Napuštajući takav pristup, sve do zajedničkog nasljedovanja, Drugi vatikanski je išao izravno raspravljati o *Objavi kao povijesti spasenja*, raspravom što ju je već naveliko koristila biblijska teologija i koja se, prenesena na liturgijsko područje, počela očitovati kao ključ čitave liturgije.

Polazeći od važnosti što ju je liturgija tako poprimila, ona je očitovala svoju istinsku prirodu, i više neće biti pomutnje i brkanja – kao što se događalo – s ostalim vidovima kao što su juridičko-institucionalni ili rubricistički koji su prije stavljani u prvi plan. Ni ti vidovi neće se moći izostaviti zbog nužne prisutnosti Crkvene vlasti, hijerarhijske vlasti, u stvaranju i ostvarivanju liturgije. S druge strane, odluka Drugog vatikanskog o pogledu na liturgiju ne dopušta više da gore navedeni vidovi mogu biti razlog postojanja i vrednovanja liturgije. Liturgija usredotočena na povijest spasenja poprima to osnovno i trajno obilježje što osmišljava kršćanski život, ne kao doktrinarno pravilo, nego kao trenutak u kome se ostvaruje djelo našega otkupljenja, na način po kome se Kristovo otajstvo i istinsku narav Crkve odražava u životu i očituje se drugima (SC 2).

SC započinje raspravu prvenstveno člancima 5, 6 i 7 i polazeći od predstavljanja objave - povijesti spasenja postupno dolazi do liturgije – spasenjskog Kristova djelovanja u Crkvi. Objava se pojavljuje kao slijed događaja koji na različite načine i u različitim vremenima otkrivaju ostvarenje otajstva spasenja što prebiva u Božjoj vječnosti.

Razni načini u kojima se ostvaruje predviđeno i od Boga željeno spasenje za sve ljude objelodanjuje nam se na različitim razinama na kojima se provodi u djelo: razina prirodne religioznosti i njezin kulturni ambijent, razina objavljene religije ili vjere u dvije faze objave: hebrejske i kršćanske.

Različita vremena u kojima se spasenje ostvarivalo stavlja nas pred povijesnu dimenziju Kristova otajstva, ili nam predstavlja samo otajstvo kao događaj, čak i kad u slijedu vremena poprima nužno sažimanje što ga smješta u povijesnu dimenziju istine stvarnog događaja. Tome će prethoditi događaji u kojima će povijesna dimenzija postati proročki navještaj (starozavjetna objava) a ne stvarni događaj (novozavjetna objava).

Susljedni vremenski odsjeci toga ostvarivanja (objavljivanja) povijesti spasenja predstavljeni su u SC brojevi 5 i 6. Broj 5: *Prvi odsjek* je onaj proročki. To je vrijeme naviještanja punine spasenja, navještaj u kome se postupno objavljuje *vječna ljubav* kojom je Otac "koji hoće da se svi ljudi spase" (1 Tim 2,4) njih gleda i izabire kao sinove u Sinu (Ef 1,4; 2 Tim 1,9). To je objava "otajstva odvijeka skrivena u Bogu" (Kol 1,26). Navještaj o kome se tu govori je prije svega upućen "ocima", tj. baštinicima Staroga saveza, ali nisu isključeni ni oni koji žive po prirodnoj religiji.

Drugi odsjek je onaj u punini vremena, to jest onaj u kome su prestala vremena priprave a "Riječ se utjelovila" noseći u sebi "evanđelje" (navještaj ostvarena vesela događaja) i "spasenje": spasenje od navještaja ljudima ("Riječ") postaje stvarnost u ljudima ("tijelo"). To je trenutak u kome "milost što nam je darovana od vječnosti u Kristu očitova se objavom-dolaskom ("epifania") Krista spasitelja" (2 Tim 1,10). Ta objava-dolazak ostvaruje se utjelovljenjem Riječi (Iv 1,14), tj. ne više po jeci ljudskih riječi, niti preko proročkih događaja, nego u punini vlastite božanske stvarnosti očitovane ljudima (Iv 1,14-16). Spasenje uđe u vrijeme da bi se ostvarilo u njemu po prisutnosti Božjoj u Kristovoj čovječnosti, na način da bi svi oni koji prihvate Krista (to jest ostvareno spasenje) postali djeca Božja (Iv 1,12). Tako se od vremena proroštva-navještaja prelazi u vrijeme ostvarenja i vrijeme Kristovo: ljudsko ostvarenje božanske Riječi.

To nam govori da ljudi u Kristu nalaze "savršeno pomirenje s Bogom" i trajno željkovano "savršeno bogoštovlje", što i jesu dvije sastavnice spasenje. Spasenje zamišljeno u vječnom planu Božje ljubavi, savršeno je i potpuno prijateljstvo s Bogom, prijateljstvo što s jedne strane dopušta razgovor s Ocem (molitva) a s druge strane mogućnost dati Bogu pravo i savršeno štovanje što se ne iscrpljuje u praznim znakovima nego svaki znak ispunja "duhom i istinom".

Treći odsjek je istovremeno rezultat i nastavak drugog odsjeka, to jest drugoga odsjeka povijesti spasenja što je Kristovo vrijeme, tvori mu početak i nastavlja zauvijek u 3. odsjeku povijesti što je *vrijeme Crkve*. Kristovo vrijeme daje početak vremenu Crkve, izravno u smislu spasenja, kome je Krist nositelj u samom sebi, u korijenu je već izvedena u svim ljudima budući da snagom ljudske naravi što je Krist ima u zajedništvu s ljudima svih vremena i svih mjesta, svi su ljudi spašeni ne samo po njemu nego i u njemu. *On je u sebi ostvario otajstva našega spasenja* zajedničko je učenje Otaca.

U tom je smislu govori sv. Pavao da smo *po tijelu Kristovu umrli* (Rim 7,4) te da smo *u njemu uskrišeni i posađeni na nebesima* (Ef 2,6). Zbog toga liturgijska konstitucija (br.5) – ponavljajući zajedničku misao mnogih sv. Otaca koja je prisutna u Ivanovu evanđelju, a odnosi se na Isusovu smrt i na njegovu predaju (Iv 19,30.34) – objavljuje da je "od Krista umirućeg na križu proisteklo čudesno otajstvo čitave Crkve". Time se želi reći da u istom trenutku kad Krist ispunja djelo spasenja, u tom istom trenutku izvire Crkva, tj. spasenje ostvareno u Kristovu čovještvu postaje u punom smislu stvarnost za sve ljude, po sakramentima (voda-krv-duh) te upravo oni uspostavljaju pravu Crkvu što je Tijelo Kristovo (Crkva-otajstvo).

6.3 *Bogoštovlje završni trenutak povijesti spasenja*

Vrijeme Crkve je nastavak Kristova vremena ne zbog jednostavna vremenskog slijeda, tj. zbog toga jer dolazi poslije Krista. Nastavak koji produžava vrijeme Crkve na Kristovo vrijeme ustanovljeno je liturgijom.

Prava i istinska liturgijska rasprava Drugoga vatikanskog sabora stvarno započinje 6. člankom SC. Nakon što su sažeto zacrtani trenuci ostvarenja otajstva spasenja i nakon što je označeno i izdvojeno cjelovito ostvarenje u Kristu, SC ponovno doziva u pamet Kristovo poslanje. To se poslanje ne zaustavlja na vječnom poslanju Očeve ljubavi što se konkretizira u Kristu, nego nju preuzima i nastavlja s razlikom što, nakon spasenjskih događaja u Kristu, poslanje Očeve ljubavi, više nije samo navještaj, kao što je to bilo prije ostvarenja riječi u Kristu. To je u, stvari, bio navještaj onoga što još nije bilo ostvareno na svijetu, nego samo najavljeno za budućnost.

Nakon Krista navještaj ne može izostati, ali on postaje evanđelje, vesela vijest prisutna događaja. Otada treba proglašavati da se Riječ ispunila jer je "tijelo postala", u svijet ušla i nastanila se među nama (Iv 1,14). To stanovanje Riječi među ljudima ostvaruje se istovremeno na dvije razine: kao stvaran događaj spasenja u čovjeku Isusu i kao sakramentalno predstavljanje toga događaja.

Krist daje ime sakramentu, kako s pravom veli sv. Augustin: *Christus est nomen sacramenti.*[110] Ali Krist nije samo Božja spasenjska prisutnost nego je i sakrament Božji ukoliko je vidljiva slika spasenja što je do tada bilo skriveno i nevidljivo (Usp. Ef 3,9; Kol 1,26)). I upravo na tom sakramentalnom planu po kome "Riječ tijelom postala" može postati spasenjska realnost za sve ljude za uvijek i svaki put kad oni pristupe Kristu i od navještaja spasenjskog događaja (vjera) traže da se s njime sjedine ostvarujući u samima sebi događaj 8liturgija).

U tom se pravcu kreće 6. čl. SC kad donosi: *Kao što je Krist poslan od Oca, tako je poslao i apostole da bi naviještali… kako smo u Sinu Božjem oslobođeni … i da izvršuju*

[110] AUGUSTINUS, *In Epist. Io.,* 3,6: PL 35,2000.

žrtvom i sakramentima – oko čega se kreće sve bogoštovlje – djelo spasenja što ga naviještaju.

Tu imamo ne samo tijesan odnos između Svetoga pisma i liturgije nego liturgija se jasno očituje kao trenutak objave. To se ostvarivanje odnosi kako na Kristovo otajstvo u sebi – ostvarenje u vremenu – tako i na njegovo naviještanje. Danas je to liturgija i ona je – kao i sam Krist – događaj spasenja u kome se nastavlja pronalaziti ispunjenje toga navještaja što je u starom vremenu obećavalo stvarnost Kristovu. Liturgija je, dakle, sažeti trenutak povijesti spasenja jer spaja navještaj i događaj, tj. Stari i Novi zavjet. Ali, liturgija je istovremeno posljednji trenutak povijesti. Budući da je nastavak stvarnosti koja je Krist, zadaća je liturgije da postupno dovrši u pojedinim ljudima i čitavom čovječanstvu potpunu Kristovu sliku.

U tom smislu, po to mjestu koje zauzima kao sažetak i posljednji cilj, liturgija završava vrijeme Crkve. Crkva se malo po malo izgrađuje u svijetu i tako se među ljudima životno ugrađuje Kristovo otajstvo što se širi putem naviještanja, što je preduvjet, i ostvarivanja otajstva preko sakramentalnog djelovanja liturgije.

Članak 7. SC zaključno potvrđuje da je liturgija *izvršavanje Kristove svećeničke službe.* A to izvršavanje uključuje:

a) posvećenje ljudi što je istovremeno savršeno štovanje Boga;
b) izražava se znakovima.

Kao što smo vidjeli, u liturgiji se na prvo mjesto stavlja posvećivanje ljudi jer samo po svetosti čovjek može štovati Boga. Nema potrebe brkati kult s njegovim vanjskim izražavanjem. Izražajnost kulta jedino je valjana kad odražava stvarne i potpune povezanosti s Bogom. To se ne može odvijati samo na ljudskom planu, nego samo kao bitno sjedinjenje čovjeka i Boga u Kristu što se prenosi čovjeku. Otuda i dolazi pravo bogoštovlje i sakramenti. Po njima Kristovo otajstvo postaje stvarnost koja zahvaća sve ljude.

6.4 *Kristova prisutnost u bogoštovlju*

Članak 7. SC za predstavljanje bogoštovlja kao ostvarivanja Kristova otkupiteljskog otajstva pronalazi zaključno obrazloženje u Kristovoj prisutnosti. Tkao čitamo: *Da bi ostvario svoje djelo, Krist je trajno prisutan u svojoj Crkvi, osobito u liturgijskim činima.*

Završna Kristova riječ u Matejevu evanđelju (28,20): *Ja sam s vama u sve dane do svršetka svijeta,* završna je riječ kojom je Krist poslao apostole u svijet dajući im moć da sve ljude učine njegovim učenicima te da preko naviještanja (poučavajte) i sakramenata (krstite ih), tj. preko Riječi i sakramenata on nastavlja postojati među ljudima po trajnoj "prisutnosti".

Članak 7. SC popisuje neke oblike bogoštovlja u kojima se potvrđuje ta prisutnost:

1. u žrtvi mise i u osobi službenika te u sakramentu kao žrtva i prinositelj (Krist vječni svećenik);

2. u sakramentima jer je u njima Krist koji djeluje (NB. ne djeluje samo preko njih);
3. u Riječi naviještenoj u zajednici Crkve;
4. u zajedničkoj molitvi, jer Krist je uvijek prisutan u zajednici okupljenoj u njegovo ime.

Da liturgija uključuje kao bitnu sastavnicu Kristovu prisutnost već je jako naglasio Oto Casel svojom teorijom o misteriju primijenjenom na liturgiju: misterij je obred shvaćen kao način ostvarivanja prisutnosti lika mitskog heroja u svojim vjernicima, a na kraju komuniciranje spasenja što ga je on pronašao i ostvario na početku povijesti.

Istu je ideju iznio i Pio XII. kod tumačenja naravi liturgije, iako se nije pozivao na misterij. Međutim, izlažući da je liturgija nastavak Kristove svećeničke službe, nameće se iznesena tvrdnja. Zbog istog motiva, možda još intenzivnije "prisutnost" poprima svoje vrednovanje u SC.

Granice te prisutnosti nisu jasno određene i ne zna se točno na kojoj se razini stvarnosti ta prisutnost smješta. Drugim riječima rečeno, u svim tim načinima prisutnosti može li se ili ne može govoriti da se radi o Kristovoj "stvarnoj prisutnosti"? Zar nije protiv Euharistije tvrdnja da su drugi načini stvarne prisutnosti izvan nje?

Ne pretendirajući da će riješiti sva pitanja, Pavao VI. u enciklici *Mysterium fidei,* dodirujući to pitanje, tvrdi: *Za prisutnost Kristovu u Euharistiji kaže se da je per excelence "stvarna" ali ne isključivo kao da drugi oblici prisutnosti ne bi bili stvarni.* Što je time htio reći? Recimo:

a) Papa neposredno tvrdi da priznaje i druge oblike "stvarne prisutnosti" izvan euharistijske prisutnosti koja ne sprječava da postoje i drugi oblici prisutnosti.

b) Euharistijska prisutnost je posebna, tj. po vrijednosti iznimna u odnosu na druge oblike stvarne prisutnosti. Znači li to da se radi o prisutnosti na drugoj razini? Izgleda da je to vjerojatno jer se radi o prisutnosti proizvedenoj promjenom sitne supstancije. To još ne znači izravno da se tu radi o "stvarnijoj prisutnosti", nego samo da se radi o stvarnoj prisutnosti vlastita oblika, tj. ne zajednički kao što su drugi oblici stvarne prisutnosti.

c) Izgleda nam da sve druge oblike stvarne Kristove prisutnosti u liturgiji treba prosuđivati po analogiji euharistijske stvarne prisutnosti. Radi se, dakle, o proporcionalnom odnosu koji dok uspostavlja zajednički element među njima, očituje i različitost zbog nekog obilježja ili različita porijekla.

Time se želi reći da između euharistijske stvarne prisutnosti i drugih stvarnih oblika prisutnosti ne postoji razlika na planu Kristove prisutnosti ili stvarnosti te prisutnosti, nego se radi o različitim načinima prisutnosti, ali koji su uvijek stvarni. U euharistiji stvarna Kristova prisutnost je trajna činjenica jer spada na supstancu (tijelo Kristovo) što traje. U drugim liturgijskim slavljima stvarna Kristova prisutnost je prolazna jer je vezana uz slavlje što je akcija što prolazi a nije supstanca koja traje. Stvar se još bolje razjašnjava ako se shvati da se u samoj euharistiji obistinjuje dvostruki način stvarne prisutnosti po snazi svoga dvostrukog vida sakramentalnog slavlja i sakramentalne prisutnosti. jDok je sakramentalna

supstancija Kristova tijela trajna realna prisutnost upravo zbog toga jer je supstancijalna, stvarna prisutnost u slavljenju žrtve traje samo dok se odvija čin žrtvovanja.

d) Shvaćajući, s jedne strane, prisutnost samu u sebi a ne u njezinu načinu ostvarenja, a s druge strane imajući na umu da je liturgija nastavljanje spasonosna Kristova djela, treba reći da Kristovu prisutnost u liturgiji moramo promatrati pod vidom odnosa Kristova događaja, a to je ostvarivanje spasonosne Riječi Božje, što je neuništiva stvarnost. Time se želi reći da je stvarna Kristova prisutnost u liturgiji bilo da se radi o euharistiji ili u drugim slavljima, svrstava liturgiju u red stvarnosti u kome Kristov događaj ima posebno mjesto u Novom zavjetu u usporedbi sa Starim.

Poslanica Hebrejima, nakon što je ustvrdila u 9,24-28 da je kultna Kristova žrtva uzvišenija od starozavjetnih žrtava, uvijek na planu pune stvarnosti, želeći motivirati tu razliku, proslijeđuje pozivom na temeljni odnos između Staroga i Novoga zavjeta što je, u biti, odnos nestvarno – stvarno promatrano mjerilima povijesti spasenja. *Budući da Zakon posjeduje samo sjenu budućih dobara, a ne same stvarnosti, on ne može nikada istim žrtvama, što se neprestano iz godine u godinu prinose, učiniti savršenim one koji pristupaju k Bogu* (Heb 10,1).

Smisao tih riječi je jasan: buduće stvari ne mogu biti konkretan i stvaran znak budući da one same nisu stvarne. Ali ako su one jednom postale *događaj*, ako su se ostvarile, onda ne samo da se to ne može umanjiti, nego potvrđuju da i sam obred koji ovjekovječuje događaj bude predoznačen tom stvarnošću. Obilježje je Novoga zavjeta da njegovi znakovi nisu *sjene* onoga što tek treba biti nego su *slike* onoga što je već ušlo u povijest s događajem.

Liturgija je sva usmjerena prema povijesti spasenja, a to je Kristovo otajstvo, pa su njezini obredi uvijek znakovi toga otajstva. Jasno je da se to očituje raznoliko prema vremenu objave otajstva, jer različit odnos (odnos prije i poslije) čini da se Kristovo otajstvo povezuje s vremenom te stvara raznolikost znakova koji su bilo "proročki", tj. znakovi budućeg otajstva, bilo "ostvariteljski", tj. znakovi već ostvarena otajstva. Otuda različiti nazivi za znakove prije i poslije Novoga zavjeta. Promjenom vremena promijenjeni su i sakramenti vjere u jednoga Boga (u spasonosnim događajima Kristova otajstva) sa svrhom prilagodbe načina njihova označavanja.

Zbog toga imamo: a) Krista koji je "znak-stvarnost", tj. ostvarenje naviještene proročke riječi; b) Proročki obred Staroga zavjeta, a to je "znak-sjena" Krista koji će doći; c) Obred-slika Novoga zavjeta, stvarnost u znaku Krista koji došao. Kršćanski liturgijski obred razlikuje se od svih drugih obrednih forma time što je uvijek povezan s pravom stvarnošću, tj. na razini već ostvarena događaja i on je uvijek slika te stvarnosti. Budući da je liturgijskom obredu izvorište u stvarnom događaju, u istoj "sličnosti" što se s njime povezuje, on nosi znak stvarnosti na koji se poziva. Obred-slika Novoga zavjeta nije samo znak nego i stvarna prisutnost događaja spasenja na koji se odnosi, odnosno događaja što se u potpunosti ispunio u Kristu, puna je stvarnost na koju se više ništa ne može nadodati.

Obred ima za cilj da bi čovjek u njemu pročitao i vidio ono što je izvan njega (mit). U kršćanskom obredu to "nešto" je stvarnost Krista prisutna u tom obredu.

Stvarna je Kristova prisutnost ono što čini da je liturgija nezamjenjiva i prava djelotvornost kao što je "posvećenje" i "bogoštovlje" jer tvori stvaran nastavak Kristova vremena u vremenu Crkve a to je ostvareno otkupljenje.

6.5 *Liturgija ostvaruje vazmeno otajstvo*

SC br.5, opisujući različita vremena Božjeg spasonosnog plana, završava prepoznavanjem u Kristu konkretnog ostvarenja toga plana. Utjelovljenje vječne Božje Riječi trenutak je kada spasenje ulazi u svijet, što je, zbog prisutnosti grijeha, spasiteljsko djelo za ljude i – kao posljedica toga – Božja proslava. To znači: Ostvarujući ujedinjenje ljudi s Bogom u Kristu, ljudi mogu dati Bogu svu slavu koja mu pripada utoliko ukoliko je čovjek u Kristu postao sjajno očitovanje (= slava) otkupiteljske moći Očeve Ljubavi.

To otkupljenje čovjeka, što se pretače u proslavu Boga u trenutku utjelovljenja i rođenja učovječena Sina Božjega, ostvaruje se u trenutku Kristove smrti-uskrsnuća-uzašašća. To je trenutak u kome čovjek u Kristu, očitujući svoje savršeno sjedinjenje s Bogom, ostaje poslušan Ocu sve do smrti. Otac, ne samo da prihvaća tu smrt kao najviši izraz podložnosti što ga novo čovještvo u Kristu ima prema Bogu, nego omogućuje prijelaz Kristove čovječnosti, (tj. čovječnosti u Kristu) na uskrsnuće, tj. na novi život što je život predan i posvećen Bogu. Vrhunac toga uskrsnuća, novoga života, je uzašašće, tj. prijenos u puninu božanske sfere koju mi nazivamo vječnost, jer ljudski je život podložan slijedu događanja i ograničenosti vremena. Trajno (ne susljedno) i potpuno (ne ograničeno) posjedovanje novoga života.

Ističući te tri susljedne faze Kristova otkupiteljskog djelovanja, SC br.5 govori da su one ostvarene u *vazmenom otajstvu njegove svete muke, uskrsnuća od mrtvih i slavnog uzašašća*. Uvodeći pojam "pashalno otajstvo" i označavajući ga pobliže genitivima "muke, uskrsnuća i uzašašća", Sabor daje upravo tim trenucima Kristova djela zajednički naziv "pashalno otajstvo". Po toj tvrdnji, Kristova pasha, tj. otkupljenje što ga je Krist izveo, stavljena je u središte povijesti spasenja i u središte bogoštovlja.

6.6 *Pasha je središte povijesti spasenja*

Pasha je hebrejski naziv za objavu i ostvarenje (figurativno-proročki) plana spasenja, od vijeka prisutna u Bogu. To je, u stvari, zahvat Boga osloboditelja u čemu se počinje otkrivati i ostvarivati njegov plan naklonosti prema ljudima a to je sve do tog trenutka bilo u stanju "obećanja".

Osloboditeljski zahvat koji nosi naziv *pasha* obistinio se u Izlasku Izraelaca iz Egipta, što se nikako ne smije izjednačiti kao bijeg etničke šačice ljudi željne oslobođenja od vlasti

ugnjetavača. Oslobođenje iz Egipta ima za cilj poziv Izraela da napusti idolatrijski kult i otvori se objavi pravoga Boga (Izl 3,13-15), da se samo njemu klanja. Sve je to izvedeno da bi Jahve bio Bog Izraelaca, a Izraelci postali narod Božji.

Božanski osloboditeljski zahvat u korist Izraela bio je – na planu stvarnog događaja – samo djelomično ostvarenje plana i spasonosnog obećanja što je bilo u Bogu. Oslobođenje se odnosilo samo na određen broj ljudi i bio je prije svega pouka o oslobođenju što se trebalo savršeno ostvariti u budućnosti.

Uza sve to pashalni (vazmeni) događaj (ostvarenje) igrat će odlučujuću ulogu u povijesti hebrejskog naroda, naroda Božjega, jer na tome će se trajno temeljiti svijest vječnoga i stalna saveza što ga je Bog sklopio s Izraelom, i upravo preko toga – preko proročkih vizija – sa svim ljudima.

Dogodit će se da će jednoga dana Pasha postati stvarno i sveopće spasenje, doći će vrijeme kad "oslobođenje" i "spasenje" neće biti samo riječi navještaja nego će u Kristu postati "utjelovljena riječ", "spasitelj i spasenje". Pasha će naći svoje puno osmišljenje i ostvarenje u Kristu jer je po njemu čovječanstvo zadobilo istinsko oslobođenje i spasenje što ga je Bog od vijeka zamislio i želio podariti svim ljudima. U utjelovljenju Sina Božjega, sa svim što to uključuje, ljudi pronalaze "savršeno otkupljenje i puninu bogoštovlja" (SC br.5 citirajući drevni liturgijski obrazac), tj. ulaze u Pashu koja više nije simbolična na nijednoj razini niti donosi samo obećanje spasenja, nego ulaze u savršenu i potpunu Pashu koja je otkupiteljsko i potpuno oslobođenje kao oblik kulta. To je Pasha koja nije više određena da označuje samo simboličnu Božju prisutnost i simboličan prijelaz, nego ona ostvaruje prisutnost i prijelaz Sina Božjega, koji nakon svoga utjelovljenja više ne prestaje biti istinsko oslobađanje čovjeka. Ostat će s nama do svršetka svijeta (Mt 28, 20), tj. kao vječna pasha.

Označavajući pashu kao cjelokupno Kristovo otkupiteljsko djelo, ne shvaćajući ga samo kao stvarno ispunjenje onoga što pasha proročki označava i pripravlja, nego joj određuje jedinstveno i povlašteno mjesto u objavi plana spasenja što je upravo i rezervirano za samu Pashu, a to je središnje mjesto u tom Božjem naumu.

Već je u povijesno-simboličkoj izraelskoj pashi pridana sva Božja objava i djelovanje a to se, prema Svetom pismu, očituje od stvaranja svijeta do patrijarha. Od te pashe pa nadalje zavisit će svaka kasnija objava kao što se očituje u svim proročkim navještajima i na predaji što će se kasnije razvijati s ciljem da održava na životu duh Pashe neprekidno prizivajući zadaće Izabranog naroda prema Bogu što proizlazi iz snage pashalnog saveza nakon Izlaska. S pravom se može reći da je Pasha stvarno i dinamično središte izraelske povijesti ukoliko narod Božji, tj. narod posvećen štovanju pravoga Boga svetošću vlastita života. Krist će ispuniti Pashu, tj. značenje i vrijednost oslobođenja prvenstveno na planu starog proročkog događanja, kad prijeđe (= kad ostvari pashu, prijelaz) s ovoga svijeta k Ocu (Iv 13,1), i postavi u središte povijesti spasenja svoju smrt-uskrsnuće-uzašašće, što su tri momenta istinske i stvarne Pashe. Time će Pasha postati jedinstvena i vječna za čitav svijet.

6.7 *Pasha je središte bogoštovlja*

Već smo vidjeli da je povijest spasenja tijesno povezana s bogoštovljem ukoliko je bogoštovlje dio povijesti spasenja, tj. njezino ostvarivanje u vremenu Crkve. S druge strane, znamo da se povijest spasenja uprisutnjuje u Kristovu otajstvu a svoje ispunjenje, ostvarenje i središte pronalazi u Kristovoj pashi.

Time što smo rekli da je Pasha ispunjenje, ostvarenje i središte povijesti spasenja, shvaćamo Pashu ne samo kao povijesni trenutak u kome je čovjek dosegao oslobođenje, time što je sklopio savez s Bogom. To je oslobođenje simboličko-proročko na razini Staroga zavjeta, a konačno ostvareno u Novom zavjetu. Pasha je također i *obredni trenutak* toga događaja. O tome u knjizi Izlaska (12, 25-27) čitamo: *Kad dođete u zemlju koju će vam Jahve dati kako je obećao, vršite ovaj obred. Kad vas vaša djeca zapitaju: Što vam taj obred označuje? odgovorite im: Ovo je pashalna žrtva u čast Jahvi koji je prolazio mimo kuće Izraelaca kad je usmrćivao Egipćane a naše kuće pošteđivao.*

Upravo pod tim vidom što je Pasha postala jedan od tri velika blagdana drevnog hebrejizma u dvostrukom slavlju žrtvovanja jaganjca i blagdana beskvasnih kruhova, predstavlja se kao obredni spomenčin koji svake godine iznova povezuje Izrael sa svojim izvorima naroda oslobođena od robovanja idolima (=Egiptu) i time što je prešao u vlasništvo Božje da bi bio narod posvećen svome bogoštovlju svećeničkog naroda. Preko pashalnog obreda povratka izvorima svake godine opet iznova uprisutnjuje i ujedinjuje stvarnost različite generacije ali i pojedince jer je Bog u vrijeme Izlaska djelovao i u onima koji su prije bili rođeni kao i u budućim članovima naroda.

Tako je središte pashalnog događaja preneseno u obred i oko toga se okuplja sav Izrael kome će sve bogoštovlje zavisiti o pashalnom obredu. U njemu će pronalaziti odricanje od idolatrije a pristajanje uz Savez i tako uvijek iznova doživljavati se kao "narod Božji".

Nakon odnosa "navještaj – proroštvo" i "događanje – stvarnost" što nerazdvojivo povezuje starozavjetnu i novozavjetnu Pashu, jasno je da je i Novi zavjet obredni trenutak Pashe ne samo da ne gubi svoju važnost nego čak je neizmjerno povećava upravo zbog toga se i obredni "trenutak" smješta na razinu stvarnosti što je vlastitost povijesnog trenutka Kristove pashe.

Upravo zbog toga se SC br. 5, otčitavajući Kristovu muku-uskrsnuće-uzašašće ključem uskrsnuća, ne zaustavlja se samo na naglašavanju naravi događaja koji ostvaruje proročki simbolizam stare Pashe, nego ju promatra na mjesto što ga zauzima u pashalnom obredu. Sažimajući spasenjsku vrijednost trenutaka što kulminiraju u djelu Krista kao pashalnog otajstva Sabor već ističe obredno obilježje, jer otajstvo je prije svega obred što ga obilježava prisutnost spasonosna događaja ostvarivana od početka povijesti. Na taj je način pashalno otkupljenje već uvučeno u obredni plan, tj. promatra se kao djelovanje što se ostvaruje preko obrednih znakova i može se uprisutniti u vremenskom i prostornom odmaku, i sve sudionike može povezati s pashalnom stvarnošću otkupljenja ostvarena u Kristu.

I upravo SC br.6, dok govori o ostvarivanju Kristova pashalnog otajstva putem obrednih znakova, konačno dolazi do govora o Liturgiji. *Zato je Krist, sam poslan od Oca, poslao apostole napunjene Duhom Svetim ne samo da propovijedajući evanđelje svakom stvorenju da nas je Sin Božji smrću svojom i uskrsnućem oslobodio od vlasti sotonine i od smrti te nas prenio u kraljevstvo Očevo, nego također da to naviještano djelo spasenja i izvršuju žrtvom i sakramentima, oko čega se kreće sav liturgijski život.*

Kao što se vidi, liturgija se bitno sastoji u uprisutnjenju spasenja što ga je Krist ostvario. Ali budući da to spasenje što ga je Krist ostvario nije ništa drugo doli činjenično ostvarena Pasha, jasno je da će liturgija biti ostvarivanje Pashe preko otajstva, tj. preko stvarnih ili djelotvornih znakova.

Kao što je već istaknuto, mi smo izdvojili Pashu kao činjenicu, u Kristovoj smrti-uskrsnuću-uzašašću. Ali u svome ostvarenju Pasha uključuje i spasenje, tj. skup koji u sebi ujedinjuje različite načine što će postati ostvareno spasenje u snazi rastućega trenutka što je tipično pashalni trenutak. Samo se u tome aktualizira stvaran "prijelaz" (= Pasha), što znači udaljavanje od zla (smrti) i prijelaz k Ocu (život). Tako je krsno pranje što su ga prakticirali Isusovi učenici (Iv 4,1-2) bilo obred očišćenja sa svrhom stvaranja učenika – jednako kao i Ivanovo krštavanje – ali nije podjeljivalo Duha Svetoga jer Krist još nije bio proslavljen (Iv 7,39), tj. još nije prešao svoju Pashu, prijelaz od smrti k uskrsnuću.

Ali nakon pashalnog događaja, Kristovi sakramenti neće više biti samo znakovi npr. nekoga budućega, tj. još uvijek nestvarnoga, očišćenja. Oni će, naprotiv, biti djelotvorni znakovi potpune vazmene stvarnosti ili stvarnoga spasenja koje postoji u Kristu i ostvarit će se snagom Kristove smrti – uskrsnuća – uzašašća. Drugim riječima rečeno, spasenje je skupna stvarnost koja predstavlja različite vidove koji zajedno tvore Kristovo otajstvo. Svi ti vidovi spasenja (postati djeca Božja, nositelji Duha Svetoga, postati svećenički narod Božji, itd.) zajedno tvore Pashu jer Pasha je sinonim za spasenje. Ostvarenje toga spasenja postaje djelotvorno za čovjeka u trenutku Kristove proslave po svojoj smrti i uskrsnuću, tj. u trenutku kad to postaje posljednji i zaključni dio pashalnog spasenja. A to je samo drugi i izniman naziv za Pashu.

U liturgiji će upravo taj posljednji vid Kristove pashe doći u dodir s ljudima i preko toga ljudi će sudjelovati na različitim spasonosnim momentima potpune Pahse. Po vazmenom otajstvu smrti i uskrsnuća u krštenju se iznova rađaju djeca Božja (Rim 6,3-4). U smrti i nakon uskrsnuća Krist podjeljuje Duha potvrde. Sudjelovanjem u njegovoj žrtvi podjeljuje se njegova Pasha na najvišoj razini. Podjeljujući Duha Svetoga nakon uskrsnuća, omogućuje sakrament pokore, opraštanja grijeha. Zbog toga svi sakramenti, budući da svaki od njih omogućava sudjelovanje na potpunom otajstvu Kristovu ("Christus totus"), na određen način su povezani s Euharistijom što je središte i vrhunac pashalnog otajstva. Zbog toga se u liturgijskoj godini slavi i sudjeluje u vazmenom otajstvu smrti i uskrsnuća Gospodinova.

Liturgija po svojoj biti teži oživljavanju spasenja što je vazmeno otajstvo u svojim posebnim momentima. To nam omogućuje da se vazmeno otajstvo ostvari u nama upravo po svome vrhuncu: Kristova smrt i uskrsnuće.

SADRŽAJ

Uvod 2

1. POČECI KRŠĆANSKOGA BOGOSLUŽJA 4

1.1. *Tragovi starozavjetnog bogoslužja* 5
1.2. *Tragovi helenističkog utjecaja* 6
1.3. *Stari zavjet i kršćansko bogoslužje* 6
1.4. *Isus i hebrejsko bogoslužje* 7
1.4.1. Isus pročišćava hebrejski kult 7
1.4.2. Isus naviješta završetak hebrejskog kulta..... 8
1.5. *Isus začetnik kršćanskog bogoslužja* 8
1.5.1. *Krštenje* 9
1.5.2. *Euharistija* 10
1.6 *Temelj novoga kulta* 10
1.7 *Život kao bogoštovlje* 11
1.8 *Bogoslužje u apostolsko doba* (1. st.)..... 12
1.8.1 *Izvori za proučavanje liturgije apostolskog doba* 12
1.8.2 *Liturgijski skupovi* 13
1.8.3 *Bratska gozba i "večera Gospodnja"* 15
1.8.4 *"Večera Gospodnja" u Korintu* 16
1.8.5 *Prostorije za zajedničke sastanke* 17
1.8.6 *Krštenje u Ime Isusovo* 18
1.8.7 *Propisi za krštenje u Didahe* 19
1.8.8 *Liturgija povezana s vremenom* 19
1.8.9 *Liturgijski službenici* 21
1.8.10 *Liturgijski obredi u apostolsko doba* 22
1.8.11 *Drugi oblici bogoštovlja u apostolsko doba* 22
1.8.11.1 Nauk apostolski 22
1.8.11.2 Zajedništvo (koinonia) 23
1.6.11.3. Lomljenje kruha 23
1.6.11.4. Molitve 23
1.6.11.5. Neki molitveni obrasci prvih kršćana 24

2. KRŠĆANSKA LITURGIJA U 2. i 3. STOLJEĆU 27

2.1 *Povijesni okvir* …… 27
2.2 *Izvori za povijest kršćanske liturgije u 2. i 3. st.* ……. 28
2.3 *Slaganje u bitnome a različitost u nebitnome*……. 30
2.4 *Kršćani i hebrejsko bogoslužje* ……. 31
2.5 *Liturgijski skupovi i građevine* ……. 32
2.6 *Euharistijska slavlja* ……. 33
2.7 *Euharistijska slavlja preko tjedna* ……. 36
2.8 *Krsno bogoslužje* ……. 37
2.8.1 Katekumenat kao priprema za krštenje …….. 38
2.8.2 Obredi krsnog slavlja ……. 39
2.8.3 Krsna euharistija ……. 41
2.9 *Liturgijski službenici i ređenja* ……. 41
2.10 *Pomirenje pokornika* ……. 43
2.11 *Liturgija za mučenike i pokojnike* ……. 45
2.12 *Slavljenje Uskrsa* ……. 46
2.13 *Bolesničko pomazanje* ……. 47
2.14 *Vjenčanje* ……. 47
2.15 *Počeci kršćanske umjetnosti* …… 48
Zaključak ……. 49

3. KRŠĆANSKA LITURGIJA U 4. i 5. st. ……. 50

3.1 *Povijesni okvir* ……. 50
3.2 *Izvori za proučavanje liturgije u 4.i 5. st.* ……. 52
3.3 *Liturgijski skupovi* ……. 53
3.4 *Crkvene građevine* ……. 56
3.5 *Formiranje liturgijske godine*……. 59
3.6 *Euharistijsko slavlje u 4. i 5. st.* ……. 61
3.7 *Formiranje različitih obreda u kršćanstvu* ……. 64
3.8 *Pregled istočnih obreda* ……. 65
3.8.1 Antiohijski obred (jakobiti) ……. 65
3.8.2 Maronitski obred ……. 65
3.8.3 Bizantski obred ……. 66
3.8.4 Armenski obred ……. 68
3.8.5 Perzijski (kaldejski) obred ……. 68
3.8.6 Koptski obred ……. 69

3.8.7 Etiopski obred 70
3.9 *Pregled zapadnih obreda* 71
3.10. *Rimski obred* 71
3.10.1 Najstariji opisi 71
3.10.2 Prijelaz s grčkoga na latinski liturgijski jezik 72
3.10.3 Stvaranje liturgijskih obrazaca i zbirka 73
3.10.4 Obilježja RO 75
3.11 *Pregled ostalih zapadnih obreda* 76
3.11.1 Afrički obred..... 76
3.11.2 Ambrozijanski obred 76
3.11.3 Zagrebački obred 77
3.11.4 Keltski obred 78
3.11.5 Galski obred 78
3.11.6 Mozarapski (hispanski) obred 79

4. RIMSKA LITURGIJA U SREDNJEM VIJEKU 81
4.1. Povijesni okvir..... 81
4.2. Romanizacija franačke liturgije..... 81
4.3 *Alegorijsko tumačenje mise i apologije* 83
4.4 *Pokušaj uvođenja "čiste" rimske liturgije*..... 83
4.5 *Liturgija prema običaju rimske kurije*..... 84
4.6 *Wilhelm Durandus i njegova liturgijska djela*..... 86
4.7 *Kršćanski mentalitet 12. i 13. stoljeća*..... 88
4.8 *Srednjovjekovna "sveta drama" i kršćanska liturgija* 90
4.9 *Štovanje B.D. Marije i svetaca* 92
4.10 *Svijetle i tamne strane kršć. liturgije u 14. i 15. st.* 94

5. RIMSKA LITURGIJA U NOVOM VIJEKU 99
5.1 *Tridentski sabor (1545-1563) i litur. reforma*..... 99
5.2 *Liturgija u doba baroka* 103
5.3 *Liturgija u doba prosvjetiteljstva*..... 105
5.4 *Klasični liturgijski pokret u 20. stoljeću*..... 107

6 TEOLOGIJA LITURGIJE PREMA DRUGOM VAT. SABORU 110

6.1 *Od obnove rubrika do teološkog promatranja* ……..…. 112
6.2 *Povijest spasenja* ……... 112
6.3 *Bogoštovlje završni trenutak povijesti spasenja* ……..…114
6.4 *Kristova prisutnost u bogoštovlju* ……..….. 116
6.5 *Liturgija ostvaruje vazmeno otajstvo* ……..…… 118
6.6 *Pasha je središte povijesti spasenja* ……..…….. 119
6.7 *Pasha je središte bogoštovlja* ……..…… 120

SADRŽAJ .....…….....……..…. 121